

**ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА
ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА
ЕТНОЛОГІЇ ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Собора Юлія Борисівна

УДК 82-84: [393+394] (=161.2=162.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

КОНЦЕПТИ «ЖИТТЯ» І «СМЕРТЬ»

В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЧЕСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

10.01.07–фольклористика

Подається на здобуття наукового ступеня *кандидата філологічних наук*.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Ю. Б. Собора

Науковий керівник: Вахніна Лариса Костянтинівна, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Собора Ю. Б. Концепти «життя» і «смерть» в українських та чеських пареміях. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.07 – «Фольклористика». Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2021.

Дисертація є першим в українській фольклористиці комплексним дослідженням концептів «життя» і «смерть» в українських та чеських пареміях.

Актуальність теми дисертаційної роботи визначає необхідність порівняльного вивчення української та чеської культур на матеріалі аналізу концептосфери малих жанрів фольклору. Окреслена проблема дає змогу на підставі аналізу фольклорної картини світу визначити національну специфіку чеських та українських народних традицій, виявити основне в інтерпретації концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській фольклористиці.

Виникає необхідність й у типологічному порівнянні чеського фольклору з українським на рівні паремійних жанрів. Паремійні тексти, їх концептосфери так активно поширюються в усному побутуванні українців і чехів, що створюють вишуканий орнамент образного бачення світу.

Сьогодні, в умовах суспільних трансформацій та глобалізаційних змін, постала необхідність комплексного вивчення українських та чеських паремій і їх концептосфери, зокрема базових понять «життя / život» і «смерть / smrt».

Метою роботи є відтворення лінгвокультурної картини українських та чеських паремій через концепти «життя / život» і «смерть / smrt», їх аналіз у прислів'ях та приказках обох народів шляхом визначення мовних засобів вираження, розгляду місця зазначених концептів у текстах чеських прислів'їв

і приказок, ментальному лексиконі малих жанрів усної народної творчості, а також їх зіставлення з українськими прислів'ями та приказками.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше:

– об'єктом комплексного й системного дослідження стала концептосфера малих жанрів українського та чеського фольклору;

– здійснено різноплановий аналіз концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українських та чеських пареміях, подано систематизацію вивчення концепту в такому порядку: центр, периферія, фразеологічне та паремійне поле;

– з'ясовано категорію понять «життя / život» і «смерть / smrt» у світоглядній парадигмі українського та чеського народів, досліджено системні зв'язки цих лексем у мові, що відображені в синонімії та антонімії.

У роботі визначено структуру концептів «життя / život» і «смерть / smrt» під час аналізу зразків української та чеської народної творчості.

Набули цілісного семантико-лінгвістичного тлумачення не лише концептотвірні особливості лексем «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській мовній картині, але і їхній особливий статус у численних пареміях української та чеської народної творчості.

Для кращого висвітлення всього комплексу значень вищезгаданих концептів запропоновано систему визначення концепту, згідно з якою спочатку необхідно окреслити центр концепту, що передбачає детальний аналіз комплексу словникових дефініцій та значень, а потім зосередити увагу на периферії концепту та сукупності пов'язаних з ним паремій.

Для сучасного наукового дискурсу характерною є тенденція до використання двох підходів (лінгвокультурологічного і лінгвокогнітивного) щодо визначення концептосфери. Останній передбачає аналіз ментальної природи концепту; завданням лінгвокультурології є структурування концептосфери з виокремленням загальнолінгвістичного та національно-детермінованого компонентів. Розглядаючи текстологічний матеріал прислів'їв і приказок, обов'язково потрібно зважати на

лінгвокультурологічний аспект їхніх концептуальних центрів. У цьому контексті важливим є вивчення виникнення концепту та його поля в певних комунікативних умовах, оскільки лексема як така ще не є концептом.

Питання про місце прислів'їв і приказок у жанровій системі усної народної творчості дотепер залишається відкритим, оскільки тривалий час типологічний аспект малих жанрів усної народної творчості досліджувався мало. Паремія – це синкретичне явище, вивчення якого передбачає застосування дослідницького інструментарію різних галузей наукового знання, тобто за своїм характером є міждисциплінарним.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці таких відомих дослідників, як О. Потебня, І. Франко, О. Дей, Г. Сухобрус, Ю. Кшижановський, Є. Бартмінський, В. Давидюк, Л. Дунаєвська, А. Багмут, Л. Вахніна, А. Вежбицька, І. Голубовська, С. Грица, Л. Даниленко, Л. Єфремова, В. Жайворонок, І. Заремська, О. Івановська, В. Карасик, Р. Кирчів, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кузьменко, О. Микитенко, М. Мушинка, Л. Мушкетик, О. Наумовська, М. Пазяк, Т. Руда, В. Сокіл, О. Селіванова, Г. Скрипник, М. Чехова, Ф. Чермак, Н. Ярмоленко та ін., а також тих, хто безпосередньо звертався до дослідження прислів'їв і приказок, – І. Франко, М. Номис, П. Попов, В. Бобкова, М. Гайдай, М. Дмитренко, М. Кравцов, М. Некрутенко, М. Пазяк, Н. Шумада, В. Флайшганс та ін.

Проблема жанрової диференціації паремій свідчить про багатовекторність паремійних жанрів у фольклорі різних слов'янських народів та про архаїчність цього явища. Ґрунтовний аналіз прислів'їв і приказок дає змогу вивчати на їхній основі питання динаміки та трансформації малих жанрів усної народної поетичної творчості в порівняльному контексті.

Дослідження української та чеської паремійної традиції можливе завдяки показу певних тотожних рис образної картини світу обох народів. В обох традиціях паремії властиві певні ознаки народного мовлення, що

зумовлює наявність у текстах прислів'їв і приказок типової дієслівної рими, завдяки якій досягається ефект логічного наголосу.

У малих жанрах усної народної творчості простежується тенденція до узагальнення, завдяки чому прислів'я і приказки звучать як аксіоми, а також високий рівень метафоричності, спричинений перенесенням та аналітичним зіставленням особливостей різних предметів або явищ природи, що відображають народні уявлення про світ. Узагальнюючі методи конструкції речення перетворюють прислів'я і приказки на зручні в побутуванні. Натомість архетипи й колективні коди, притаманні певному суспільству, перетворюють ці жанри на дієві способи передачі народної мудрості між поколіннями.

У дослідженні визначено місце прислів'їв і приказок у жанровій системі усної народної творчості. Паремія посідає особливе місце в жанровій системі фольклору. Водночас слід наголосити, що відмінності між прислів'ями та приказками виявляються вже на рівні комунікативного призначення. Вважаємо, що прислів'я є повноцінним художнім текстом, тоді як приказки, згідно з результатами новітніх лінгвістичних досліджень, доцільно розглядати як фразеологічні одиниці, спеціальний тип паремії, що характеризується особливою концептуальною природою. Паремію варто розглядати як складний за змістом фольклорний жанр, що вирізняється насиченою образністю та ситуативністю, а також має тривалу історію розвитку.

У дисертаційній роботі розглянуто структуру паремійних жанрів, визначено поетику прислів'їв і приказок, прагматику їхніх текстів на українському й чеському матеріалі. З'ясовано, що мовна вербалізація фольклорного концепту пов'язана з особливим аксіологічним розвитком значення ключового слова, специфікою його використання в етимологічних зв'язках.

Поетика паремій становить комплексну систему художніх засобів, що вирізняє композицію прислів'їв і приказок у текстах; вона пов'язана з тематичними особливостями.

У процесі дослідження виокремлено фольклорні та мовні засоби вираження концептів «життя / život» і «смерть / smrt», охарактеризовано їх, описано фразеологічне та паремійне поле цих концептів у паремійних текстах. Акцент зроблено на сталих образних висловах, які автоматично повторюються носіями мови, а також на притаманних цим фразеологічним одиницям стабільності та неподільності, широкій і багатій образності. Установлено, що прислів'ям властива симетрична композиція в поєднанні з контрастною формою, тоді як приказки являють собою скорочений варіант прислів'я, часто виражений за допомогою дієслівного звороту.

У дисертації окреслено центр, периферію, поля концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській фольклористиці, розглянуто образну систему текстів малих жанрів усної народної творчості в культурно-ментальному аспекті. Проаналізовані паремійні одиниці різняться насамперед змістовим ядром, а також образними елементами та архітектонікою. Основну увагу на змістовому ядрі текстів паремій зосереджено з огляду на сакральність та одночасно високий ступінь фізіологічності концептів «життя» і «смерть», що спричиняє їх неоднозначне сприйняття і трактування в усній народній творчості. Окреслення ядра та периферії концептів «život» і «smrt» дало змогу з'ясувати, що для лексеми «život» характерна неоднорідність, що передбачає виокремлення як позитивних, так і негативних ознак. Натомість концептуалізація лексеми «smrt» представлена фразеологічними та паремійними одиницями на позначення відділення душі від тіла, а також стану спокою, втрати, яку переживають близькі. Крім того, поширеною в українській та чеській фольклорних традиціях є персоніфікація смерті, що передбачає уявлення про неї як про істоту з прадавніх міфологічних вірувань.

У дисертаційному дослідженні показано жанрову специфіку прислів'їв і приказок в українській та чеській мовній культурі з позиції пареміології та фразеології, а також з позиції прагматики паремійних жанрів українського та чеського фольклору. Компаративні дослідження фольклору різних народів дають змогу не лише проаналізувати особливості та функціонування фольклорних жанрів на діяхронічному й синхронічному рівнях, але й виокремити спільні та відмінні риси у сприйнятті світу різними національними спільнотами. Питання становлення українсько-чеських фольклористичних взаємин, зокрема, у галузі пареміології, дотепер залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі, що зумовлює актуальність проблеми дослідження.

Термін «паремія» у фольклористиці застосовують на позначення прислів'їв, тоді як інші науковці вважають доцільним використовувати його в ширшому значенні, розуміючи під ним як прислів'я, так і приказки, приповідки, примовки тощо. Між прислів'ями та іншими малими формами є значні відмінності в походженні, функції та формі.

У сучасних умовах відбувається активний розвиток українсько-чеського фольклористичного дискурсу, органічною частиною якого є пареміологічні дослідження, які ґрунтуються на багатому фактологічному матеріалі та різноманітних способах його інтерпретації.

Детальне вивчення семантики фразеологічних та пареміологічних одиниць дало змогу з'ясувати особливості пізнаних мовною спільнотою фрагментів картини світу, а відтак і концептів, які співвідносяться з ними, оскільки усталені висловлювання містять народну мудрість, до того ж зазвичай емоційно забарвлену, та становлять культурно-історичне надбання народу. Семантичний аналіз відображеної в чеській фразеології та пареміології концептосфери “život” і “smrt” уможливив висвітлення певних фрагментів національно-мовної картини чеського фольклору, а також концептів, які корелюються з відповідними фразеологічними та паремійними одиницями.

Ключові слова: концепт, концепт «життя», концепт «смерть», фольклористика, концептуалізація, лінгвокультура, пареміологія, фразеологія, прислів'я, приказки, усна народна творчість, фразеологічне поле концепту, паремійне поле концепту, прагматика паремійних жанрів.

ABSTRACT

Sobora Yu. The concepts «life» and «death» in Ukrainian and Czech paroemias. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree in Philology, speciality 10.01.07 – «Folkloristics». – Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation is the first comprehensive research in Ukrainian folklore studies of the concepts «life» and «death» in Ukrainian and Czech paroemias.

The relevance of the research topic determines the need for a comprehensive study of the characteristics, features and authenticity of Ukrainian culture alongside with the Czech one through the prism of linguistic, conceptual features and specificity of folklore texts. The specified issue enables identifying the national specificity of Ukrainians and Czechs on the basis of the analysis of the linguistic worldview, revealing the essential aspects in the interpretation of the concepts «life / život» and «death / smrt» in Ukrainian and Czech folklore, as well as determined by the need to study factors associated with human activity, which contributes to the formation of representations about life and death.

There is also a need for a typological comparison of Czech folklore with the Ukrainian one at the level of paroemia genres, since the Ukrainian folk culture is extremely diverse even in contemporary urban realities. Paroemia texts, and their conceptspheres are distributed so densely in the linguistic competence of the Ukrainian ethnos that they create an exquisite ornament of the figurative worldview.

Furthermore, there is currently a reasonable need for a comprehensive study of Czech and Ukrainian paroemias and their conceptsphere, the features of the

basic concepts «life / život» and «death / smrt», their substantiation, despite the natural change in the worldview attitudes of the Ukrainian and Czech society.

The aim of the work is to reconstruct the general linguo-cultural picture of Ukrainian and Czech proverbs through the concepts «life / život» and «death / smrt», their analysis in Czech and Ukrainian proverbs and sayings by identifying the language means of expression, considering the place of the delineated concepts in the texts of Czech proverbs and sayings, mental lexicon of small genres of oral folklore, as well as their comparison with Ukrainian proverbs and sayings.

The scientific novelty of the thesis consists in the fact that for the first time:

- the object of a comprehensive and systematic study has become the conceptsphere of small genres of Ukrainian and Czech folklore;

- a multidimensional analysis of the concepts «life / život» and «death / smrt» in Ukrainian and Czech folklore has been conducted, the systematization of the concept study has been presented in the following sequence: centre, periphery, phraseological and paroemia domain;

- the status of the concepts «life / život» and «death / smrt» in the worldview paradigm of the Ukrainian and Czech people has been elucidated, the systemic relations of these lexemes in the language, as reflected in synonymy, antonymy and equivalent links have been revealed;

The research emphasises the structure and interrelation of the concepts «life / život» and «death / smrt» while describing the samples of Ukrainian and Czech folklore.

A holistic semantic-linguistic interpretation has been applied not only to the concept-forming features of the lexemes «life / život» and «death / smrt» in the Ukrainian and Czech language worldview, but also to their specific status in numerous paroemias of Ukrainian and Czech folklore.

The thesis systematises the latest achievements of modern linguistics and folkloristics in the study of national-language worldviews and outlines the formation and development of the term “concept”, particularly in the culturological aspect. A concept is a complex mental formation, a reflection of the main

meanings inherent in the culture of a particular ethnic group, as well as an impetus for the creation, renewal and preservation of the linguistic cultural level of a particular nation.

With the aim of a comprehensive elucidation of the whole complex of meanings of the above-mentioned concepts, a system of concept definition has been offered, whereby initially it is necessary to determine the center of the concept, which involves a detailed analysis of the complex of dictionary definitions and meanings, and then focus on the periphery of the concept and a set of related paroemias.

The contemporary scholarly discourse is characterized by a tendency to branch into linguocultural and linguocognitive studies of the concept. The latter involves the analysis of the mental nature of the concept, while the task of linguocultural studies is to structure the conceptsphere with the identification of general linguistic and nationally determined components. Proceeding from the conceptual interpretation of proverbs and sayings, it is essential to consider the linguocultural aspect of their conceptual centers. In this context, it is important to study the emergence of the concept and its field in certain communicative conditions, since a lexeme by itself is not capable of being a full-featured concept.

The issues related to genre differentiation of proverbs and sayings in oral folklore have not been adequately elucidated in the academic literature yet. The investigation of this syncretic phenomenon is interdisciplinary in nature since it involves the research tools of various branches of scientific knowledge, in particular folklore studies, ethnology, genre studies, phraseology, psycholinguistics, communicative studies etc. A considerable contribution to the study of typological aspects of small genres of folklore has been made by such Ukrainian researchers as Y. Bahmut, V. Bobkova, M. Dmytrenko, M. Kravtsov, T. Kosmeda, L. Mushketyk, M. Nekrutenko, M. Paziak, M. Rylsky, L. Skrypnyk, N. Shumada, V. Yuzvenko among others.

The issue of the place of proverbs and sayings in the genre system of oral folklore is still debatable. The reason for this phenomenon is that the typological

aspect of small genres of oral folklore has long been marginal to research attention. Paroemia is a syncretic phenomenon, whose study requires the application of the research tools from various branches of scientific knowledge, thus, it is interdisciplinary in nature.

The problem of genre differentiation of the paroemias reveals the multi-vector nature of the paroemia genres in the folklore of different Slavic nations, as well as the archaic nature of this phenomenon. A comprehensive analysis of proverbs and sayings enables studying various issues of genealogical evolution on their basis, as well as the transformation of oral poetic genres in the process of historical development.

The study of the Ukrainian and Czech paroemic traditions is possible due to the identification of certain identical features of the figurative worldview of both peoples. In both traditions, the paroemia possesses certain attributes of folklore written speech which determines the presence of typical verbal rhyme in the texts of proverbs and sayings allowing for the effect of logical accentuation. Proverbs are a fully functional artistic text which necessitates the analysis of this type of paroemia as a phraseological unit with the obligatory conceptualization of its nature.

Small genres of oral folklore display a tendency to generalization, due to which proverbs and sayings sound like axioms, as well as a high level of metaphorization caused by the transfer and analytical comparison of features and signs of various objects or natural phenomena as one of the determining worldview features of Slavic groups of peoples. The generalizing methods of sentence construction transform proverbs and sayings into convenient universals. At the same time, the archetypes and collective codes inherent in a particular society render these genres into effective ways of transmitting folk wisdom between generations.

The study identifies the place of proverbs and sayings in the genre system of oral folklore. Paroemia occupies a special place in the genre system of folklore. At the same time, it should be noted that the differences between proverbs and sayings

are evident already at the level of communicative purpose. We believe that proverbs are a full-fledged artistic text, while, according to the results of the latest linguistic research, proverbs should be considered as phraseological units, a special type of paroemia, characterized by a special conceptual nature. It has been revealed that a paroemia should be considered as a complex folklore genre, characterised by rich imagery and situationality, with a long history of development.

The research investigates the structure of paroemia genres, determines the poetics of proverbs and sayings and the pragmatics of their texts on the Ukrainian and Czech material. It has been revealed that linguistic verbalization of the folklore concept is conditioned by a special axiological development of the key word meaning, specificity of its distribution and the use of etymological links.

The poetics of paroemia is a complex system of creative folk-poetic means, features of such stylistic segments unified for Ukrainian small folklore genres as the composition of proverbs and sayings and their formal elements, historical patterns reflected in the texts, disclosure of content components and even verification, the presence of which in Ukrainian paroemia has been proved by scholars.

The study singles out the linguistic means of expressing the concepts «life / život» and «death / smrt», characterises them and describes the phraseological and paroemia field of these concepts in paroemia texts. The paroemia units analysed in this dissertation study differ primarily in their semantic core as well as in their figurative elements and architectonics. The main attention in the content core of the paroemia texts is focused on the sacredness and the concurrent high degree of physiology of the concepts «life» and «death», which leads to their ambiguous perception and interpretation in oral folklore. The focus of the thesis research lies on the set figurative expressions, which are automatically repeated by native speakers, as well as on the inherent stability and indivisibility of these phraseological units, their wide and rich imagery. Proverbs have been found to possess a symmetrical composition combined with a contrasting form, while sayings are a shortened version of a proverb, often expressed with a verb phrase.

The identification of the core and periphery in the concepts «život» and «smrt» enabled to ascertain that the lexeme «život» is characterized by heterogeneity, which includes both positive and negative features. However, the conceptualization of the lexeme «smrt» is represented by phraseological and paremic units denoting the separation of the soul from the body, as well as the state of peace and loss experienced by the loved ones. In addition, Ukrainian and Czech folklore traditions commonly include the personification of death, involving the idea of it as a creature from the earliest mythological beliefs.

The thesis outlines the centre, the periphery, the fields of the concepts «life / život» and «death / smrt» in Ukrainian and Czech folklore, considers the imagery system of small genre texts of oral folklore in the cultural and mental aspect. Comparative studies of folklore of different nationalities allow not only to describe features and functioning of folklore genres on diachronic and synchronic levels, but also to distinguish common and distinctive features in world perception by different national communities. The issue of establishing Ukrainian-Czech folklore relations, in particular in the field of paremiology, is still insufficiently covered in the academic literature, which determines the relevance of the problem of research.

The Ukrainian term *paroemia* can be compared to the Czech term *mudrosloví*, that is, “the wise word”. Some researchers use the term exclusively for proverbs, while other scholars consider it appropriate to apply it in a broader sense, understanding it as proverbs, as well as sayings, adages, fables, etc. It is beyond doubt that proverbs and other small genres of oral folklore differ from each other in their origin, functions, and forms. In modern conditions there is an active development of Ukrainian-Czech folklore discourse, an organic part of which is the paremiological research, based on rich factual material and various ways of its interpretation.

A thorough study of the semantics of phraseological and paremiological units made it possible to clarify the features of the fragments of the worldview cognized by the language community, and then the concepts that relate to them, since set expressions contain folk wisdom, moreover, usually emotionally and

evaluatively colored, and represent the cultural and historical heritage of the people. The semantic analysis of the conceptosphere «život» and «smrt» reflected in Czech phraseology and paremiology enabled elucidating certain fragments of the national-language picture of Czech folklore, as well as the concepts that correlate with the corresponding phraseological and paremiological units.

The dissertation thesis reveals the genre specificity of proverbs and sayings in Czech and Ukrainian linguistic culture from the position of paremiology and phraseology, as well as from the pragmatic aspect of paroemia genres in Ukrainian and Czech folklore.

Keywords: concept, concept «life», concept «death», folkloristics, conceptualization, linguoculture, paremiology, phraseology, proverb, saying, oral folklore, phraseological field of a concept, paroemia field of a concept, pragmatics of paroemia genres.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у фахових виданнях

1. Собора Ю. Б. Інтерпретація концептів «život / життя» та «smrt / смерть» у чеських пареміях. *Слов'янський світ*. 2014. Вип. 13. С. 183–194.
2. Собора Ю. Б. Сприйняття концептів «життя», «смерть» в українських та чеських пареміях. *Мова і культура (Науковий журнал)*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. IV (199). С. 227–234.
3. Собора Ю. Б. Жанрова типологія прислів'їв і приказок у теоретико-історичному аспекті. *Слов'янський світ*. 2019. Вип. 18. С. 143–155.
4. Собора Ю. Б. Поняття «концепт» та проблеми його порівняльного аналізу у фольклористиці. *Народознавчі зошити*. 2021. Вип. 1 (157). С. 40 – 45.
5. Собора Ю. Б. Понятие концепта в когнитивной лингвистике и его связь с фольклористикой. *Питання мистецтвазнавства, етнології*

і фалькларыстыкі / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск : Права і эканоміка, 2020. Вып. 28. С. 324–329.

Додаткові публікацыі

6. Собора Ю. Б. Концепти «життя» та «смерть» в українських та чеських пареміях: емоційне забарвлення та сприйняття. *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції до Дня слов'янської писемності та культури*. Київ : 2019. С. 78–79.
7. Собора Ю. Б. Сугестія при використанні прислів'їв та приказок у медіапросторі як засіб духовної деокупації. *Тези доповідей Міжнародної конференції «Фольклор – стратегічний ресурс нації» (12-ті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській)*. Київ : 2019. С. 112–113.
8. Собора Ю. Звіт про стажування у «Літній школі слов'янських наук» в Чехії (м. Брно).

Електронне посилання: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2131&Itemid=470

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТІВ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	24
1.1. Становлення та розвиток поняття «концепт».....	24
1.2. Жанрова специфіка прислів'їв та приказок у фольклористичних студіях.....	37
1.3. Фольклорний концепт: питання визначення та втілення в паремійній картині світу.....	60
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТИ «ЖИТТЯ» І «СМЕРТЬ» В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ.....	79
2.1. Центр та периферія концептів «життя» і «смерть».....	79
2.2. Концептосфера українських прислів'їв та приказок: «життя» і «смерть».....	100
2.2.1. Фразеологічне поле концептів «життя» і «смерть».....	100
2.2.2. Місце паремій в системі жанрів українського фольклору.....	111
2.2.2.1. Особливості українських прислів'їв і приказок про життя: концептосфера.....	122
2.2.2.2. Типологія образу смерті в українських пареміях.....	130
РОЗДІЛ 3. ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ «ŽIVOT» І «SMRT» В ЧЕСЬКИХ ПАРЕМІЯХ.....	140
3.1. Українсько-чеські фольклористичні зв'язки та дослідження паремій у чеському науковому дискурсі.....	140
3.2. Центр і периферія концептів «život» і «smrt».....	152
3.3. Фразеологічне та паремійне поле концепту «život» і «smrt».....	156
3.3.1. Фразеологічне поле концепту «život» і «smrt».....	156
3.3.2. Паремійне поле концептів «život» і «smrt».....	163
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	188

ВСТУП

Проблема вивчення концептів у пареміях є однією з найменш досліджених у сучасній фольклористиці. Паремійна тематика широко відображає всі сторони людського життя, світобачення, світосприйняття; тут відбилася як загальнолюдська етика, так і народна, національна, поведінкові правила й табу, що формувалися впродовж багатьох століть, ментальні особливості народу тощо. Дослідження концептуальних моделей загалом сьогодні перебуває в центрі наукових дискусій, а вивчення їх у пареміях залишаються відкритими. Останнім часом відчувається посилення наукового інтересу до базових життєвих концептів у малих жанрах слов'янського фольклору. Зокрема, дослідницької уваги вимагає вивчення українських та чеських паремій. Концептосфера, що має яскраве втілення в текстах малих фольклорних жанрів, відображає також національну ідентичність і менталітет кожного народу. Саме тому в дисертації увагу зосереджено на особливостях двох основних концептів – «життя» і «смерть» – в українських та чеських фольклорних традиціях на прикладі їх застосування в пареміях.

Поняття «концепт» у наш час трактують досить широко, проте недостатньо вивченими залишаються проблеми концептології в галузі фольклористики. Зауважимо, що розглядом концептів науковці найактивніше почали займатися наприкінці ХХ ст. Важливими із цього погляду є праці Є. Бартмінського, О. Белової, Е. Бенвеніста, А. Вежбицької, І. Голубовської, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, В. Іщенко, В. Карасика, Н. Ковальської, Т. Космеди, М. Кравцова, О. Кубрякової, О. Кузьменко, В. Маслової, Л. Мушкетик, М. Некрутенко, М. Пазяка, Т. Радзієвської, О. Селіванової, О. Тищенко та ін.

Поза увагою чеських науковців залишаються чеські базові концепти, зокрема, «život» і «smrt». Розглядати концептосфери у фольклористичному

дискурсі варто з позиції лінгвокультурологічного підходу, що передбачає вивчення та аналіз взаємодії мови і культури.

Актуальність теми дисертаційної роботи визначає необхідність порівняльного вивчення української та чеської культур на матеріалі аналізу концептосфери малих жанрів фольклору. Окреслена проблема дає змогу на підставі аналізу фольклорної картини світу визначити національну специфіку чеських та українських народних традицій, виявити основне в інтерпретації концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській фольклористиці.

Виникає необхідність й у типологічному порівнянні чеського фольклору з українським на рівні паремійних жанрів, адже українська народна культура відчутно відрізняється навіть у сучасних урбаністичних реаліях. Паремійні тексти, їх концептосфери так активно поширюються в усному побутуванні українців і чехів, що створюють вишуканий орнамент образного бачення світу.

Сьогодні, в умовах суспільних трансформацій та глобалізаційних змін, постала необхідність комплексного вивчення чеських та українських паремій і їх концептосфери, особливості базових понять «життя / život» і «смерть / smrt».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертацію виконано в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України впродовж 2013–2020 років згідно з науковою проблематикою відділу зарубіжної фольклористики, а згодом – відділу української та зарубіжної фольклористики – «Фольклорна культура слов'ян європейських країн: сучасні трансформації та динаміка жанрово-стильової системи» (I кв. 2015 р. – IV кв. 2017 р., держреєстрація № 0115U002107, код програмної класифікації видатків 6541030; керівник теми – завідувач відділу, провідний науковий співробітник, кандидат філологічних наук Л. К. Вахніна; «Українсько-західноєвропейські міжкультурні та наукові зв'язки: від діалогу до інтеграції» (термін виконання

2018–2020 рр., держреєстрація № 0117U006763, код програмної класифікації видатків 6541030; керівник теми – завідувач відділу, старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук Л. К. Вахніна).

Метою дослідження є відтворення лінгвокультурної картини українських та чеських паремій через концепти «життя / život» і «смерть / smrt», їх аналіз у прислів'ях та приказках обох народів шляхом визначення мовних засобів вираження, розгляду місця зазначених концептів у текстах чеських прислів'їв і приказок, ментальному лексиконі малих жанрів усної народної творчості, а також їх зіставлення з українськими прислів'ями та приказками.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) систематизувати новітні досягнення сучасної фольклористики та етнолінгвістики в дослідженні національно-мовних картин світу й окреслити становлення та розвиток поняття «концепт», зокрема, у культурологічному аспекті;

2) визначити місце прислів'їв і приказок у жанровій системі усної народної творчості;

3) дослідити структуру паремійних жанрів, визначити поетику прислів'їв і приказок, прагматику їх текстів на чеському й українському матеріалі;

4) виокремити фольклорні та мовні засоби вираження концептів «життя / život» і «смерть / smrt», охарактеризувати їх, описати фразеологічне та паремійне поле цих концептів у паремійних текстах;

5) визначити центр, периферію, поля концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській фольклористиці, розглянути образну систему текстів малих жанрів усної народної творчості в культурно-ментальному аспекті;

6) проаналізувати жанрову специфіку чеських та українських прислів'їв і приказок у порівняльному контексті.

Об'єкт дослідження – концептосфера паремії українського та чеського фольклору.

Предмет дослідження – особливості концептів «життя / život» і «смерть / smrt» у малих жанрах української та чеської народної творчості.

Матеріалом дослідження обрано українські та чеські паремії, де залучаються поняття «життя» та «смерть», а саме: прислів'я та приказки, афоризми, каламбури, прикмети тощо.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці таких відомих дослідників, як О. Потебня, І. Франко, О. Дей, Г. Сухобрус, Ю. Кшижановський, Є. Бартмінський, В. Давидюк, Л. Дунаєвська, А. Багмут, Л. Вахніна, А. Вежбицька, І. Голубовська, С. Грица, Л. Даниленко, В. Жайворонок, І. Заремська, О. Зілінський, О. Івановська, В. Карасик, Р. Кирчів, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кузьменко, О. Микитенко, М. Мушинка, Л. Мушкетик, О. Наумовська, М. Пазяк, Т. Руда, В. Сокіл, О. Селіванова, Г. Скрипник, М. Чехова, Ф. Чермак, Н. Ярмоленко та ін., а також тих, хто безпосередньо звертався до дослідження прислів'їв і приказок, – І. Франко, М. Номис, П. Попов, В. Бобкова, М. Гайдай, М. Дмитренко, М. Кравцов, М. Некрутенко, М. Пазяк, Н. Шумада, В. Флайшганс та ін.

Методи дослідження. Мета роботи та специфіка досліджуваного матеріалу зумовили застосування різних методів: *описового, порівняльного, концептуального аналізу, семантичного та фразеосемантичного аналізу* та ін. Зокрема, *метод концептуального аналізу* допоміг детально висвітлити зміст концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській мовних традиціях. *Описовим методом* розкрито характер цих лексем, їх емоційне та змістове забарвлення. Завдяки описовому методу здійснено спробу розкрити типологію малих фольклорних жанрів, визначено місце концепту в них на матеріалі українських та чеських прислів'їв і приказок. *Порівняльний метод* дав змогу зіставити аспект емоційного забарвлення

концептів, співвіднести «народну» картину світу з «науковою», здійснити зіставлення в національній та ментальній площині концептосфер двох етносів. *Семантичний та фразеосемантичний аналіз* уможливив визнання місця концептів «život / життя» і «smrt / смерть» у фольклористиці. *Структурно-семіотичний метод* сприяв вивченню образно-символічної парадигми текстів чеських та українських паремій. Завдяки застосуванню *історико-генетичного методу* оглянуто еволюційні процеси паремійних текстів, розкрито їх жанрові особливості в різні часи побутування: від дохристиянських часів до наших днів.

Методологічна база дослідження. Мета роботи, специфіка її об'єкту та предмету зумовили низку наукових методів дослідження. Для визначення основних рис та функцій паремійних жанрів використано *функціональний і дискретивний методи* дослідження. Потреба вивчення джерел українських і чеських паремій, їх еволюції та зіставлення на сучасному етапі зумовило застосування інструментарію *історико-функціонального й історико-типологічного методу*. Під час аналізу жанрових особливостей прислів'їв і приказок, опису їх генеалогічних рис застосовано *герменевтичний підхід*, що дає нам можливість інтерпретації, проникнення в зовнішні прояви двох фольклорних текстових площин. *Типологічний метод* у дослідженні було проявлено при визначенні особливостей саме жанрово-типологічної природи текстів прислів'їв і приказок та окреслення їх місця серед інших жанрів українського та чеського фольклору. Вивчення феномену «життя / život» і «смерть / smrt» та рецепції малих фольклорних текстів з цими концептами зроблено з позиції структуралізму та дискурсивного мислення. Над окресленою групою прислів'їв та приказок було проведено масштабний *концептуальний аналіз*, що допомогло широко розкрити зміст понять «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській мовних традиціях. Аналіз особливостей усної форми збереження та поширення прислів'їв та приказок із окресленими концептами було втілено на основі *методу спостереження*.

Застосовано *зіставний* і *типологічно-зіставний* методи, *метод компаративного аналізу*, щоб мати можливість порівняти аспект емоційного забарвлення концептів, співвіднести наївну картину світу науковій картині світу, зробити зіставлення в національній та ментальній площині концептосфер двох етносів. *Семантичний* та *фразеосемантичний* аналіз дозволив окреслити місце концептів «життя / život» і «смерть / smrt» у фольклористиці. Обраний *структурно-семіотичний* метод сприяв вивченню образно-символічної парадигми текстів чеської та української паремії.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше:

– об'єктом комплексного й системного дослідження стала концептосфера малих жанрів українського та чеського фольклору;

– здійснено різноплановий аналіз концептів «життя / život» і «смерть / smrt» в українських і чеських пареміях, подано систематизацію вивчення концепту в такому порядку: центр, периферія, фразеологічне та паремійне поле;

– з'ясовано категорію понять «життя / život» і «смерть / smrt» у світоглядній парадигмі українського та чеського народів, досліджено системні зв'язки цих лексем у мові, що відображені в синонімії та антонімії.

У роботі визначено структуру концептів «життя / život» і «смерть / smrt» під час аналізу зразків української та чеської народної творчості.

Набули цілісного семантико-лінгвістичного тлумачення не лише концептотвірні особливості лексем «життя / život» і «смерть / smrt» в українській та чеській мовній картині, але і їхній особливий статус у численних пареміях української та чеської народної творчості.

Теоретичне значення результатів. У дисертаційній роботі уточнено зміст поняття «концепт», розроблено методика аналізу концептуальної картини світу в українському та чеському фольклорі з використанням мовних

джерел, зокрема на матеріалі словникових значень лексем, їх синонімів, антонімів, еквівалентів, ідіоматики, фразеології та пареміології. Запропонована концепція може стати основою досліджень в інших сферах гуманітаристики.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що теоретичні напрацювання та висновки роботи будуть корисними як для науковців, так і студентів вищих навчальних закладів, зокрема, кафедр фольклористики та слов'янської філології, а також перекладачів.

Особистий внесок здобувача. Під час нашої дослідницької роботи визначено й описано низку понять, актуальних для фольклористичної науки. Посилання на розвідки та напрацювання інших вчених у нашому дисертаційному дослідженні оформлено відповідно до чинних вимог. Наукові результати та висновки у кваліфікаційній роботі зроблено самостійно, а публікації є особистим авторським здобутком.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, викладені в дисертації, було апробовано в доповідях на таких наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Фольклор – стратегічний ресурс нації» (12-ті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській) (м. Київ, 18 квітня 2019 р.); XIX Міжнародних славістичних читаннях пам'яті академіка Л. А. Булаховського (19 квітня 2019 р.); Міжнародна наукова конференція до Дня слов'янської писемності і культури «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку» (24 травня 2019 р.); XXVIII Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (24–26 червня 2019 р.). З 20 липня 2019 р. по 17 серпня 2019 р. дисертантка проходила стажування на філософському факультеті Університету ім. Т. Г. Масарика (м. Брно), де отримала міжнародний сертифікат про закінчення «Літньої школи слов'янських студій» (у рамках угоди між Міністерством освіти, молоді, фізичного виховання Чеської Республіки та МОН України).

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображені в 8 публікаціях, 4 з яких – статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжних наукових журналах, 3 – додаткові публікації.

Структура дисертації зумовлена її метою та орієнтована на розв’язання поставлених завдань. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури (275 позицій). Загальний обсяг роботи – 216 сторінок, із них основного тексту – 187 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТІВ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Становлення та розвиток поняття «концепт»

Приділяючи увагу проблемі вивчення прислів'їв та приказок, перед нами окреслюється широкий простір для досліджень, адже ми говоримо про наукову проблему, що перебуває в міждисциплінарному просторі. Зокрема наша спроба виділити змістові центри в прислів'ях та приказках на позначення таких природних процесів, як життя і смерть, змушує нас звернути наукову увагу на низку понять семіотичного плану, а саме: концепт, концептуальний центр, концептуальне поле та концептосфера. Йдеться про досить широку й актуальну серед світових та вітчизняних науковців категорію, зокрема концепт, як метод освоєння дійсності в різноманітних текстах, або ж дослідження мовної картини світу певного народу повз концептуальні моделі. Концепт перебуває в полі семасіології та семантики, лексикології та фразеології, а також пареміології – науки про прислів'я та приказки й інші малі жанри усної народної творчості. Переплетення концептологічних поглядів та дослідження з позиції фольклористичної геології дає нам можливість створити комплексне дослідження. Тому розглянемо основну термінологічну систему.

Лексема «концепт» є полісемічною, послуговуються нею в багатьох науках, проте її основний сенс криється в тому, що під концептом ми розуміємо певний знак, поняття, універсальну змістовну філософську модель, сенс поняття, стійку мовну ідею, змістовно насичене поняття тощо. У статті «Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгвокогнітивних пошуках» А. Андрусь подає таке тлумачення концепту: «1) концепт – ідеальний об'єкт; 2) сфера локалізації концепту – свідомість людини; 3) концепт не

ізолюваний, він тісно взаємодіє з іншими концептами; 4) концепт об'єктивується мовними засобами; 5) концепт характеризується досить складною структурою» [7, с. 13]. З іншого боку А. Чернова в дослідженні «Концепт як лінгвокогнітивний феномен: форма втілення, типологія, дефініційні моделі» стверджує, що від початку концептуального дискурсу в науці, головними формами втілення концепту вважалися слово і словосполучення, проте «перелік мовних засобів, здатних бути вербалізаторами концептів, може розширюватись, коли до нього зараховують етимологію слів, що виступають виразниками тих чи інших понять, антоніми, синоніми, контексти вживання (семантичні комплекси), семантичні поля, оцінки, образні асоціації, метафорику, фразеологію, мовні шаблони, типові синтаксичні позиції, словотвірні гнізда» [217, с. 352-353]. Тобто поняття концепт досить широке і дискурсивне.

Поняття «концепт» сьогодні трактують досить широко, проте недостатньо вивченими залишаються проблеми концептології в галузі фольклористики. Науковці розглядом концептів найбільш активно почали займатися наприкінці ХХ ст. Важливими із цього погляду є праці Є. Бартмінського, О. Белової, Е. Бенвеніста, А. Вежбицької, І. Голубовської, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, В. Іщенко, В. Карасика, Н. Ковальської, Т. Космеди, М. Кравцова, О. Кубрякової, О. Кузьменко, В. Маслової, Л. Мушкетик, М. Некрутенко, М. Пазяка, Т. Радзієвської, О. Селіванової, О. Тищенко та ін.

У наш час вивчення терміна «концепт» відбувається у двох напрямках: перший пов'язаний із виробленням власних дериватів, появою слів і сполучень на кшталт «концептосфера», «концептуалізована предметна галузь», «концептуальний фон»; другий передбачає впорядкування простору концепту, що зумовлює прагнення зрозуміти природу концепту, дати йому чітку дефініцію і представити типологію концептів. Виходячи з тієї релевантної ознаки, яка є основою дефініції, термін «концепт» трактується в лінгвістичній літературі по-різному [109, с. 48]. Тобто маємо розгалуженість

базових понять навіть у межах однієї науки. В. Марінеско стверджує: «Структура концепту залежить від типу досліджуваного концепту. Питання про типологію концептів – одне з перших теоретичних питань, поставлених когнітивною лінгвістикою у процесі її становлення. Пошуки визначення концепту, його ментальної специфіки тісно пов'язані з проблемою класифікації концептів» [113, с.53], що на сьогодні досі залишається відкритим.

В. Іващенко в монографії «Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології)» зазначає: «Активне функціонування терміну концепт як іменникової номінації в наукових працях та різножанрових текстах окремих галузей знання засвідчене розмаїттям його сполучуваності з іншими словами в різних типах синтагматичних структур» [81, с. 42]. Це дає нам підстави говорити про широту та пластичність використання власне концепту в різних мовних ситуаціях. До того ж атрибутивна функція концепту дає підстави науковцям розрізняти різні види концепту. Так концепт за своєю структурою може бути простим і складним, первинним і вторинним, концепти «штучності, концепти моралі, концепти культури»; категорії-концепти істот та неістот іменників; концепти «прецедентного тексту (жанру), концепт національної честі, концепти мовної діяльності» та ін [81, с. 42].

В. Іващенко зазначає, що «атрибутивні конструкції та словосполучення з об'єктною семантикою можуть виконувати функцію номінативного контексту, або семантичної бази, що викликає зрушення в референційній віднесеності (тобто появу конотативної ознаки) у слів, які сполучаються» [81, с. 42]. Звідси ми можемо говорити про творення образних концептів, концептів, побудованих на зображально-стилістичних засобах, наприклад, метафоризації. Одразу ж виникає питання стосовно предмету оригінальності концептів, їх універсальності та значенневої оптимальності. Зокрема, до концептів відносимо оказіональні словосполучення, які, якщо говорити про

усну народну творчість, проходять складний шлях від оригінальних авторських до зручних узагальнених в усній народній поетичній творчості. У науковій літературі можемо побачити такі явища, як «дрімливий концепт», «живий концепт», «карнавальний» та «сміховий» концепт, «стихійні концепти», «скам'янілі концепти», «концепт-слово», «концепт-ім'я», «концепт-форма», «концепт-мінімум» та «концепт-максимум», «концепт-схема», «концепт-поняття», «концепт-ідея», «концепт-фрейм», «концепт-сценарій» та ін. [81, с. 43].

Оскільки мова в нашому дослідженні йде про аналіз вітаїстичного та танатоїстичного концептів у слов'янських прислів'ях та приказках, зосередимо свою увагу на питаннях паремійних концептів. Тобто важливо звернути увагу на проблему відображення в концептах ментальних рис, без чого не можливо уявити семантичну модель жанру прислів'їв та приказок.

Таким чином, концепти відносяться до «ментально-мовного комплексу психічних ресурсів людини, що є фрагментарною цілісністю різних ментальних утворень» [81, с. 48]. Концепти є етнічними стереотипами та кодами-прототипами етнокультури. Також концепт можна визначити як знання, набуте на певному етапі людського розвитку, формування «самобутнього багажу знань того чи іншого соціуму, пропущеного крізь призму окремої мовної особистості», а також розглядати концепт як певну когніцію, «яка виявляє себе відносно сформованою та еволюціонуючою когніції структурою, з одного боку, і одиниці, в структуру якої, крім власне знань, водночас включаються ще й пізнавальні процеси, цінності, моделі поведінки, переживання тощо» [81, с. 48]. До того ж концепти в прислів'ях та приказках є категорією свідомості етносу, через яку проходить ментальний аналіз певної ситуації. Концепт в ментальному аспекті – це код духовної культури народу, система цінностей вміщена в змістовій зернині.

Під час вивчення паремій доречно буде використати як філософський, так і лінгвістичний підхід. Філософський ґрунтуватиметься на тому, що мова піде про дві основні категорії «життя» і «смерть», навколо яких будується

повністю уявлення про світ та буття людей. Усі обряди та звичаї прив'язані до уявлень про життя (перебування на цьому світі) та смерть (потойбіччя, відхід, мудрість предків, до яких людина вертається). У філософському ракурсі також «виділяють концепт як мережу, що протягнута філософом крізь вічний хаос, у вузликах якої утворюються витки, не втрачаючи швидкості і в процесі руху набувають якусь консистенцію, яка і стає концептом» [109, с. 49]. Лінгвістичний підхід, на нашу думку, є дещо типовим як для будь-якого явища, відбитого в концепті. Окрім аналізу на семантичному рівні, концепт буде мати психолінгвістичний ракурс, адже концепт є явищем ментального плану, тобто одиницею соціальної пам'яті, увінчаною ментальним лексиконом, мовної картини світу, в якій відбилися внутрішні структури, національна свідомість і загальний культурний колективний код. Проте, у науковому дискурсі поширюється тенденція до розгалуження досліджень явища концепту на лінгвокультурологічний і лінгвокогнітивний. У когнітивній семантиці концепт аналізують як ментальну природу, а лінгвокультурологічний підхід «структурує концептосфери, виокремлюючи загально-лінгвістичний, національно-детермінований компоненти, розглядаючи в одному ряді мовні та дискурсивні феномени і дає змогу на конкретному матеріалі аналізувати і демонструвати багатосаровість мовної свідомості. Згідно з когнітивним підходом концепт трактується як термін, що пояснює одиниці ментальних та психологічних ресурсів свідомості, тієї інформаційної структури, яка відбиває знання і досвід людини» [109, с. 49].

В. Іващенко у своїй монографії звернула увагу на ментальний базис концепту. З позиції ментальності концепт – це «оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, мови мозку», «ментальне утворення з нечіткими межами», «ментальна одиниця, елемент свідомості», «одиниця психічних ресурсів людської свідомості», «складне ментальне утворення», «дискретна одиниця колективної свідомості», «вербально виражена інтегральна категорія, яка відображає психоментальні ресурси свідомості...»

та ін. [81, с. 48-49]. Положення щодо прояву ментальності в концепті (поняття ментальність і менталітет науковець чітко розмежує) є надзвичайно корисними під час культурологічного підходу аналізу концептів. В. Іващенко стверджує: «Говорячи про ментальність концепту, ми тим самим апелюємо до властивості цієї сутності виявляти ідеальну природу, тобто відображати дійсність у формі образу (відображальна/пізнавальна функція психіки), орієнтувати людину в довколишній дійсності, бути засобом узгодження з дійсністю (регулятивна функція психіки), формуючи її спосіб життя (інструментальна функція психіки)» [81, с. 51]. Тобто концепт є психологічним проявом ментального бачення навколишнього середовища, проявом специфічної душі етносу.

Зважаючи на свою психічно-інтелектуальну природу, концепт об'єднується з фактажем. Саме ця складова, утворена завдяки спостережливості та аналітичній роботі, є основним віддзеркаленням семантичного ладу, що поступово вербалізується у складний образно-поняттєвий образ-сему. Таке явище щільно огорнуто в шати культурних стереотипів та мовно-поведінкових шаблонів. Виникає низка питань зіставлення, запропонованих науковцями, «актуальність – образність – цінність». Створюючи навколо певного знаку ціле твердження-текст зі своєю текстовою та комунікативною стратегією, концепт реалізує себе з незвичної позиції. Він стає досить стійким і при потребі може змінювати своє семантичне ситуативне значення. Так відбувається змінна змісту самої паремії, відшліфовуються нові колективні коди, адже концепт є одиницею ментальної інформації. До того ж наведемо таку слушну думку А. Чернової: «Типологія концептів детермінується різновидом картини світу, а також характером суб'єкта концептуалізації. Усі типи концептів виступають засобами фіксації культурного досвіду, тому всі вони є насамперед концептами культури» [217, с. 353]. Саме тому, розглядаючи прислів'я та приказки з позиції концептологічного їх тлумачення, зважимо на лінгвокультурологічний аспект їх концептуальних центрів.

Концепт також розглядали як семантичний код, що з часом накопичує різні сенси й створює, розширює та реалізує концептуальні поля. Концепт є наслідком пізнавальної діяльності людини.

Слушною є думка А. Вежбицької, яка окреслила концепт як універсум і семантичний примітив. У цьому є раціональне зерно, адже у масовій свідомості відбувається процес стискання інформації, її спрощення для передачі наступним поколінням в межах одного етнічного шару. Таке спрощення є корисним для адаптації нової інформації та її збереження. Тут треба врахувати комунікативний процес кодування та декодування інформативного повідомлення між мовцем та реципієнтом. Паремія, на якій зберігається концепт, є лише носієм важливої інформації, яка без розшифровки повідомлення мовцем певного народу, залишається по факту мертвою. Концепт є лише базисом. У його сприйнятті беруть участь ті, хто перебуває в певному мовному полі, та щоразу вживаючи сталий вислів, «реанімують» знак, надаючи йому в системі інших сем необхідного звучання. Тут концепт наближається до поняття лінгвокультурами.

Л. Мушкетик у своїй монографії «Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі оповідальної традиції українців та угорців» визначає концепт «синтезом «життєвого» і «наукового» понять...осмислений образ дійсності у свідомості людини, який має назву й групується на певних культурно обумовлених уявленнях людини про саму дійсність» [126, с. 177-178]. Концепт є багатовимірним, тому не може існувати певних параметрів для його вивчення. Концептуальні опозиції моделюють картину світу і пов'язані з оцінним сприйняттям буття людини. В монографії окреслено, що «бінарність є давнім, архаїчним типом мислення та формування картини світу» [126, с. 178], а частиною мовної картини світу є фольклорна мовна картина світу, як узагальнення уявлень про той, чи інший концепт колективної свідомості носіїв мови. На основі казок учена розкриває фольклорну картину світу за допомогою концептів «доля», «життя», «смерть»

Л. Даниленко звертає увагу, що термін «концепт» є неоднозначним. Він «відповідає уявленню про ті смисли, значення, якими людина і ширше – етнічна спільнота – оперує в процесі мислення і які відбивають зміст досвіду й знання в процесі пізнання» [54, с. 217] і, в свою чергу, моделюють мовну картину світу. Науковиця зазначає, що не існує повного списку концептів, оскільки не зрозуміло якими мають бути критерії для складання такого списку.

Як зазначають Т. Космеда та Н. Плотнікова у монографії «Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі», до розуміння цього поняття існувало декілька підходів: філософський (П. Абеляр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі); логіко-філософський (Д. Остін, Р. Карнап, Г. Райл); лінгво-логіко-філософський (Р. Павільоніс); логіко-поняттєвий (А. Вежбицька); логіко-семантичний (Н. Арутюнова); когнітивний (М. Болдирєв, В. Іващенко, О. Селіванова); семантикокогнітивний (О. Бабушкін). У сучасних студіях концепт пов'язується із поняттям культури та психічними процесами. Відповідно до проаналізованого матеріалу ми обрали таке визначення: «Концепт – це елементарна складова частина (смісл концептосфери), що становить багатомірне культурно значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості та опредмечується у тій або тій мовній формі» [97, с.41]. А концептосферою називають «фрагмент концептуальної картини світу, сформований на основі уявлень людини та репрезентований сукупністю одиниць пам'яті (концептів), що групуються за тематичною ознакою» [97, с. 31-32].

О. Кузьменко визначає термін «фольклорний концепт». На її думку, він дає зрозуміти сучасний фольклор як цілісне історико-культурне явище. «Фольклорний концепт — це стійка одиниця ментальних та психологічних ресурсів фольклорної свідомості, словесно виражена через ядерне слово та низку інших структурно-семантичних форм, яка дає змогу виявляти ієрархію цінностей та різні виміри життєвого досвіду: мовний, естетичний, чуттєвий,

релігійний, гендерний» [104, с. 1442]. Застосування цього терміна допомагає осмислювати концепт понад жанрово, саме так, як він існує у мові фольклорних текстів. Учена вважає концепт асоціативним нашаруванням різних смислів на основне значення слова і пропонує план структурованого опису концепта:

«1) виділення *ключового* (ядерного) *слова* у тексті (групи текстів, у парадигмі);

2) визначення *набору сем* за групою мотивів у текстах різних жанрів;

3) формування *семантичного поля* концепту;

4) аналіз *інтерпретаційного поля* (контекст побутування і виконання тексту, стереотипність, репертуарний вплив, варіативна парадигма текстів)» [104, с. 1443]. Таким чином дослідниця описала концепти «Батьківщина», «туга», «дом», «війна», «молитва», «воля», «неволя», «доля».

Безпосередньо у фольклорному тексті концепт – це «центральна сема, що стає опорним словом константи» [118, с. 90], на думку української ученої О. Микитенко.

Польський дослідник Є. Бартмінський співвідносить мовну картину світу і мовний стереотип. Науковець зазначає, що «стереотип як конвенційне уявлення про предмет, яке стосується того, як цей предмет виглядає, як діє, яку він містить у собі спрощену теорію предмета є елементом всієї розгорнутої культурно-мовної картини світу, створює цю картину світу разом з іншими елементами» [10, с. 12]. В поняття мовної картини світу учений вводить стереотипні уявлення про людину та світ, які можна відновити за допомогою різних типів мовних даних – граматично-системних, семантично-системних, використаних та «домовних» релевантних для ефективної комунікації даних, що ґрунтуються на вірі та поведінці. Мову дослідник розглядає як засіб оцінювання, яке досягається з допомогою граматики, структури тексту та фонологічних характеристик.

І. Заремська в розвідці «Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень» зазначає: «Лінгвокультурема не може відповідати певній

лексемі, планом її змісту є культурна інформація, яка має чотири способи вираження у мові й мовленні:

- 1) культурна сема;
- 2) культурний фон;
- 3) культурний концепт;
- 4) культурна конотація» [71, с. 399].

Тут треба сконцентрувати увагу на тому, що власне мовна картина світу, як простір поширення концептосфер, створюється завдяки когнитивно-емоційній діяльності представників етносу, їх духовно-культурному функціонуванню. І. Заремська розглядає такі основні способи освоєння навколишнього світу, які пізніше ми простежуємо в прислів'ях та приказках:

1. Світ, який «актуалізується в ході звичайного, розумного емоційного пізнання в результаті повсякденного досвіду і різних видів перетворюючої діяльності людини».

2. Світ, створений як наслідок «наукового пізнання і відображення реальної дійсності» [71, с. 399].

Відповідно до цих теорій дослідниця розмежовує «наївну» і «наукову» картину світу, які формуються завдяки фізичному та духовному сприйняттю навколишнього всесвіту.

Так, мовна картина світу, насичена концептосферами, є «частиною загальнонаукової, підсистемою концептуальної картини світу, вміщуючи ті її компоненти, які співвідносяться із мовними знаками. Вона виступає попередником і формувальним чинником спеціальних картин світу. Це пов'язано з тією особливістю, що людина здатна сприймати і розуміти світ, а відтак і саму себе, завдяки мові, в якій закріплюється загальнолюдський і національний досвід. Саме останній визначає призму, через яку людина сприймає світ і, відповідно, формує мовну картину світу» [71, с. 400].

А. Андрусь, розглядаючи мовну картину світу та концепти в ній, говорить про явище концептуального простору. Концептуальний простір – це певна множина концептів, що відображає результат пізнавальної діяльності

людини, актуалізований в адекватному сприйнятті та осмисленні нею інформації про членування й категоризацію навколишнього світу і слугує забезпеченню потреб орієнтування в ньому. Цей науковий досвід доречно використати під час комплексного аналізу концептуальних центрів і концептуальних полей чеських та українських прислів'їв і приказок. А. Андрусь спирається на такі «два етапи семантико-когнітивного підходу:

1) звернення до мови (використовуємо отримані когнітивні знання для пояснення синонімічних явищ і процесів у мовній семантиці);

2) перехід до поглибленого вивчення свідомості (моделювання концептів як мінімальних одиниць)» [7, с. 14].

У студіях, присвячених концептам, В. Маслова звертає увагу на ключові культурні концепти, розуміючи під цим терміном «зумовлені культурою ядерні (базові) елементи картини світу, що володіють екзистенційною значущістю як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурного товариства» [115, с. 51]. Саме В. Маслова подає бачення концепту як кола, центром якого є семантичне ядро. Власне поле навколо цього ядра складають набутки культури, ментальні образи, досвід етнічної общини, досвід індивіду тощо. Таку думку поділяє В. Жайворонок, описуючи явище концепту «через образність, символізм як вершинні координати національно-культурного світосприйняття» [66, с. 51].

Так, розглядаючи концепти в малих жанрах усної народної творчості, бачимо, що одне слово в різних комунікативних ситуаціях не може трактуватися однаково. Лексема не є повноцінним концептом, тому наголошуємо на важливості виникнення концепту, його поля лише в певних комунікативних умовах.

Якщо розглядати світ за концептуально-образними картинами, то в кожній картині буде своя особлива концептосфера. В її структурах можна виділити «наївні» концепти, повсякденні, міфологічні, наукові, гносеологічні тощо. Проте усі ці концепти будуть складатися з різнорідних компонентів: предметних, понятійних, асоціативних, образних, символічних, оцінничих.

До того ж концепти з конкретизованим предметним значенням зазвичай вербалізуються. «Концепти-гешталти об'єктивуються абстрактною лексикою (метафорика). Типологічні концепти (образно-схематичні) репрезентуються лексикою з просторовим значенням. Емоційні концепти вербалізуються назвами почуттів та емоцій. З позиції суб'єкта концептуалізації виділяють ідіоконцепти, узуальні концепти, етноконцепти, універсальні концепти» [113, с. 29]. Окреслені концепти акумулюють культурний досвід, вони є частиною національного мовного коду.

Проте стверджуючи, що концепт – це образ, символ, знак, важливо не забувати ще одну важливу інтелектуальну складову поняття концепту – гешталт. На жаль, дослідники недостатньо вивчають дану концептуальну категорію. В. Марінеско в розвідці «Когнітивні модифікації концепту “футбол” і специфіка його передачі українською мовою» стверджує: «Гешталт – комплексна, цілісна функціональна розумова структура, яка впорядковує різноманіття окремих явищ у свідомості. Гешталт являє собою цілісний образ, який поєднує чуттєві і раціональні елементи, а також поєднує динамічні і статичні аспекти відображуваного об'єкта або явища» [113, с. 29]. Якщо згадувати в якості концепту ще й явище гешталту, то в своєму комплексному дослідженні ми обов'язково маємо звертати увагу на інтелектуально-образну складову прислів'їв і приказок, що під час аналізу цього явища має бути логічним, адже одне із комунікативних завдань малих жанрів усної народної поетичної творчості – перенесення аналітично набутих знань від особи до особи та від покоління до покоління в межах одного етносу.

Концепт виникає внаслідок освоєння світу та міцно закріплюється у концептосфері народу. Так концепт «формується у свідомості індивіда у процесі соціалізації особистості. Звідси, концепт є частиною культурного фонду певного соціуму. В концепті відображено те, яким чином мовна спільнота засвоїла ту чи іншу лексичну одиницю, як відобразила навколишню дійсність, які аспекти концепту висвітлила, яке наповнення

внесла в лексичну одиницю відповідно до культури в широкому розумінні конкретного національно-культурного утворення» [113, 92]. Тому логічно було дійти висновку, що концепт – це втілення вербальних та позавербальних значень, які розширюють або послаблюють сакральний зміст використаного в прислів'ях і приказках лінгвокультурного символу.

Багато на що тут впливають образи, до того ж в концептуальних полях паремій задіяна вся образність, яка формує концептуальні поля текстів паремій, тобто мова йде про весь арсенал каналів – зорова, смакова, нюхова, слухова та дотикова образність – усі вони через певну символіку передають не лише настрої та оцінки, а й розширюють значення концептуального паремійного ядра. «Понятійна сторона концепту – це його мовна фіксація, його позначення, опис, ознакова структура, дефініція, зіставні характеристики одного концепту у межах цього чи іншого концептуального ряду. Найважливіша якість концепту – це голографічна багатовимірна вбудованість у систему нашого досвіду. Ціннісна сторона концепту – важливість цього психічного утворення як для окремої особи, так і для всього мовного колективу» [7, с. 14]. Сукупність концептів, що пройшли відбір ціннісними критеріями, і є та сама образна картина світу представлена в прислів'ях та приказках українського та чеського народів. Тобто концепт – це складне ментальне утворення, що ґрунтується на домінантних для певної культури сенсів. З іншого боку, такі концепти будуть впливати не лише на збереження цінностей цієї культури, а й подальше їх шліфування. Так, концепт перетворюється на той самий елемент, що змушує культуру кожного окремого народу входити в певний рух ментальної реінкарнації та ментального оновлення, його творення, оновлення та зберігання на мовному рівні [171].

Ми також маємо розглянути ще один підхід, запропонований науковцями, – інструментальний. Якщо розглядати концепт з цієї позиції, то він є досить зручним інструментом детального та глибинного концептуального аналізу текстів усної народної творчості. За допомогою

концепту зазвичай розглядаються атрибути вербального та емоційного впливу творів на свого адресата, мовна компетенція етносу – носія фольклору, аналізуються та переглядаються набуті знання про навколишні реалії, що відбивається в мовні картині світу через складні ментальні образи. Саме інструментальний погляд на концепт дав нам можливість звернутися до концептуаріїв і зробити детальний аналіз концептосфер вітаїстичного та танатоїстичного напрямків.

Отже, концепт є дискурсивним явищем, розкодовуючи яке, ми розкриваємо новий простір для вивчення українського та чеського фольклору, зіставлення їх на образному, інтелектуальному, експресивному, семантичному рівнях.

1.2. Жанрова специфіка прислів'їв та приказок у фольклористичних студіях

Проблема дослідження прислів'їв та приказок, а також їх концептуальної природи є актуальною й вимагає широкого та комплексного підходу. Її особливість полягає в тому, що дослідників відносно небагато, фундаментальні розвідки розтягнуті в часі, типологічний аспект малих жанрів усної народної творчості часом залишається другорядним.

У жанровій системі фольклору паремія посідає особливе місце. Це явище можна окреслити як синкретичне, а дослідження – міждисциплінарними, адже за своїми ознаками воно перебуває в науковому міжнародному просторі фольклористики, фразеології, жанрології, етнології, комунікативістики, психолінгвістики тощо.

Жанрова система фольклору має низку класифікацій, і тут враховуються її основні чинники систематизації жанрів, зокрема вербальний рівень, етнографічний критерій, музикологічний аспект, регіональний та інші. Фольклористка Л. Г. Мушкетик у вступі до збірника «Український фольклор» (*Ukrán folklór*) зазначає: «Фольклорні твори складають собою систему жанрів, що розвиваються, змінюються, взаємодіють між собою. Одні

жанри відмирають, інші з'являються, старі жанри актуалізуються, пристосовуються до нових потреб дня» [125, с. 12]. Паремія має відношення до усної поетичної народної творчості, до якої належать пісні, думи та билини, приказки та прислів'я, каламбури, вітання, прокльони та побажання, афоризми. Ці жанри окреслюються як пареміографічні. Особливість їх у тому, що образна оздоба цих текстів є власне центральним комунікативним інструментом для передачі сигналів навколишнього соціального середовища, або процесів природних, біологічних, котрі впливають на якість життя представників цих соціумів [161]. Проблема виокремлення паремій серед інших жанрів фольклору залишається відкритою. Існує думка, що «межа між прислів'ями та іншими видами народної творчості – умовна» [127, с. 13]. Іноді дослідження вимагає надзвичайної зосередженості, щоб встановити різницю між прислів'ями та приказками, визначити їх фольклорні текстові джерела, з'ясувати відмінність від інших малих жанрів усної народної поетичної творчості, або простежити джерела тих прислів'їв та приказок, які утворилися не в процесі жанрових модифікацій, а як природна художньо-аналітична рецепція людини на явища з навколишнього середовища, або розглянути протилежну реакцію, коли паремія сама набуває ознак іншого жанру.

Особливості паремії стали об'єктом наукової уваги таких науковців, як: Й. Багмут, В. Бобкова, М. Дмитренко, М. Кравцов, Т. Космеда, Л. Мушкетик, М. Некрутенко, М. Пазяк, М. Рильський, Н. Шумада, В. А. Юзвенко та інші.

Збирання та перші спроби систематизації українських прислів'їв і приказок в Україні було розпочато у XVII ст. Перший відомий збірник належить Климентію Зіновієву, який уклав рукописну книжку, де представив власні вірші й записи народних приповідок. Припускають, що книжка з'явилася між 1700 і 1709 рр., хоча твори писали протягом тривалого часу. У віршах, переважно епіграматичного характеру, досить повно відображене тогочасне життя народу — ремісників, наймитів-бурлак, козаків, духівництва, гендлярів, урядовців; описано різноманітні ремесла, промисли.

До нього увійшли понад 1500 приказкових одиниць, широко відомих в Україні і навіть за її межами.

Найактивніше збиранням українських прислів'їв та приказок почали займатися науковці XIX століття. І. М. Снегирьов став одним із перших у вітчизняній фольклористиці, хто здійснив спеціальні, фундаментальні дослідження прислів'їв у своїй чотиритомній праці «Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках» (1831-1834). У них автор систематизував та простежив історію їх виникнення та розвитку, роль прислів'їв у побуті різних народів, окреслив джерела, охарактеризував їх форми.

«Сборник малороссийских пословиц и поговорок» («Збірник малороських прислів'їв та приказок») 1857 року, який довго збирав та досліджував О. Шишацький-Ілліч, налічує 1404 зразки рукописних зразків та передруків з інших збірок та альманахів. Прислів'я тут згруповані в алфавітному порядку, а до окремих з них подаються пояснення.

Упродовж усього життя збирав матеріали народного побуту, звичаїв, обрядів, записував зразки усної народної творчості М. Номис. Його збірник «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис», куди увійшло понад 14,5 тис. творів малих жанрів, став основою для майбутніх студій української пареміографії.

Багато років фіксував і видавав українські прислів'я та приказки Іван Франко. Його «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910) вмістили понад 30 тисяч зразків паремій у шести книгах. У них розкрита етимологія багатьох прислів'їв, вказані їх міжнародні відповідники. Автору вдалось окреслити практично весь спектр основних проблем, які входять у сферу зацікавлення сучасної пареміології.

У 1955 році Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) видано збірник «Українські народні прислів'я та приказки» (упорядники: В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой, Г.

Сухобрус, Ф. Ткаченко), де наведено понад 5000 прислів'їв та приказок за тематичним принципом з дотриманням історичної послідовності розвитку суспільних явищ у межах кожної тематичної групи. У ній упорядники приділили головну увагу прислів'ям та приказкам з соціально-загостреним змістом. У вступній статті до збірника «Українські народні прислів'я та приказки» 1963 року, куди увійшли вже майже п'ятнадцять тисяч народних афоризмів, образних поетичних висловів, В. Бобкова звертає увагу на те, що «гранично просто побудоване речення нерідко настільки вдало передає думку, що утворюється можливість скоротити в прислів'ї деякі навіть необхідні для звичайного речення члени, і від цього прислів'я не тільки нічого не втрачає як художній твір, а ще більш вдосконалюється, стає динамічнішим, економнішим, шліфується його форма, зростає сила його емоційного впливу» [20, с. 8]. Науковиця також розглядає прислів'я і приказки як твори одного жанру, але розрізняє їх за цілісністю думки та натяком. Цікавим є і погляд на розбір паремії. Вона «оцінює» прислів'я та приказки характеризуючи їх побудову речення, художню образність, ритмічну організацію. У цих виданнях були використані попередні збірники дожовтневого періоду і численні рукописні збірки багатьох збирачів та кореспондентів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР. Збірник укладений за тематичним принципом.

Варто загадати праці українського фольклориста, доктора філологічних наук, професора, який свого часу очолював відділ фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, М. М. Пазяка. Він був автором монографії «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та переміографії» (1984), упорядкував три томи в багатотомній серії «Українська народна творчість» – «Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини» (1989), «Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру» (1990), «Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми» (1991). Усі вони вийшли з ґрунтовними вступними статтями, коментарями та покажчиками. Фундаментальний

характер мала його докторська дисертація «Українські прислів'я та приказки. Проблеми генези, семантики і жанрово-поетичної структури» (1991). Ним було перевидано збірку прислів'їв М. Номиса (1984), опубліковано розвідку «Матвій Номис як фольклорист та етнограф» (1993). У некролозі під назвою «Грудка землі на свіжу могилу товарища», присвяченому життю та творчості М. М. Пазяка, Михайло Чернописький писав: «Учений повністю присвятив себе вивченню проблем пареміології та пареміографії. З цієї проблематики він опублікував низку ґрунтовних розвідок, як от: “Збірка прислів'їв Матвія Номиса” (1984), фундаментальна монографія “Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії” (1984), “Матвій Номис як фольклорист та етнограф” (1993) та ін., а також уклав, спорядив змістовними вступними статтями, докладним науковим коментарем та покажчиками три томи українських прислів'їв та приказок в серії “Українська народна творчість” (Київ, 1989 – 1991). У той же час М. М. Пазяк підготував та видав для масового читача науково-популярні збірки творів народної мудрості “Українські прислів'я та приказки” (1976, 1984)» [220, с. 123].

У своїй докторській дисертації М. М. Пазяк термін «паремія» визначає як жанрове поняття та вважає максимально дотичним до понять «прислів'я та приказки». Водночас за працею М. М. Пазяка паремія поділяється на більш вузькі видові поняття, а саме: прислів'я, приказка, побажання, вітання, каламбур, загадка тощо [138, с. 3].

Наукові ідеї М. М. Пазяка відображалися у чисельних наукових розвідках. Так, у 1984 році у видавництві «Дніпро» вийшла книжка «Українські прислів'я та приказки», де передмовою стала стаття Михайла Пазяка «Немеркнучі перлини». У вступній статті науковець зазначав: «Прислів'я та приказки – неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні діаманти, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія вони супроводжують людство від сивої давнини і до наших днів» [139, с. 5]. М. М. Пазяк підкреслював значення паремійних текстів, відзначаючи їх здатність до

еволюції, фіксацію надзвичайно важливих моментів у розвитку культури українського народу. У своїх численних дослідженнях, присвячених малим жанрам фольклору, учений наголошує, що, незважаючи на строкатість архітектоніки прислів'їв, основна частина має ідентичний алгоритм творення. Серед композиційних прийомів М. М. Пазяк виокремлює протиставлення та паралелізм.

Прислів'я та приказки мають певну систему узагальнень завдяки образним елементам. Працюючи безпосередньо з матеріалом, дослідниця фольклору Н. С. Шумада помітила таку тенденцію: «Однією з основних прикмет прислів'їв та приказок є той чи інший ступінь узагальнення, аж до перенесення названого явища на інші, начебто не подібні до нього. Прислів'я перестає ним бути, коли вживається в буквальному значенні і вірне тільки для якогось одного випадку» [127, с. 12]. Тобто, виходячи з концептного та образного поля паремія втрачає свій зміст, після чого руйнується оболонка, зникає філософсько-дидактична концентрація.

Про концентрацію народної мудрості в малих жанрах фольклору М. М. Пазяк пише: «Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв та приказок – це сила народного й гумору, влучності й дотепності народного слова» [139, с. 5]. І тут є свій сенс, адже паремія на сьогодні найкраще відображає усі процеси в динаміці розвитку й становлення національного світогляду. Зокрема українцям притаманна колоритна сміхова культура, яка обов'язково мала б відбитися у фольклорних жанрах.

Укладаючи видання під назвою «Народ скаже – як зав'яже», Н. С. Шумада у вступній статті «Золоті зерна мудрості народної» пише: «Судження у прислів'ях висловлюються здебільшого у вигляді серйозних, філософськи узагальнених формулювань... Найбільшою популярністю користуються всі прислів'я, у яких є дотеп, іронія, сарказм» [127, с. 11]. Науковиця звертає увагу на почуття гумору, як рису українського національного характеру, вважає його знаком оптимізму та морального здоров'я народу.

О. З. Гудзенко у дослідженні «Сміхова культура як модус соціокультурних трансформацій українського суспільства» стверджує: «Кожне суспільство характеризується певною формою сміхової культури, яка досить часто протистоїть домінуючій культурі як у розумінні світу, так і в розумінні людини. Сміхова культура висміює все те, що в домінуючій культурі визначається як нормативне, обов'язкове, загальноприйняте. На різних етапах розвитку суспільства форми сміхової культури змінювалися, піддаючись процесам трансформації та зміни рис соціального. Сміхова культура сучасності може конкурувати з офіційною, стаючи репрезентативною, актуальною, цінності якої все ще присутні суб'єктам соціальної взаємодії» [52, с. 165]. Дотеп, філософське бачення проблеми та лаконізм, проявлені носіями української мови в прислів'ях та приказках, спрацьовували як певна соціальна реакція на кризові ситуації в історії нашої країни. Як бачимо, у пареміях «гостре слово» поєднується з народною мудрістю, використовується прийом іронії та сарказму. О. З. Гудзенко також додає: «Іронічне, спокійно-жорстоке ставлення до багатьох речей є основною рисою українського соціуму» [52, с. 164]. Саме в українських прислів'ях та приказках найбільша частина комічного – це іронічна оцінка реалій. Особливо активно іронію та сарказм вжито в порівняннях. Комічне – є одним із важливих елементів паремій, які мають ще й повчально-оціночний характер. До того ж «український народний гумор прийнято вважати м'яким, добродушним. Це справді так, коли йдеться про окремі вади характеру, вчинки чи зовнішності людей свого ж середовища» [127, с. 11]. Враховуючи, що прислів'я та приказки – це твори націлені на гострі питання, що виникають у суспільстві, на нашу думку, комічне, зокрема іронія, – це один із основних прийомів комунікативного впливу паремійного тексту, що пом'якшує або підкреслює складність обіграної в народному тексті ситуації.

Про насиченість досвіду життя народу в пареміях М. М. Пазяк пише: «Зміст прислів'я та приказок невичерпний. У них відображено багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія, мораль... З

плином часу прислів'я та приказки змінювались, шліфували свою форму. Постійно відбираючи і осмислюючи найтиповіші явища природи й людського буття, народ свої спостереження закріплював у афоризмах і передавав наступним поколінням. Поступово вони ставали кодексом законів моралі і поведінки» [154, с. 5]. М. М. Пазяк також наводить той факт, що при появі писемності в Київській Русі, паремія вже була досить добре розвинута й активно використовувалась для унормування поведінки та з дидактичною метою. На нашу думку, паремія зручна для запам'ятовування, довгий час існувала власне для того, щоб зберігати цінні життєво важливі поради та передавати їх з покоління до покоління. З появою та розповсюдженням писемності, функція паремій дещо змінюється. І навіть автори перших рукописних пам'яток використовують прислів'я та приказки для вишуканості та повноти мовлення. І дійсно, сьогодні вважається, що людина досконало знає мову в тому випадку, коли вона автоматично використовує сталі вислови, тобто логічне мислення відбувається вже на рівні стабільних мовних кодів і йде пряме звернення до набутої століттями корисної інформації, закарбованої для зручності та пластичності зображальними мовними образними елементами. На думку М. М. Пазяка, прислів'я охоплюють низку різноманітних тем. Наприклад, прислів'я про пори року вчений називає енциклопедією народного життя й тісно пов'язує з проблемою хліборобства в Україні. Також знаходить дотичну групу, де власне оспівується земля, як сила родючості, а відповідно поруч згадуються паремія в якій закарбовано образ родючої ниви, колосу, хлібу. Проте науковець зважає на «еволюцію» народної творчості, тому зазначає: «Окремі прислів'я про хліборобство втратили своє первісне значення і набули переносного («Де його не посій, там уродиться» – всюдисущий, «Колос голий до землі гнеться, а порожній угору преться» – про працюючих і нероб та ін.)» [154, с. 8]

Також науковець наголошує, що чимало паремій беруть свій початок від спостережень. Зокрема це прикмети-спостереження про зміну погоди, які

теж мають міцний зв'язок із сільськогосподарською діяльністю, котра забезпечувала життєдіяльність аграрно зорієнтованої людини. Близьким, на думку дослідника, до паремій сільськогосподарського тематичного поля є прислів'я та приказки про рослин. Тут важливо згадати про явище персоніфікації, яке дуже популярне в українській літературній творчості. Уявлення про світ давніх українців надіяла життям усі опредметнені реалії. Наприклад, кожна річка обов'язково мала назву, котра розкривала її гідрологічний характер. Народні загадки описують пори року як цілком сформовані людські постаті. М. М. Пазяк пише: «Рослинний світ у прислів'ях наділяється людськими рисами. Мале деревце асоціювалося з підлітком, якого треба було виховувати («Гни деревину, поки мала»), сила, могутність – з дубом...» [154, с. 9]. Так, рослинні мотиви втілюються в описах життєвих процесів, фізичного та психічного росту людини, дорослішанням, змужнінням, старінням тощо.

А от риси тваринного світу радше порівнюються з особистими якостями особи, унікальністю прояву її характеру та темпераменту. Вовк уподібнюється до людини жорстокої, заєць – полохливої, лисиця – хитрої, сорока – балакучої, а кабана наділено досить специфічними негативними якостями. Проте анімалістичні паремії має невизначене коріння. Архаїчними є прислів'я та приказки про хату та речі побуту, працю та її знаряддя.

Щодо філософських концепцій життя і смерті, дослідник стверджує: «Життя людини складне, сповнене і радощів, і горя» [154, с. 10], тому чимало паремії вітаїстичного та танатоїстичного типів вказує на його феномену біологічного, соціального, ритуального, культурного буття людини. Також в площині морально-філософських категорій, які, на думку М. Пазяка, поціновував український народ, були краса, любов, міцна родина, шана батькам, а також отакі абстрактні явища, як честь, порядність, відданість, дружба; до того ж вони подаються на контрасті з негативними якостями людини (зло, черствість тощо). На думку науковця, «прислів'я і приказки можуть мати прями й переносні значення. Вважається, що першопочатково

прислів'я мали лише прямі значення, а в процесі свого розвитку розширили їх на інші подібні явища дійсності» [154, с. 12]. Також М. М. Пазяк підкреслює, що кожне прислів'я з прямим значенням може мати й переносне.

У своїх численних дослідженнях, присвячених усній народній творчості, М. М. Пазяк зауважував, що незважаючи на строкатість архітектоніки прислів'їв, основна частина має ідентичний алгоритм творення. Серед композиційних прийомів М. М. Пазяк виділяє протиставлення та паралелізм. Про останній, наголошуючи на симетричності частин, науковець стверджує: «Іноді ця симетрія порушується в тій частині, на яку падає основне смислове навантаження. Пропуск відповідного члена тут компенсується інтонаційною паузою. Симетрія зумовлює однакову кількість наголосів у обох частинах прислів'я, розділених цезурою. Внаслідок цього утворюється відповідне звучання, яке допомагає виразніше виділити основну думку» [154, с. 12]. Сильний образний елемент – це основна риса поезики паремії, адже концентрація в тексті відбувається не лише на рівні змісту, а й художньої мови малих жанрів усної народної творчості.

Актуальним і дискусивним є питанням походження паремій, період їх кодування, еволюційні процеси, відбитки в них прадавньої слов'янської культури, місце творення вітаїстичних та танатоїстичних філософських центрів у дрібних жанрах усної народної творчості. М. М. Пазяк зазначає: «Процес творення прислів'їв безперервний. Кожна епоха збагачує народну мудрість новими мотивами, образами» [154, с. 10]. Саме постійне «оновлення» образної картини світу вимагають широкого вивчення паремій.

Щодо власне жанрової диференціації паремій, то М. М. Пазяк стверджує: «Прислів'я і приказки як різновиди одного жанру між собою тісно поєднані, тому в збірках вони подаються разом. Проте між ними є й певні відмінності... Приказка – незакінчене судження, образний вислів, оформлений як частина речення» [154, с. 11]. У той же час прислів'я – це повноцінний самостійний текст.

Аналізуючи українські прислів'я та приказки фольклорист М. М. Пазяк стверджував: «Для прислів'їв характерна певна ритмічна будова. За звучанням вони членуються на стопи з цезурою посередині. При створенні і шліфуванні прислів'їв народ насамперед дбав про передачу думки, цьому він підпорядковував і ритмічне звучання. Часто симетрія порушується, та частина, на яку падало найбільше смислове навантаження, видовжувалось» [154, с. 12]. Акцентуючи увагу на прислів'ях, як повних текстах, і відводячи місце для приказок радше в ролі елементів фраз, сталих мовних зворотів, науковець детально розглядав питання ритмізації української паремії. Так, М. М. Пазяк зазначав: «Прислів'я бувають римовані і неримовані. У римованих зразках переважає дієслівне римування. Римуються переважно кінцеві слова частин прислів'їв, але поширене в них і внутрішнє римування. Зустрічаються й складніші види римування, коли римуються три і більше частин» [154, с. 12]. Якщо мова йде про походження паремій від віршованих ліричних творів, то мова йде про успадкування версифікаційних рис текстами малих жанрів усної народної творчості. М. М. Пазяк пише: «Вислови, що перейшли з пісень, зберігають пісенну ритміку і римування. Для окремих прислів'їв характерні звукові переливи, що надають їм милозвучності» [154, с. 13]. Таким чином, можна говорити про багатовекторність паремійних жанрів у фольклорі різних слов'янських народів, а також їх архаїчність. На прикладі прислів'їв та приказок можна досліджувати питання генологічної еволюції та трансформації жанрів усної народної поетичної творчості.

Важливим дослідженням у галузі фольклористики стала колективна монографія «Розвиток і взаємовідношення жанрів слов'янського фольклору» (1973 р.; колектив авторів: М. М. Гайдай, Ю. З. Круть, Н. С. Шумада, В. А. Юзвенко). Розділ «Взаємозв'язок фольклорних жанрів у історичному розвитку» охоплює не лише українські, але й чеські, слов'янські, російські та польські жанри усної народної творчості та окреслює їх походження. Дослідження представляє собою глибинну історико-теоретичну розвідку,

присвячену не лише власне теоретичним проблемам усної народної творчості, а також її порівняльній типології. Так, на думку В. А. Юзвенко, взаємозв'язок фольклорних жанрів має свої корені ще в далекому історичному минулому. Науковиця стверджує: «Народнопоетична творчість – динамічна художня система. Порівняльне вивчення фольклорних творів різних жанрів розкриває складний процес їх зближення, залежності і взаємодії, констатує спільність багатьох тем, образів і мотивів, ідейно-художню єдність народної творчості в цілому. Зрозуміло, що взаємозв'язок фольклорних жанрів у їх історичному розвитку жодною мірою не стирає специфіки кожного окремого жанру», що досить чітко простежується в них [224, с. 3].

На думку В. А. Юзвенко, народна поетична творчість, складовою якої є паремія як вид мистецтва красномовства, обумовлена потребами учасників мовного процесу. Так, мініатюрні тексти усної народної творчості відповідають суспільним вимогам, що визначає відповідні форми художнього відображення дійсності. У цілому, «жанри відрізняються один від одного не тільки змістом, а й різноманітними способами відображення дійсності, своєю поетичною структурою. Разом з тим жанри не є чимось раз і назавжди встановленим і незмінним». Жанр – «це живий організм чутливий до запитів часу та засвоєння всього нового життя. Багатовікова історія творчості народу засвідчила закономірне зникнення одних жанр і появу інших, діалектичну єдність їх і взаємодію» [224, с. 3].

Говорячи про розвиток фольклористики, можемо звернути увагу на вивчення специфіки та еволюції окремих жанрів, дослідження взаємодії фольклору з історією народу, умовами буття, його культурними особливостями. Варто зазначити, що досить близькі за культурою мовлення народи можуть мати певні тотожні риси образної картини світу, наприклад, паремії, образні звороти, мовні кліше, що дозволить нам прослідкувати українську паремійну традицію та чеську.

Спираючись на дослідження В. А. Юзвенко «Взаємозв'язок фольклорних жанрів у історичному розвитку» зазначимо, що фольклор починає свою історичну традицію власне з типології і досліджень пісенного матеріалу. Як уже згадувалось вище, прислів'я та приказки можуть формуватися з повсякденних міркувань та спостережень, примовлянь, ворожінь, народних обрядових елементів. Але першими дослідницьку увагу привернули саме вивчення пісенного фольклорного матеріалу на теренах сучасної України. Припускаючи, що паремія походить від пісень, тобто вона має певні ознаки народно-писемного мовлення, додамо, що при всій своїй генологічній самодостатності, прислів'я та приказки мають типову дієслівну риму. Рима пояснюється саме впливом народної пісні, адже вона притаманна саме їй. Річ у тому, що римований рядок у прислів'ях та ритміка не є чимось особливим. Використовуючись у пареміях, таким чином створюється ефект логічного наголосу.

Дослідження про першооснову паремій пов'язане власне з вивченням фольклору. А починається слов'янській фольклор досліджуватися і збиратися активно на початку XIX століття. На думку В. А. Юзвенко, слов'янська фольклористика цього періоду нагромаджувала великий фольклорний матеріал, переважно жанрів поетичних. Щоправда дослідниця зосереджує основну увагу на вирішенні проблем народності, історико-пізнавального значення словесної творчості і роль у розвитку національних літератур. А загальнотеоретичні питання історії жанрів у романтичній фольклористиці не знайшли належного вирішення у вузловому питанні розвитку малих фольклорних форм. У цей період активується робота над питанням про виокремлення прислів'їв і приказок як особливого та самобутнього способу передачі давньої народної мудрості. І саме в цей час окреслюється місце української паремії серед інших фольклорних жанрів, до того ж навіть з'ясовується питання диференціації паремії на прислів'я, приказки, афоризми, порівняння, каламбури, прокльони тощо, визначаються головні критерії, чим прислів'я та приказки відрізняються. А вже застосовуючи

досвід М. М. Пазяка, можна впевнено сказати, що прислів'я – це «повноцінний текст, вміщений у завершене синтаксично речення, а приказкою науковець називає те, що є лише доповненням речення, що взагалі не існує як самостійно синтаксична конструкція. Тобто приказка – це стійкість мов до фразеологічних одиниць, приказка використовує прийом порівняння у той час, коли прислів'я більше ґрунтується на двох прийомах (прийом контрасту і прийом, лінійності паралелізму)» [154, с. 10].

Отже, прислів'я і приказки є узагальненою пам'яттю народу, висновками, зробленими внаслідок спостереження за життям. Саме закорінений у них досвід дає право формувати погляди на загальноприйняті етичні норми, народну мораль, універсальні погляди на історію, політику тощо. Ці правила «рідко тільки констатують якийсь факт, скоріше рекомендують чи відкидають, схвалюють або засуджують, остерігають чи повчають, бо за ними стоїть авторитет поколінь» [127, с. 5]. Власне прислів'я та приказки є елементами живого мовлення людини, тобто це ті самі форми, ті самі жанри, ті тексти, без яких людина тепер не може обходитися, адже вони не лише говорять про їх культуру, а ще є частиною мовної картини кожного учасника комунікативного процесу.

У 2007 році було опубліковано словник під назвою «Віднайдений скарб української фразеології», особливістю якого є те, що представлені паремії угрупованні за принципом концептуальних моделей і в зіставленні з малими жанровими формами усної народної творчості східних слов'ян, наприклад, навколо концепту «живий організм» дібрані повністю тексти малих фольклорних жанрів, які передають значення цього концепту, а точніше розкривають поняття «життя». Автор-упорядник цього збірника є Ю. Завгородній. У своїй вступній статті до словнику автор акцентує увагу на тому, що в словнику представлені «загублені», тобто унікальні, зразки сталих образних висловів: «Не ставив я перед собою завдання робити огляд загальної ситуації з тої пекучої проблеми збирання порозкиданого не тільки в українських землях, але й по всьому світу, каміння наших давніх соборів,

насамперед духовних, які і щодо стану тої складної проблеми, яку дехто зве дерусифікацією чи національним відродженням» [36, с. 7]. Добірка паремій за концептами Ю. Завгороднього – одна зі спроб розглянути міжслов'янські зв'язки малих фольклорних жанрів народної творчості різних мовно та культурно близьких народів.

Дослідження фольклору вимагає особливо уважного погляду на історіографію прози й поезії, тобто на опис жанрів у історичному аспекті та їх розвиток. Особливо важливим є процес зміни та уніфікації жанру. При творенні паремій відбувається процес концентрації та усічення. Власне текстові площини усної народної творчості – це досить плідне підґрунтя для відшліфовування фундаментальних ідей у зручні для усного поширення форми. Л. Г. Мушкетик зауважує: «Народнопоетична творчість є скарбницею багатого життєвого досвіду, народної мудрості. Протягом багатьох століть фольклор був зводом неписаних моральних законів і норм, трудового досвіду селянства, його філософії» [125, с. 12]. Тому прислів'я та приказки треба розглядати більше не з позиції форми, хоча вона є першим критерієм жанрової диференціації, а за змістом і концептуальним полем, до якого належить центральна семіотична одиниця в паремійному тексті.

З іншого боку, слід врахувати фундаментальне фольклористичне дослідження М. І. Кравцова, який висловив слушну думку, що фольклор необхідно вивчати як «цілісну внутрішньо пов'язану систему жанрів, яка історична складалася із змінювалася окремі жанр розглядали їх зиму відношеннях з іншими жанрами» [101, с. 7]. Тобто розглядаючи комплексно й глибиною прислів'я та приказки ми маємо також зважати на народні пісні, на ритуальну та магічну обрядовість, на неритуальну природу побуту українців. І дійсно, на сьогодні ми вже не можемо говорити однозначно про паремію, як щось вирване із системи фольклорних жанрів. Аналізуючи їх не за змістом, а за формою, вимальовується чітка картина відмінностей цих двох жанрових типів. Прислів'я та приказки хоча й розглядаються разом, проте, як наголошував М. М. Пазяк, є окремими явищами в українській

фольклористиці. Це відбувається, по-перше, через те, що поняття паремії включає не тільки прислів'я і приказки, а також інші дотичні жанри, які переходять в них, маючи теж сконцентрованість, яскраві образні елементи, ритмомелодику тощо, (наприклад, замовляння, прокльони, афоризми). Усі вони є дотичними до прислів'їв і приказок, і всі створюють єдину систему малих жанрів усної народної поетичної творчості. По-друге, навіть на рівні комунікативного призначення між прислів'ями та приказками є значна різниця. Тому, зіставляючи погляди на окреслену проблему, можна зробити висновок, що логічно розглядати прислів'я все ж як повноцінний художній текст, а під час аналізу приказок зважати на дослідження лінгвістів, які аналізують цей тип паремії як фразеологічні одиниці, підкреслюючи концептуальність їх природи.

Проте повертаючись до аналізу жанру, зазначимо, що одна із досить давніх але важливих фундаментальних праць з порівняльної типології слов'янських фольклорних систем – це праця М. І. Кравцова, яка використовувалась як підручник на кафедрах фольклористики, «Слов'янський фольклор». Вона була опублікована ще в 1976 році та перевидавалась, що вказує на актуальність цього видання і сьогодні. Завдяки зіставленню народної творчості слов'янських народів було вимальовано об'єктивну картину жанрової парадигми слов'янського фольклору. Зіставлення відбувається на рівні обрядових поезій, певних поетичних жанрів таких, як казки, легенди, перекази, ліричні жанри тощо. Нас цікавить у першу чергу розділ «Прислів'я», який присвячений саме малим жанрам народної творчості, організованим у самостійну, змістовно завершену синтаксичну конструкцію.

На думку М. І. Кравцова «слов'янські народні прислів'я вельми багатий і популярний жанр народної творчості у всіх слов'янських народів опубліковані фундаментальні збірки, які містять по кілька тисяч приказок» [101, с. 94]. Проте збірники є лише частиною тих самих паремій, які існують у суспільстві різних слов'янських народів. На думку М. І. Кравцова, прислів'я

– це «стисла висловлена думка, речення, що закінчено синтаксично, що в певному образі передає» широке поняття [101, с. 94]. Зазвичай ця конструкція має ритм і часом має риму, що також підкреслював і сам М. М. Пазяк. Проте у своїй теорії М. І. Кравцов наголошує, що ритміка, ідейна сконцентрованість та висока образність на тлі нейтрального стилю мовлення виявилася досить стабільною і популярною, до того ж така колективна творчість відточувалася роками й має досить давнє коріння. Додамо, що власне через те, що паремія є творінням колективним, то мініатюрні тексти усної народної поетичної творчості настільки насичені архетипними кодами, що текст не лише виявляється зручним, а й досить добре зрозумілим усім учасникам. І хоча прислів'я та приказки проходять складний процес еволюції, змінюючись і адаптуючись під нові реалії, власне головні концептуальні колективні символи в тексті прислів'їв, як правило, не змінюється тобто залишаються опорні лексеми, залишається образність. Саме семантична міцність лаконічних текстів паремій і простота мобільності усної форми в мовному середовищі дає стійкість і затребуваність цих жанрів не залежно від епох. Змінним є власне тематичне коло паремій, адже кожна епоха створює свої проблемні запити, наприклад, у період козаччини виникають паремії про козаків, язичницька епоха відтворює прислів'я і приказки на основі обрядів і спостережень.

М. І. Кравцов стверджує, що стислість форми і лаконічність у прислів'ї дещо зручно передає особливості людської діяльності, а поява базується на основі спостереження людини. Як людина «спостерігає за життям, так і прислів'я містить в собі певну пораду або повчання і має явний моральний аспект» [101, с. 95]. Також прислів'я мають для суспільства досить вагоме значення: по-перше, це пізнавальна функція, по-друге, це певна колективна аналітика: різноманітність тем, аналіз життєвих ситуацій, повчання та життєві рекомендації, які описуються в досить стислій формі. Тобто полісемія тем говорить про широту життя людини, її пріоритети та цінності. Якщо порівнювати з іншими жанрами фольклору, то прислів'я більш

насичені та набагато щільніше передають картину життя. І до того ж М. І. Кравцов підкреслив, що прислів'я «не просто говорять про явища дійсності, а й узагальнюють певний життєвий досвід» [101, с. 95]. Ось на що треба звертати увагу під час аналізу паремій, адже вони не лише допомагають краще пізнати життя, не лише дають узагальнене уявлення про нього, а й досить часто пояснюють життєві ситуації. Їх ідейно-виховна функція припадає на те, що вони містять в собі пораду, повчання, тобто містять накопичений досвід.

Часом композиційний прийом в прислів'ях та приказках залежить від їх тематичної групи і навіть краще підкреслює соціальну проекцію. Наприклад, соціальні протиріччя в українських пареміях будуть відображатися притаманною для українців бінарною опозицією, наприклад, «бідняк» – «багач». Так саме розкриваються й бінарні концепти «життя» – «смерть», проте тут є певний парадокс, адже «смерть» часом єднається з поняттям «життя» і є його продовженням. Проблеми шаблону в соціумі також відбиваються в прислів'ях і приказках, адже вони «концентрують» реальність, універсалізують та спрощують складні життєві ситуації.

Обов'язково необхідно звернути увагу на образні елементи тих самих прислів'їв і приказок. О. Івановська в розвідці «Творчий акт індивіда у фольклорі» пише: «Значущою одиницею аналізу суб'єктності (креативної потуги) фольклору є особистісний духовно-творчий акт, що називається художньою дією» [79, с. 5], що є дійсно вкоріненим в усіх фольклорних жанрах. Проте говорячи про архаїку паремії, відзначаємо, що в цих жанрах вона давно вже втратила індивідуальність та набула уособлюючого характеру, тобто стала універсальною та доступною для всіх. До того ж такий специфічним різновид акту творення щільно «пов'язаний із переживаннями, уявою, фантазією, що становить певний психічний ярус індивіда, на якому, однак, позначаються впливи соціуму. У такому розумінні можна говорити про визначальну роль суб'єктності індивіда у творенні фольклорного образу» [79, с. 5]. На цьому й будується парадокс паремій,

адже сам текст звучить як аксіома й ніби повинен мати свого конкретного творця. Так, в малих жанрах усної народної творчості простежується тенденція до узагальнення.

Образ у прислів'ї розкривається завдяки тому, що в малих фольклорних жанрах найчастіше на тлі простоти народної мови поодинокі використовується тропіка, а саме: порівняння, антитеза, гіперболи, метафори, тощо. Так, «гіпербола може бути і тропом [на рівні словосполуки], і стилістичною фігурою [на рівні речення], і художнім засобом [на рівні твору], що полягає в означувальному перебільшенні означуваного з метою його увиразнення. Протилежний до гіперболи троп – мейозис, що полягає в означувальному применшенні означуваного у схожих із гіперболою функціях та виявах» [204, с. 169].

Мова йде про творення власне фольклорного образу, в основі якого «лежить процес метафоризації суб'єктно-об'єктних відношень. Універсальне відношення між суб'єктом і об'єктом можна зрозуміти, уподібнюючи іншому відношенню між ними» [79, с. 14-15]. Так, в пареміях проявляється висока метафоризованість, адже перенесення та аналітичне зіставлення рис та ознак різних предметів або явищ природи є нормою для світогляду представників слов'янських груп народів.

О. Івановська зазначає: «Метафора взагалі і фольклорна зокрема є знаком, що фіксує результати зусиль індивіда з конкретизації важкодоступних для думки об'єктів. Людина не може говорити про те, чого немає в її свідомості. Будь-які два об'єкти, які, на перший погляд, далекі один від одного, є все-таки дотичними у свідомості суб'єкта творчості: гіркий смак – гірко в роті – гіркота як відсторонене від смакового відчуття поняття – гірко на душі, гірко на серці. Душа та серце в народній свідомості – найбільш чутлива сфера індивіда: якщо гірко може бути в роті, то тим більше на душі й на серці» [79, с. 15]. Також, як різновид метафори, в народній творчості популярним є прийом уособлення. Дотичною до нього є персоніфікація, яка наділяє неживі предмети власне людськими ознаками.

Так в пареміях оживають земля та небо, дерева й квіти, набувають ознак життя абстрактні поняття та процеси: рух, смерть хвороба тощо.

Отже, художні образи притаманні мові, вони й створюють родзинку прислів'їв і приказок. Вони також допомагають посилити інтелектуальний сенс вислову. Однією з комунікативних особливостей паремійного тексту є здатність до зміни сенсу, до еволюції і до пристосування. Паремійна одиниця не лише змінює сенс, а й пристосовується до нових умов, таким чином вона зберігає себе як повноцінний художній текст [173]. Отже, багато зображальних засобів, на яких базуються мова поетична, у мові прислів'я надають їм переносного значення. Воно з'являється завдяки методиці узагальнення, оскільки паремії містять у собі концептуальні лексеми, що дозволяє використовувати прислів'я та приказки як універсальні, семантично глибокі твердження до різних ситуативних моделей. Тобто завдяки узагальнюючим методам конструкції речення, що роблять прислів'я і приказки зручними універсалами.

Говорячи про функції паремій у житті українців, ми можемо зазначити, що маючи ритуальну природу, вони переходять у сферу побутову, тобто, щоб дослідити функції паремій, необхідно розглянути зміст малих форм фольклору, Про творчий задум фольклорних елементів О. Івановська пише: «Складовими побудови творчого задуму є перехідні форми чуттєвого та раціонального, свідомого та несвідомого: встановлення загальної ідейної спрямованості образу і кінець імпровізації свідчать про виникнення продуманого цілеспрямованого підбору необхідних рис образу» [79, с. 6]. Концентровані образи в малих текстах фольклору насправді є тим самим складним інформаційним комплексом, який формує навколо себе вкрай лаконічні, але змістовно глибинні тексти. У їх декодування багато чого залежить від реципієнтів. «Водночас образи уяви забезпечують творення нових образів на основі переробки, трансформації та перекомбінування елементів, переосмислення пам'яті та досвіду і насичення їх новим змістом. Це образи-узагальнення, образи-символи» [79, с. 6]. Тоді власне паремії

змушені спиратися не лише на образність, а й на емоційність. Ця риса не була підкреслена науковцями-класиками, проте описуючи паремії власне з боку концептних полей, ми маємо звернути увагу на їх емоційний вплив на реципієнтів. Зокрема, досліджуючи фольклорну образну систему, О. Івановська зазначала: «До основних психологічних характеристик побудови образу належить трансформація в ньому особистісного смислу. Іншими словами, первинно образи матері, дороги, коня, землі є субстратом особистісного смислу індивіда як форми суб'єктивного відображення світу. Смисл є постійним елементом внутрішньої структури образу, образ є носієм смислу» [79, с. 6]. Тут радше буде йти мова про механізм образної трансформації, адже переходячи від інших жанрів або утворюючись на основі реальних спостережень, паремія виробляє загальнообразну картину цілісної ситуації. Таким чином, «під образною трансформацією розуміємо структурування образів цілісної ситуації, в якій одні об'єкти постають головними, інші – другорядними. Причиною таких трансформацій є особистісний смисл, що характеризує елементи ситуації у зв'язку із життям суб'єкта» [79, с. 8]. Тоді ситуаційність є важливим індикатором для вживання паремій. Власне сам жанр вимагає контекстуальності в процесі мовлення. Так у пареміях зливається загальнонаціональне та індивідуальне. Перебуваючи в комунікативній ситуації, комунікатор буде на основі колективного мовного досвіду, зважаючи на мовну картину, в якій він існує, суб'єктивно добирати тексти прислів'їв та приказок. До того ж, «оцінювання суб'єктом часових параметрів у вербальних жанрах фольклору відбувається залежно від сюжетних і смислових ресурсів: час збігає швидко або повільно плине, взагалі зупиняється, очікування когось або чогось тривале чи коротке, об'єкт затримується чи поспішає залежно від особистісно-смиислової потреби творчого акту» [79, с. 8]. Комунікатор сам обирає відповідно до свого світогляду необхідний текст прислів'їв і приказок з усім емоційно-образним комплексом.

Ще одним аспектом прислів'я є не лише відображення певних правил народної поведінки, але й віддзеркалення низки полісемічних сутностей. Варто зазначити, що прислів'я і приказки у зіставленні різних народних фольклорних елементів, спираючись на образні елементи, зазвичай перекладаються за принципом ідіома на ідіому, концепт на концепт, семантичне поле на семантичне поле. Так, структура прислів'я досить стійка за своїми формами. Народні паремії можуть сприйматися як частини із художньо-поетичного тексту і елементи із обрядового тексту тощо.

Лаконічність паремій – це ще одна причина їх популяризації та поширення, адже вони досить швидко запам'ятовуються. Підкреслимо, що досить часто прислів'я та приказки представлені у вигляді афоризмів. Н. Шумада стверджує: «Прислів'я близькі до так званих ідіоматичних зворотів – сталих словосполучень з переносним значенням, властивих певній мові» [127, с. 13]. Афористичні моделі як жанр мають відносно недавні корені. Вони походять від висловів відомих людей. У них закарбовується не лише їх зміст, а і сама ситуація, де було подано репліку, що згодом ставала відомою та використовувалася масово носіями мови. Наприклад, в українській культурі – це були ідеї, яскраві вислови відомих політиків, громадських діячів, письменників, чия діяльність мала значення для Української держави. З часом «набули права прислів'їв і короткі, сконцентровані вислови літературного походження, що містять у собі узагальнення – афоризми чи крилаті фрази» [127, с. 13-14]. Основна риса таких паремій – це сталість текстів, адже міг змінюватися зміст, набувати варіантності за рахунок синонімічної лексики, проте сам вислів залишався майже незмінним.

Цей фольклорний жанр – дієвий спосіб передачі народної мудрості, передачі інформації навіть при відсутності поширення грамотності. Так, прислів'я і приказка могли бути саме тим елементом, який дозволяв передавати інформацію від людини й до людини, із покоління в покоління без змін, без вагомого втручання, передавати важливі моменти в організації

життя людини. Відповідно, прислів'я і приказки не мають так званих «не потрібних» тем, вони фіксують у собі основні атрибути існування людини, відображають саме життя, його важливі періоди (від народження аж до смерті). У прислів'ях та приказках згадуються основні реалії існування на цьому світі: архетипи і колективні коди, які існують у суспільстві. У малих жанрах усної народної творчості, в залежності від часу їх виникнення, можуть передаватись традиції хліборобської діяльності, важливі моменти з чумакування, основи життєвої моралі, перестороги та повчання стосовно взаємовідносин між чоловіком і жінкою, між дітьми та батьками, основні критерії злагоди та доброї дружби, взаємоповага, категорії «друг–ворог» – усе це будується відповідно до світосприйняття народу, народної картини світу. Тексти прислів'їв та приказок сповнені вишуканою міфопоетикою, адже цей жанр найтісніше пов'язаний з народними міфами та уявленнями про навколишній світ народу. Через ту ж саму образність і через той самий момент накопичення основних змістових елементів відбувається процес народження паремії. Проте, незважаючи на коло актуальних тем, що дає малим фольклорним текстам поширюватися в соціумі, існує ще й поняття відмирання жанру. Наприклад, тексти зі застарілою лексикою, що розкривають застарілі теми та не знаходять популярності у комунікаторів, або змінюють своє значення, або зовсім зникають із ужитку.

На думку М. Дмитренка, який зібрав та видав збірник прислів'їв та приказок, «тенденція «вмирання» («відмирання») чи «згасання» жанрів якнайменше стосується крилатої мудрості народу» [151, с. 3]. Адже паремії живуть та розвиваються впродовж тисячоліть, вживаються абсолютно всіма від дитинства. У своїй передмові до збірника М. Дмитренко узагальнив усі знання та дослідження, пов'язані з пареміями, їх тематику, зміст, структуру, історію, збирачів.

Щодо використання паремій під час мовлення як акту насичення реплік мовним колоритом, Н. Шумада стверджує, що «чим більше мова насичена прислів'ями і приказками, тим вона образніша, яскравіша, тим сильніше

емоційне враження справляє на слухача або читача» [127, с. 6]. Саме здатність мудро сформульованих думок влучно передати прості народні істини стала предметом наукового дослідження. Це допомогло нам визначити паремію, як дрібний за обсягом і складний за змістом жанр фольклору, побудований на основі одного образного елемента; має складну історію розвитку; незважаючи на лаконічність, має складний зміст та досить насичену образність. Прислів'я та приказки ситуативні, тож мають відповідати тематичним групам.

1.3. Фольклорний концепт: питання визначення та втілення в паремійній картині світу

Фольклор, або усна народна творчість, виражає особливості національного світогляду, специфіки побуту, системи колективних цінностей. Виконуючи роль засобу збереження національних традицій та звичаїв, народна творчість привертає увагу філологів та фольклористів, які досліджують її сутність, тематику, особливості, закономірності та взаємозв'язки. У словнику-довіднику «Українська фольклористика» зазначається, що на території нашої держави фольклористика бере свій початок з перших десятиліть ХІХ ст., «коли на ґрунті розвитку народознавчих інтересів і впливу ідей європейського романтизму та слов'янського відродження посилюються наукові зацікавлення українським фольклором і розгортається збирання його творів, з'являються їх публікації в пресі і окремими збірниками та перші спроби їх характеристики і дослідницького осмислення» [191, с. 454-455]. Становлення та розвиток цієї науки обумовили формування фольклористичної термінології.

Характерною рисою сучасної фольклористики є міждисциплінарний аспект дослідження. Дослідниця Л. К. Вахніна зазначає, що «сучасна фольклористика включає до сфери своїх досліджень цілий комплекс проблем, які мають міждисциплінарний характер і пов'язані із сучасною

культурною антропологією, історією та політологією, зокрема, в дослідженнях, що стосуються пограничних територій та міжнаціональних конфліктів» [180, с. 5].

На нашу думку, фольклористичний дискурс проявляється в письмовій, усній і віртуальній формах. Фольклор у повторюваних комунікативних ситуаціях реагує на певні соціокультурні зміни, пристосовується до нових умов побутування. Важливо наголосити на переважно аксіологічному характері фольклорної картини світу, оскільки вона не тільки і не стільки виражає явища навколишнього життя, скільки оцінює їх за допомогою власних засобів. Різні підходи й аспекти вивчення фольклору зумовили формування різних напрямів фольклористики: фольклор був предметом дослідження міфологічної (М. Костомаров, О. Котляревський, М. Сумцов), культурно-історичної (М. Максимович, О. Бодянський, М. Дашкевич, П. Житецький), міграційної (М. Драгоманов, М. Сумцов), психологічної (О. Потебня), антропологічної / етнографічної (В. Охримович) шкіл фольклористики [58].

У цьому контексті варто зазначити, що формування нової міждисциплінарної галузі філологічної науки – лінгвофольклористики, предметом дослідження якої є «різномірні особливості мовноструктурної, мовностилістичної, художньо-образної організації текстів усної народної творчості; закономірності фольклорного стилетворення; мовностильову структуру фольклорного різновиду художньої творчості як колективної естетичної інтелектуальної діяльності етномовців» [22, с. 19], – стало наслідком потреби у вивченні та комплексному аналізі фольклорного тексту за допомогою лінгвістичних та фольклористичних методів, поряд з фольклористикою. Проте, на думку Т. Беценко, лінгвофольклористику потрібно розглядати не лише як мову фольклорних текстів, але й народного побуту, звичаїв, повір'їв.

Сучасна дослідниця Ю. Емер зазначає, що фольклорна картина світу виконує особливі функції в національному співтоваристві: вона є вираженням «типу комунікації, який обслуговує низку соціальних практик, що пропонує сценарії комунікативної поведінки, детерміновані нормами фольклорного колективу» [62, с. 91]. Відображуючи колективні знання, фольклорний концепт вказує на стереотипні ситуації буття у широкому їх розумінні. На прикладі фольклорного концепту «сім'я» дослідниця показала, що його інтерпретація відбиває як соціальну ієрархічну структуру фольклорного колективу, так і особистий простір людини. При чому той, хто говорить може не тільки звертатись до фольклорного тексту як авторитетного першоджерела, але і використовувати фольклорний зміст незалежно від жанрової форми [62, с. 92].

Важливо наголосити на переважно аксіологічному характерові фольклорної картини світу, оскільки вона не тільки і не стільки відображає явища навколишнього життя, скільки оцінює їх за допомогою власних засобів. Твердження про те, що фольклорну картину світу необхідно вивчати й описувати, висловив ще у 1963 році В. Н. Топоров [187, с. 532].

Визначення цього поняття актуалізують різні характеристики фольклорної картини світу, її окремі властивості. Так, під фольклорною картиною світу розуміють «трансформований світ дійсності» [157, с. 4], «особливу фольклорну реальність, відображену за допомогою мови традиційної народної творчості» [142, с. 15], «одну з іпостасей, одне з втілень картини світу традиційної народної культури» [8, с. 11], представлене в фольклорних текстах «опосередковане віддзеркалення реального світу» [211, с. 22].

Специфічними рисами фольклорної картини світу називають символічність (присутність складних образів, пов'язаних зі стародавніми міфологемами), традиційність (відносна стабільність фольклорної системи, яка, втім, не заперечує можливості фольклору реагувати на соціальні зміни),

ідеальність (формування еталона навколишньої дійсності) та аксіологічність (оцінка подій, явищ з точки зору норми). Таким чином, фольклорна картина світу становить особливий різновид представленої в текстах фольклору народної картини світу, а також характеризується символічністю, традиційністю, ідеальністю та аксіологічністю.

Дослідники виокремлюють два аспекти у фольклорній картині світу:

1) культурно-історичний аспект – зв'язок із ментальністю, зображення стереотипів етнічної свідомості. В основу фольклорної картини світу покладено міфологічну, від якої перша успадкувала специфіку уявлення світу, зокрема, синкретизм часу і простору, духу і матерії, людини і природи. Водночас фольклор представляє науково-практичний тип мислення, виражений в особливих рекомендаціях щодо простору, часу, відносинах між персонажами. Власне персонажі в фольклорі індивідуалізовані. У зображенні простору простежується уявлення про двовимір: цей світ – той світ. Багатородові концепти зображені у вигляді опозицій, антонімічних пар: «життя – смерть», «щастя – нещастя», «добро – зло». Специфіка культурної інформації, закодованої в фольклорних текстах, обумовлена, перш за все, функціями, які ці твори відігравали в суспільстві за часів їх творення. Тексти усної народної творчості супроводжували найбільш значущі події життя людини, виступаючи свого роду їх регуляторами й організаторами. Навіть більше, ці тексти являли собою певний перелік правил, що регламентують поведінку людини в суспільстві, систему цінностей цього суспільства: «...фольклор являє собою особливий соціальний інститут управління поведінки людини» [3, с. 65]. Оскільки протягом багатовікової історії свого існування фольклорні тексти постійно відтворювалися в практично незмінному вигляді, їм вдалося зберегти найдавніші уявлення людини про навколишній світ. З огляду на вищезазначене, фольклорна картина світу – образ світу, зображений у творах усної народної творчості – є значущим фрагментом концептуальної народної картини;

2) мовний аспект фольклорної картини світу. Специфічними властивостями цієї картини світу виступають варіативність, пов'язана з різним ступенем умовності в зображенні світу, унікальність і вибірковість у зображенні інформації, пов'язана з ціннісною забарвленістю компонентів картини світу. У межах цієї картини, слова набувають особливих значень, відмінних від тих, які вони мають в мові взагалі. За різними частинами мови закріплені різні функції: іменники та загалом субстантивні слова вказують на статичний стан світу, дієслова характеризують відносини між частинами моделі світу, прикметники уточнюють і доповнюють епітети.

Мовний аспект фольклорної картини світу характеризується такими ознаками:

1) стереотипністю, що є наслідком прагнення фольклорних образів до стійкості, стабільності фольклорної картини світу. Формули – традиційні мовні елементи – відіграють найважливішу роль у фольклорі. Варто зазначити, що така риса притаманна одиницям усіх рівнів фольклорного тексту: на рівні інтонації вона проявляється в повторенні елементів ритму, на рівні лексики – у стійкості епітетів, порівнянь та інших видів тропів, на рівні синтаксису – у використанні певної кількості конструкцій;

2) широтою парадигматичних зв'язків фольклорного слова, тобто здатністю цих слів утворювати довгі синонімічні ряди [211, с. 56]. Проте ця парадигма не є нескінченною, вона «обмежується тематично: до її складу входять іменники або прикметники одного лексико-семантичного поля й насамперед ядра» [211, с. 39]. Таку властивість фольклорних текстів науковці пояснюють особливостями семантики фольклорного слова, в якій переважає гіперсема, а видові семи певною мірою нейтралізуються [137, с. 65], або особливостями фольклорних концептів, вербалізованих цими словами, з незакріплених перших за певними засобами їх мовного вираження: «... один сенс отримує вираження в кількох мовних одиницях, а один мовний факт репрезентує різні смисли» [8, с. 13]. Кількість контекстних і оказіональних

синонімів в фольклорному тексті значно переважає кількість словникових синонімів.

3) семіотичністю фольклорного слова, здатного не просто означувати певну реалію, а й висловлювати ту чи іншу семіотичну опозицію. Цей семіотичний компонент визначається не найближчим контекстом, а фольклорною традицією загалом. Одним з компонентів семіотичного значення слова є аксіологічний компонент, оскільки фольклорне слово виступає не тільки засобом моделювання образу навколишнього світу, але й засобом його оцінки. Зрештою оцінність виступає універсальним засобом фольклорної картини світу.

Сучасні дослідження, присвячені фольклорній картині світу як фрагменту народної картини світу, проводяться на матеріалі текстів різних жанрів, у різних національних лінгвокультурах, у лінгвокогнітивному та лінгвокультурологічному аспектах. Лінгвокогнітивні дослідження дозволяють визначити й описати зміст фольклорної картини світу, вербалізованої в текстах. Метою лінгвокультурологічного аналізу є вивчення фольклорних концептів, а за допомогою останніх – культурної інформації про давні народні уявлення, звичаї, вірування.

Складно не погодитися з думкою М. О. Абдрашитова, що «фольклорна картина світу відрізняється жанровою обумовленістю» [1, с. 13], оскільки кожен фольклорний жанр відбирає для зображення особливі об'єкти, по-різному їх зображує та оцінює.

Жанрову зумовленість і національну специфіку слов'янської фольклорної картини світу підтверджують дослідження польських народних казок, пісенної культури польської діаспори, фольклор етносів України Л. К. Вахніної [145]. Дослідження О. О. Микитенко фольклору як чинника ідентичності українців на теренах колишньої Югославії, сербських голосінь. Л. Г. Мушкетик зображає людину в народній казці Українських Карпат як

об'єкт втілення фольклорної картини світу, досліджує етнокультуру угорців Закарпаття, вербалізацію концепту «природа» в народній казці, героїв чарівної казки українських Карпат у світлі народних уявлень про добро і зло. Вивчення традиції голосіння й оплакування у різних регіонах України та у слов'янській картині світу – І. М. Коваль-Фучило. Дослідження сербських та хорватських народних пісень, сербської народної балади – Карацуби М. Ю.

У роботі С. Е. Нікітіної особливості фольклорної картини світу виявляються за допомогою зіставлення її з науковою картиною світу [131, с. 91]. Специфіка двох різновидів картини світу досліджується за допомогою методу тезаурусного опису їхніх одиниць; фольклорним концептам у фольклорній картині світу відповідають терміни в науковій картині світу. Авторка доходить висновку про те, що фольклорна та наукова картини світу відрізняються одна від одної за низкою параметрів. Перш за все, фольклорну картину світу вирізняє антропоцентризм, невластивий науковій картині світу. Якщо фольклорний текст – діалог двох суб'єктів, то науковий текст – опис об'єктів. Наукова картина світу прагне до інтернаціональності, тоді як фольклорна є національною за своєю сутністю.

Не випадково серед досліджень паремійної картини світу трапляються роботи порівняльного характеру. Наприклад, Близнюк О. О. [19], зіставляє картину світу українців та італійців, акцентуючи на специфіці уявлення декількох з фрагментів цієї картини світу – концептів «життя» і «смерть» у паремійному фонді українського та італійського народів. Зіставний метод, методика реконструкції гештальтних метафор, а також концептуально-семіотичний та контекстуально-інтерпретаційний аналіз дозволили авторці розглянути одиниці, що репрезентують цей фрагмент світу.

Л. Г. Мушкетик аналізує фольклорну картину світу на матеріалі текстів казок і доходить висновку про те, що зображена в казці фольклорна картина світу характеризується антропоцентричністю. «Окрім того казці притаманна, зокрема, гуманістична форма антропоцентризму, що подає

приклади ідеальних моделей людської екзистенції» [126, с. 4]. У центрі цієї картини світу – людина, а її ідеали незмінні віками – істина, добро, краса.

І. М. Коваль-Фучило у своїй монографії «Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту» розглядає концепт «смерть» у текстах голосінь та виділяє чотири його основні значення: хронологічне закінчення життя людини, остання подія в житті; відхід, зникнення людини зі світу живих; спосіб помирання, агонія; смерть як міфологічна істота, така ж, яка є відомим казковим персонажем. Найбільше в голосіннях репрезентується вербалізація смерті як міфологічної істоти [88, с. 288].

О. Наумовська досліджує співвіднесеність сну зі смертю, його історичне тло і фольклорну традицію. Учена вважає, що «тематика смерті й потойбіччя, а відповідно – й похоронно-поминальна, чинила колосальний вплив на культуру всіх народів, а відтак вона є надзвичайно важливою для досліджень у сфері як матеріальної культури кожного етносу, так і духовної, вербальну фіксацію якої вчені вважають дещо пізнішою за часом виникнення» [130, с. 237]. Основною співвіднесеністю є віра у потойбічне життя або продовження життя після смерті, що наскрізно прослідковується у фольклорному матеріалі. Подекуди, сон символізує і саму смерть, і тимчасову смерть героя (у казковому епосі напр.) [130].

У своїй дисертаційній праці Я. В. Ставицька досліджує фольклорні концепти «віщий сон», «душа», «потойбіччя» у концептосфері усних снотлумачних наративів. Учена доходить висновку, що концепт «потойбіччя» у снотлумачному репертуарі є одним «з центральних, оскільки саме сон традиційно усвідомлюється як межова зона, через яку можна проникнути в потойбіччя, комунікувати з померлими» [175, с. 144]. Результати досліджень увійшли до монографії «Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ ст.», у якій вперше були опубліковані польові записи українських традиційних снотлумачень (1925–1928 рр.) за «Програмою

збирання матеріалів до українського народнього сонника» Катерини Грушевської [221].

Фольклорна картина світу на матеріалі загадки розглядається в роботі В. Г. Сибірцева [162, с. 45]. При цьому, на відміну від багатьох інших присвячених фольклорним текстам праць, в останньому дослідженні фольклорна картина світу постає в динаміці, а не в статиці: сучасні загадки, на думку автора, «руйнують внутрішню гармонію жанру, яка формувалася століттями» [162, с. 16]. Водночас виділяються «дорослі» й «дитячі» загадки, тому представлена в них картина світу відрізняється. Зокрема, картині світу дитячої загадки властиві антропоцентризм, антропоморфізм, артефікалізм (протилежний антропоморфізму), емоційно-експресивна конотація.

Специфіка тієї чи іншої жанрової фольклорної картини світу або її національного різновиду обумовлює специфіку реалізованих в ній фольклорних концептів. Найважливішими концептами фольклорної картини світу є етичні концепти, в тому числі релігійно-етичні.

Як відомо, термін «концепт» широко застосовується в сучасних гуманітарних науках. Цей термін вирізняється інтегративністю, оскільки поєднує мову, мислення та культуру. Комплексний характер терміна спричинив відмінності в його трактуванні дослідниками.

Наприклад, у когнітивній лінгвістиці (Кубрякова, Стернін, Попова та інші) під фольклорним концептом розуміють, перш за все, засіб зберігання інформації та оперування нею в розумових процесах, тобто ментальне утворення. Фольклорний концепт представляє знання і досвід суспільства, є заступником поняття. Так, І. А. Стернін визначає фольклорний концепт як «дискретне ментальне утворення, базова одиниця розумового коду людини, яка володіє відносно впорядкованою внутрішньою структурою, що являє собою результат пізнавальної (когнітивної) діяльності товариства й несе комплексну енциклопедичну інформацію, що зображає предмет або явище,

про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю і щодо суспільної свідомості до цього явища або предмету» [178, с. 258].

Лінгвокогнітивний та лінгвокультурний підходи до вивчення фольклорного концепту хоча й не суперечать один одному, проте відрізняються вектором дослідницької уваги: лінгвокогнітивні дослідження йдуть від індивідуальних концептів до загальнокультурних, а лінгвокультурні спрямовані від культури до індивідуальної свідомості. У фольклорній картині світу навколишня дійсність представлена за допомогою так званих фольклорних концептів, які є породженням фольклорної свідомості. Фольклорний концепт – це особливий вид лінгвокультурного концепту, який моделюється на матеріалі фольклорних текстів певного жанру. Так, Є. І. Алещенко [6, с. 44] зазначає, що фольклорний концепт відрізняється від загальномовного концепту з тією самою назвою на образному й аксіологічному рівнях, своєю чергою, на поняттєвому рівні відмінності, як правило, не виявляються.

Динаміка змін фольклорного концепту також пов'язана саме з подібним і аксіологічним рівнями, в той час, як обсяг поняттєвого рівня не змінюється, тобто є відносно стабільним. Фольклорний концепт виражає систему колективних цінностей та установок; в ньому незначною мірою представлено індивідуальний зміст, він монологічний, його основною метою є збереження та передача колективного досвіду. Способи мовної вербалізації фольклорних концептів пов'язані з особливим аксіологічним розвитком значення ключового слова, специфікою його дистрибуції, використанням етимологічних зв'язків. Найбільш характерним засобом мовної репрезентації саме фольклорних концептів виступають «одиниці формульного характеру» – зачини, кінцівки, римовані формули тощо.

Дослідження та опис мовної картини світу є, мабуть, найактуальнішим напрямом сучасної лінгвістичної науки, зокрема етнолінгвістики чи лінгвофольклористики. Це пов'язано із завданнями міжкультурної

комунікації, з прагненням досягнути національну ментальність, з розумінням необхідності вивчення взаємодії мовних і культурних категорій та у зв'язку з цим розкрити механізм накопичення культурної інформації в слові.

До наукового обігу активно увійшло поняття «концептосфера». Академік Д. С. Лихачов визначає концептосферу наступним чином: «... Концептосфера народної мови, яка створена письменниками й фольклором, виключно багата. Концептосфера мови – це за своєю сутності концептосфера культури» [107, с. 284]. Можна припустити, що концептосферу мови утворюють безліч концептосфер, що являють собою системи концептів.

Поняття концепту, його зміст і обсяг дотепер залишаються дискусійними питаннями. Але зрозуміло, що концепт реалізується в словесному знаку і в мові в цілому. В цьому випадку центр концепту становить сукупна мовна та мовленнєва семантика слова. Отже, виникає можливість і необхідність його вивчення, зокрема і в лінгвістичному аспекті. «Яке зі словникових значень слова заміщає собою концепт, з'ясовується зазвичай в контексті, а іноді навіть із загальної ситуації» [107, с. 281].

Для лексикографічного опису концептів і концептосфер потрібні словники нових типів, що відображають мовну семантику. При цьому необхідно брати до уваги контекст в доволі широкому розумінні. Очевидно, що базові константи народної культури тісно пов'язані з фольклором локального середовища. Опис концептосфери мови неможливий без звернення до фольклору, оскільки саме в цьому лінгвокультурному пласті можна виявити джерела і шляхи становлення ментальних характеристик народу. А. Т. Хроленко зазначає, «що фольклорні тексти є тим ідеальним полем, на якому можна розробляти ефективну методологію лінгвокультурознавства» [211, с. 121]. Концептосфера фольклору на матеріалі різних фольклорних жанрів є об'єктом вивчення низки наукових

колективів (С. Є. Нікітіна, А. Т. Хроленко та інші). Поглибленого наукового осмислення потребує мовна картина паремій.

Складовою частиною фольклорної концептосфери є фольклорні концепти: «правда», «брехня», «бог», «віра», «благо», «добро», «зло», «життя», «смерть» та ін. Багато з них існують як певні об'єднання, ряди, всередині яких складаються відносини притягнення і відштовхування. Ті концептуальні єдності, де преважають відносини протиставлення, являють собою опозиції «добро – зло», «свій – чужий», «Бог – чорт», «любов – ненависть», «працьовитість – лінь», «правда – неправда», «жалість – жорстокість», «життя – смерть», «щастя – нещастя» та ін. Ці фольклорні концепти є одними з базових етичних опозицій, що зображають важливі елементи національної ідентичності. Вони розрізняються семантикою, тому в тексті паремій часто втрачають тимчасову ознаку і набувають постійності. Більшість паремійних фольклорних концептів можна представити у вигляді бінома, члени якого можуть брати участь в розгортанні протистояння, а отже, в організації концептуальної опозиції. При цьому вони також експлікують основні й додаткові змістовні ознаки концептів.

Незмінна загальна привабливість паремій та їхня певна історична достовірність вказують на наявність в тексті прихованого від поверхового погляду (таємного) сенсу: це – справжня розповідь про те, хто ми такі; у що ми віримо; як ми себе ідентифікуємо в самоаналізі, а не в зіставленні з іншими. У пареміях надзвичайно виразно відбиваються фольклорні концепти «життя» і «смерть», які доволі часто вживаються під час аналізу фольклорного тексту.

Важливим є твердження О. Кузьменко, що «уведення терміна «фольклорний концепт» у понятійний апарат фольклористики дає змогу зрозуміти сучасний фольклор як цілісне історико-культурне явище». [104, с. 1439]. Фольклорний концепт є частиною семантичного концепту, який реалізується у тексті в складі різних тематичних рядів. Він допомагає

розуміти фольклор «понаджанрово, тобто так, як він функціонує у репертуарі та суспільній свідомості агентів фольклорної традиції – через план змісту і заданого смислу» [104, с. 1440].

Сучасна фольклористика активно вивчає способи категоризації дійсності, яку реалізує мовна картина світу. Це «сукупність суджень, на які вказують значення слів і які визначають риси й способи існування об'єктів позамовного світу» (Є. Бартмінський, Р. Токарський) [230]. Є. Бартмінський у своєму дослідженні «Мовний образ світу: нариси з етнолінгвістики» реалізує інтегральний підхід до сприйняття мови та культури. Автор використовує поняття «стереотип» для створення об'єктивної та повної дефініції словника нового типу. «У цьому відношенні підхід Бартмінського близький до когнітивного, проте суттєво відмінний від суто лінгвістичних підходів...так і від інших етнолінгвістичних, логічних та концептуальних підходів» [186, с. 10].

Л. К. Вахніна у статті «Діалог про сучасну фольклористику з професором Єжи Бартмінським» вказує на те, що «в Україні та усьому світі користується авторитетом підготовлене багатотомне видання *Słownik stereotypów i symboli ludowych* («Словник стереотипів та народних символів»)» [29, с. 254]. При аналізі стереотипів автор завжди спирається на три бази даних: фольклористичну, діалектологічну та етнологічну. А в основі його аналізу завжди лежить текст [29, с. 256].

За Бартмінським, стереотип – «уявлення про предмет, що сформувався у рамках певного колективного досвіду та позначає те, що цей предмет собою являє, який має вигляд, як діє, як сприймається людиною і т. д.; у той же час це уявлення, що знайшло своє відображення у мові, доступне нам через мову та належить колективному знанню про світ» [13, с. 68]. Таким чином об'єктом етнолінгвістичного і фольклористичного аналізу стає не значення слова, а стереотип, який потребує не вузької дефініції, а всієї сукупності контекстів та ситуацій, що з ним пов'язана.

Жоден стереотип не може бути досягнутий лише на основі фольклорних текстів певного жанру (наприклад, пісенного), але враховувати дані фразеології, загадок, билин, казок тощо, тобто колективний образ предмету.

Одиницею опису в ідеографічному «Словнику стереотипів та народних символів» (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*) є не слова або поняття, а колективні образи предметів. Ці образи розуміються через інформацію, що знаходиться в мові, текстах, а також через свідчення про вірування та описи ритуалів та звичаїв. «Ці образи – що відповідають значенню в певному сенсі цього терміну – мають характер стереотипів та, як правило, символів. Разом з лексикою, граматиною та комплексом прагматичних правил вони складають мовну картину світу культури, що досліджується» [13, с. 75]. Для більш повного опису стереотипу, у словнику наводяться також словосполучення, сукупність значень, прислів'я та приказки. Основою тлумачення являється речення, а не назва. «Судження, що творять дефініцію, поєднуються у певні сукупності, однорідні з певної точки зору та створюють свого роду категорії» [13, с. 78].

Такий підхід здається нам вдалим і для вивчення концепту або концептосфери понять «життя» і «смерть». Концепт має визначену структуру, хоча він і не може бути представлений як цупка структура, подібно значенню слова. Різні науковці пропонують різні структури концептів, та всі вони погоджуються з тим, що усі концепти мають базовий шар (ядро), на який нашаровуються додаткові когнітивні ознаки. Щоб дослідити концепт у найширшому його значенні ми пропонуємо таку систему його визначення: 1. центр концепту, що творить комплекс словникових дефініцій та значень; 2. периферія концепту, пов'язані з ним паремії.

Л. Даниленко зазначає, що «у східнослов'янській лінгвістиці прислів'я та приказки становлять об'єкт дослідження в межах фразеології, точніше так званого її широкого розуміння» [54, с. 40]. Незважаючи на те, що питання

про віднесення їх до спільного фразеологічного фонду мови залишається спірним, проте «в основі прислів'їв лежать судження, в основі фразеологізмів – поняття. Іншими словами, фразеологізм – це елемент судження» [54, с. 44]. В. М. Телія у запропонованій класифікації також припускає спорідненість фразеології з пареміологією, але лише з метою колекціонування та описування малих жанрів фольклорного тексту [181, с. 75].

Вважаємо, що термін паремії існував значно раніше, ніж у науковий обіг увійшов термін фразеологізм, а фразеологізм, у сучасному розумінні, є часто складовою частиною прислів'я. Тому у нашій роботі досліджуємо також фразеологізми у складі паремійного фонду для більш широкого та повного розуміння концептів «життя» і «смерть» в українських та чеських пареміях, адже вони є невід'ємною частиною картини світу, оскільки «відтворюється у мові за традицією, автоматично... Фразеологічна одиниця виступає як явище соціально зумовлене, апробоване спільною свідомістю носіїв мови» [167, с. 11]. Л. Г. Скрипник у своїй монографії «Фразеологія української мови» хоча і суттєво розмежовує поняття прислів'я та приказки, проте їх порівняльне вивчення вважає «одним з найменш опрацьованих питань теорії фразеології».

Варто звернути увагу і на словник активного типу Т. А. Космеди та Т. Ф. Осіпової «Комунікативний кодекс українців у пареміях: тлумачний словник нового типу» [96], який не просто подає дефініцію поняття, а допомагає правильно вживати слово чи вислів відповідно до комунікативної ситуації. Він ґрунтується на етнографічних, історичних, етнокультурних знаннях. У самій передмові до словника вказано, що методологічно він створений на основі «Галицько-руських народних приповідок» І. Франка. До поняття паремії укладачі відносять широкий спектр фольклорних жанрів: прислів'я, приказки, порівняння, прикмети, побажання тощо.

Отже, у загальному розумінні концепт становить певний знак, поняття, а також універсальну філософську модель, сенс поняття, стійку, мовну

модель, змістовно насичене поняття тощо. Дослідницьке поле концепту охоплює семасіологію та семантику, лексикологію, фразеологію та пареміологію, предметом вивчення якої є прислів'я, приказки та інші малі жанри усної народної творчості. У наш час вивчення терміна «концепт» відбувається у двох напрямках: перший пов'язаний із виробленням власних дериватів, появою слів і сполучень на кшталт «концептосфера», «концептуалізована предметна галузь», «концептуальний фон»; другий передбачає впорядкування простору концепту, що зумовлює прагнення зрозуміти природу концепту, дати йому чітку дефініцію і представити типологію концептів.

У контексті усної народної творчості концептами вважаються оказіональні словосполучення, трансформація яких здійснюється від оригінальних до зручних узагальнених форм, вживаних у повсякденній мові. Зважаючи на головні функції, які у прислів'ях та приказках слов'янських народів виконують вітаїстичні й танатоїстичні концепти, основна увага в дисертаційному дослідженні зосереджена на проблемах паремійних концептів, що є своєрідним відображенням досвіду багатьох поколінь. Отже, прислів'я та приказки, як малі жанри усної народної творчості, відіграють важливу комунікативну роль у межах кожного локального середовища. З огляду на вищезазначене, концепт являє собою складне судження про навколишній світ, притаманне народній культурі певного етносу, а також рушійну силу творення, оновлення та збереження народних традицій [174].

Питання про місце прислів'їв і приказок у жанровій системі усної народної творчості дотепер залишається відкритим, оскільки тривалий час типологічний аспект малих жанрів усної народної творчості досліджувався мало. Дослідження цього синкретичного явища є міждисциплінарними за своїм характером, оскільки вони передбачають залучення дослідницького інструментарію різних галузей наукового знання, зокрема фольклористики, етнології, жанрології, фразеології, психолінгвістики, комунікативістики тощо. Значний внесок у вивчення малих жанрів усної народної творчості та

концептології зробили такі дослідники, як О. Потебня, І. Франко, О. Дей, Г. Сухобрус, Ю. Кшижановський, Є. Бартмінський, В. Давидюк, Л. Дунаєвська, А. Багмут, Й. Багмут, Л. Вахніна, А. Вежбицька, І. Голубовська, С. Грица, Л. Даниленко, Л. Єфремова, В. Жайворонок, І. Заремська, О. Зілінський, О. Івановська, В. Карасик, Р. Кирчів, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кузьменко, О. Микитенко, М. Мушинка, Л. Мушкетик, О. Наумовська, М. Пазяк, Т. Руда, В. Сокіл, О. Селіванова, Г. Скрипник, М. Чехова, Ф. Чермак, Н. Ярмоленко та ін., а також ті, хто безпосередньо звертався до дослідження прислів'їв і приказок, – І. Франко, М. Номис, П. Попов, В. Бобкова, М. Гайдай, М. Дмитренко, М. Кравцов, М. Некрутенко, М. Пазяк, Н. Шумада, В. Юзвенко, В. Флайшганс та ін.

Паремія посідає особливе місце у жанровій системі фольклору. Водночас варто наголосити, що відмінності між прислів'ями та приказками виявляються вже на рівні комунікативного призначення. Вважаємо, що прислів'я являють собою повноцінний художній текст, тоді як приказки, згідно з результатами новітніх лінгвістичних досліджень, доцільно розглядати як фразеологічні одиниці, спеціальний тип паремії, що характеризується особливою концептуальною природою.

Зрозумілість прислів'їв та приказок для всіх учасників комунікативного процесу досягається завдяки наповненості цих типів паремій архетипними кодами. І хоча самі прислів'я та приказки у процесі історичного розвитку еволюціонують та адаптуються до нових суспільних реалій, проте основні концептуальні символи в їхніх текстах залишаються практично незмінними. Головну роль у збереженні стійкості паремій відіграють семантична стійкість лаконічних текстів паремій, а також простота мобільності усної форми у процесі побутування. Однак, попри лаконічність та обмеженість у використанні образних елементів, паремію варто розглядати як складний за тематикою фольклорний жанр, що вирізняється насиченою образністю та ситуативністю.

Слід відзначити, що фольклор є безпосереднім відображенням національного світогляду, системи цінностей і менталітету народу, тому актуальним залишається вивчення українських паремій як цінне джерело інформації в процесі їх побутування. У наш час важливо враховувати, що розвиток фольклорних жанрів відбувається під впливом мінливості комунікативних ситуацій, в яких, власне, і відбувається реалізація фольклорного дискурсу.

Представлена у текстах паремій фольклорна картина світу відрізняється символічністю, традиційністю та аксіологічністю, що проявляються в культурно-історичному та мовному аспектах. Культурно-історичний аспект фольклорної картини світу виражає зв'язок з ментальністю певного етносу та відображення етнічних стереотипів. Натомість характерними ознаками мовного аспекту є варіативність, унікальність і вибірковість у зображенні інформації, зумовлена ціннісною забарвленістю основних складових фольклорної картини світу. Особливості реалізації фольклорних концептів, що являють собою різновид лінгвокультурних концептів, залежать від специфіки тієї чи іншої жанрової фольклорної картини світу або її національного різновиду.

Способи категоризації дійсності, яку відтворює мовна картина світу, на сьогодні перебувають в центрі уваги багатьох науковців. Етнолінгвістика, та фольклористика, переміщуються від вивчення значення слова до аналізу стереотипу, необхідною умовою комплексного аналізу якого є формування колективного образу предмету, що, своєю чергою, передбачає врахування всієї сукупності контекстів і ситуацій, пов'язаних зі стереотипом.

Застосування вищезазначеного підходу вважаємо доцільним для комплексного аналізу концептів «життя» і «смерть». Запропонована система вивчення концепту передбачає першочергове визначення центру концепту, тобто здійснення детального аналізу словникових дефініцій та значень, близьких за значенням слів а також окреслення периферії та сукупності паремій, пов'язаних з концептом. Доцільним вважаємо наголосити на

важливості дослідження фразеологізмів у складі паремійного фонду, що уможливить комплексний аналіз концептів «життя» і «смерть» на матеріалі українських та чеських паремій.

РОЗДІЛ 2.

КОНЦЕПТИ «ЖИТТЯ» І «СМЕРТЬ» В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

2.1. Центр та периферія концептів «життя» і «смерть»

Проблема окреслення концептуальних центрів у семантичних полях українських паремій є на сьогодні досить актуальною. Питання дослідження мовної картини світу українців, особливо її прояв у творах усної народної творчості, завжди перебуває в центрі досліджень науковців. Концептуальні поля досліджували такі вчені, як: М. Бобро, І. Петров, Т. Полиця, Л. Федорюк, О. Цьмух та ін. Ми можемо говорити про декілька підходів до тлумачення концепту як такого. Тобто аналіз концептосфери у народній творчості варто розглядати з позиції філософії, де увага буде зосереджена на складному ментальному нашаруванні, осягненні на ґрунті глибинного онтологічного фону предметів та особистого, індивідуального досвіду людини, її унікальних надбань на життєвому шляху, які, наче окремі елементи, будуть використовуватися народом, «очищатися» від зайвої інформації, концентруватися й об'єднуватися в колективний досвід народу. Саме на базі цього досвіду будуть формуватися складні за своїм змістом і досить майстерно сформовані прислів'я та приказки. А враховуючи українській макросвіт концептуальних картин, світоглядні аспекти та історично сформовану ситуативну психологію поведінки українців, українські прислів'я та приказки можна назвати логічно-образними картинками нашої національної філософії. У малих жанрах української усної народної творчості відбувається досить чітке розмежування оточуючого людину світу на філософські категорії – концепти. І власне тому досить поширеними є концепти «життя» і «смерть» в українських прислів'ях та приказках.

Ще одним підходом до вивчення концептуальних моделей в українських пареміях є лінгвістичний. У дисертаційному дослідженні «Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка» Л. Федорюк подає таку думку: «Мова і ментальність є невіддільними поняттями. Мовні й культурні знання є детермінантами поведінки людини, тому аналіз мовного матеріалу дає змогу встановити особливості національного характеру [202, с. 6]. Тому мова паремій, як засіб концептуалізації світу людиною, є маркером світобачення цілого народу, а, отже, виникає потреба в фольклористичних дослідженнях концептосфер малих жанрів усної народної творчості. У межах фольклористичних досліджень виділяємо психолінгвістичний, лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний вектори вивчення концепту. Відповідно до психолінгвістичного погляду на проблему українських паремій, вбачаємо досить динамічний характер концептів «життя» і «смерть» як певного ментально-психічного комплексу. Тут окреслені концепти будуть представлені як одиниці колективного знання про біологічне існування людини. Життя і смерть є ідеальними сутностями, що формуються у свідомості народу. Якщо концепт можна розглядати як оперативну змістову одиницю, яка відбивається в психіці людини, то поняття «життя» і «смерть» є настільки сильними концентрованими за своїм змістом сутностями, що знаходяться в центрі семантичних полів, які не лише є бінарними, а й у певних частинах зливаються між собою, адже хоча й люди сприймають ці поняття як протилежні, та все одно розуміють, що смерть є елементом життя, точніше елементом його закінчення. Власне тому в українських пареміях життя поділяється на свої періоди, його образ розширений за принципом характеру, а смерть – образ конкретизований.

Однак досліджуючи на ґрунті феномену паремій поняття «життя» і «смерть» виникають певні питання, адже сам концепт явище динамічне. Руховими ознаками концепту є «мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія» [213, с. 327].

Концепт як «лінгвокультурне явище є різновимірним, що зумовлює можливість різних підходів до встановлення його структури й характеризується наявністю універсального національно-культурного, соціального, групового та індивідуально-особистісного компонентів». Так, Т. Полиця визначає концепт «в межах лінгвокогнітивного (семантико-когнітивного) підходу як лінгвоментальне утворення – смисл-цінність, що виявляє себе в тій чи тій лінгвокультурі на рівні узусу, який об'єктивують значення мовних одиниць-репрезентантів певного поняття в його тісній взаємодії з іншими ментальними одиницями (образами, емоціями, асоціаціями тощо)» [146, с. 7]. До того ж «структуру концепту презентуємо у вигляді поля, центром якого є позначене іменем концепту поняття, що зорганізовує навколо себе ядро, приядерну та периферійну зони» [140, с. 7]. Звісно, що у випадку з життям у нас виходить досить широке поле, де власне поняття «життя» буде центром, тобто ядром паремійного простору. На периферії опиняються поняття «дихати», «рухатися», «мандрувати», «дорога», «поле», «весілля» тощо. Тобто це ті концепти, через які розкривається саме явище життя. Тоді «зміст концепту формують концептуальні ознаки, об'єктивовані у семантиці мовних одиниць, які його репрезентують. Об'єктивація одиниць свідомості відбувається через семантику мовних одиниць [146, с. 7]. Тому у прислів'ях та приказках через мовний компонент будується реальність в ментальному колі. Життя і смерть для українців стають певними реаліями, які завдяки універсалізації в прислів'ях та приказках набувають життєвої об'єктивності, а отже сприймаються як узагальнена реальність.

Щодо вивчення концептів «життя» і «смерть» у межах когнітивної лінгвістики, то воно базується на дослідженнях людської свідомості через особливості мови. В основі когнітивного підходу – вивчення процесів категоризації, концептуалізації, сприйняття, класифікації та осмислення світу, накопичення знань, функціонування систем, що забезпечують різні види ментальної діяльності. У межах цього підходу концепт окреслено як

основна одиниця когнітивних процесів: «Концепти, які керують нашим мисленням, – не просто породження розуму. Концепти структурують наші відчуття, поведінку, наше ставлення до інших людей. Тим самим наша концептуальна система відіграє центральну роль у визначенні реалій повсякденного життя» [203, с. 25]. В україністиці напрям актуалізовано в студіях І. Голубовської, Н. Данилюк, В. Жайворонка, А. Загнітка, Т. Космеди, Ж. Краснобаєвої-Чорної, А. Лучук, А. Мартинюк, О. Морозової, М. Полюжина, О. Селіванової, І. Шевченка та ін. Лінгвокультурний концепт відрізняється від когнітивного акцентуалізацією ціннісного елемента. Центром концепту є цінність, адже він слугує дослідженню культури, а в основі культури перебуває ціннісний принцип. Концепту властиві умовність, мінливість. Він не має чітких меж. Лінгвокультурний концепт існує в індивідуальній і колективній свідомості, має трикомпонентну структуру, до якої, окрім ціннісного складника, входять поняттєвий і образний елементи [143, с. 73]. Власне, поняття «життя» і «смерть» є досить сформованими системами, вони є цілісними в уявленні українського народу та представлені в прислів'ях і приказках дуже розмаїто.

Однак найкраще розглядати питання концептосфер явищ життя і смерті в українській паремії саме завдяки лінгвоментальному принципу, за яким концепт власне і є ментальним утворенням, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію. Враховуючи це, спробуємо описати окреслені в українських пареміях концепти за такими критеріями:

1) концепт містить в собі мінімальну одиницю людського досвіду, тобто життя і смерть сприймається в пареміях все ж як біологічний процес, на який вже під іншими факторами накладається велика образна система;

2) ці два біологічні процеси пояснюються завдяки лексиці, що максимально вдало описує сенс смерті та життя, створюючи широкі

організовані концептуальні поля;

3) власне, якщо розглядати лексеми «життя» і «смерть» як інформаційний код, основну одиницю оброблення, збереження та поширення інформації, то в прислів'ях та приказках відбувається перенесення та розповсюдження необхідної інформації, що є однією із комунікативних стратегій дрібних жанрів українського фольклору, адже мета прислів'їв та приказок передати необхідний узагальнений досвід територіально, у часі;

4) також концепт є явищем суто культурним і не відходить від народних уявлень та асоціацій, наприклад життя сприймається явищем багатогранним та складним («у житті, як на довгій ниві»), а смерть – не відворотна («від смерті не втечеш»);

5) узагальнений досвід розширює концептуальні поля, проте з позиції рецепції прислів'їв і приказок носієм української мови концепт буде мати й індивідуальні риси, оскільки тут відбувається процес переходу від об'єктивного та суб'єктивного. Необхідно додати, що саме лексична оболонка об'єктивує сам концепт і допомагає розкрити концептуальне значення.

Класифікацій до концептів досить багато. Це і розрізнення за тематичним планом, за принципом реалізованості, за відповідністю до реальності змісту (конкретний/абстрактний), за структурою (простий/багаторівневий), за номінативною щільністю, за ступенем поширення (універсальний/груповий/національний), за динамічністю (сталий/нетривкий) тощо.

Враховуючи основні класифікації різновидів концепту, спробуємо проаналізувати концепти «життя» і «смерть» у сучасній українській паремії.

Так, концепт «смерть», що вживається конкретизовано в прислів'ях та приказках, наприклад, *«без смерті не вмерти, а без гріха не жити»*, *«буде жити аж до смерті»*, *«видима смерть страшна»*, *«жалістю не допомогти, коли смерть прийшла»* тощо, можемо описати так: абстрактний, номінований, актуальний, багаторівневий, фреймовий, парний,

універсальний, національний та міжнародний, досить стійкий, має здатність утворювати концептуальні поля, актуальний у процесі світосприйняття, придатний до персоніфікації.

З іншого боку, є концепт «життя», наприклад, *«життя багатство дає, а смерть усе відбере»*, *«то не життя, а сама мука»*, *«життя – то їзда в невідоме»*, що можемо описати в такий спосіб: абстрактний, номінований, актуальний, багаторівневий, фреймовий, парний, універсальний, національний та міжнародний, досить стійкий, має здатність утворювати широкі концептуальні поля, актуальний у процесі світосприйняття, проте слабкий до персоніфікації, радше розпорошується на низку лексем, дотичних в контексті за значенням до центральної лексеми «життя».

Такий перелік ознак двох парних концептів, використаних в українській паремії свідчить, що в наш час в науковому дискурсі відсутній єдиний аналітичний підхід до дослідження базових концепосфер, наявних у текстах української усної народної творчості. І хоча ми маємо спроби глибокого аналізу основних для українців понять у мовній картині світу, треба визнати, що концепт має настільки складну структуру, що досягнути, проаналізувати та систематизувати навіть ознаки кожного окремого концепту лінійно дуже важко. І хоча концепти «життя» і «смерть» близькі до вітаїстичних та танатоїстичних понять, проте ними не обмежується. Розуміння концепту охоплює уособлене одиничне значення слова і сумарне, тотальне його значення.

А. Курапов піднімає питання соціального стереотипу, його росту в динаміці й змінах. Власне він зазначає, що соціальний стереотип має досить сильну психологічну природу. Додамо, що саме на цьому ґрунті уже відбувається як нашарування нових образів, так і зміни старих. Тобто при зміні стійких уявлень про життя і смерть, тематично-ідейне тло прислів'їв та приказок з її концептуальними центрами та полями неодмінно змінюється. Так відбувається нарощення на вже усталені паремійні конструкції нових сенсів.

За теорією міжособистісної взаємодії А. Курапова, стереотипи, в цілому, виконують такі функції:

- 1) «пояснення і виправдання існуючих у населення соціальних стосунків;
- 2) утворення з часом групові цінності надійно зберігаються завдяки соціальним стереотипам ;
- 3) підтримує когнітивні ознаки міжгрупової диференціації;
- 4) через соціальний стереотип відбувається трансляції культурно-історичного досвіду;
- 5) збереження, накопичення та передачі культурно-історичного досвіду;
- 6) лаконічність, зручність та економія мислення» [105, с. 85].

Ці функції простежуємо також у прислів'ях і приказках. Тому можемо зробити висновки, що ці жанри фольклору підлаштовані під стереотипне мислення суспільства. «Реалізація стереотипів відбувається в процесі стереотипізації – сприйнятті і класифікації соціальних явищ на основі вироблених стереотипів. Процес породження стереотипів є окремим випадком процесу категоризації. Таким чином, стереотипізація – одна із форм підведення явищ під категорії» [105, с. 85]. Так само образна система паремій з її концептуальною сферою міцно тримається на стереотипному тлі. Можна навіть розглядати паремії про життя і смерть із позиції тришаровості тексту:

- 1) художній фольклорний образ для творення естетичного ефекту існує для зручної передачі колективних думок, порад, повчань про життя і смерть;
- 2) концептуальні моделі, що багатоаспектно передають уявлення про життя і смерть в мовній картині світу українців, є досить неоднорідні;
- 3) соціальний стереотип – міцна основа, на якій вибудовується колективна свідомість понять про життя і смерть носіїв української мови.

Науковиця І. Іванова розглядає концептуальне поле «життя-смерть» на прикладі власне української фразеології, окреслюючи їх темпоральний,

соціальний та екзистенційний тематично-концептуальні класи.

Лілія Федорюк у дисертації «Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка» поділяє архітектуру концепту «смерть» на шість складників, а саме: мотиваційний, поняттєвий, ціннісний, образний, символічний, асоціативний, пропонуючи при цьому шестиетапний аналіз концепту «смерть», враховуючи інтерпретації з когнітивним та лінгвокультурологічним підходами. Застосовуючи її досвід, ми трохи скорегували аналіз концепту «смерть», враховуючи фольклористичну природу нашого дослідження. Тому, спираючись на дослідження Л. Федорук, пропонуємо такий порядок розгляду концептів «життя» і «смерть»:

1) досить важливо окреслити «мотиваційний складник» концептів «життя» і «смерть», адже за своєю природою смерть є закономірним природним явищем, водночас, життя є тривалим неоднорідним процесом, паремії, що мають ці концептуальні моделі спираються на спостереження та трансформуються із більш давніх жанрів, зокрема ворожінь та прокльонів;

2) наступним кроком є тлумачення власне основоположних понять «життя» (процесу від народження до смерті) та смерті (процесу завершення всіх процесів життєдіяльності в людині та переходу до світу чужих);

3) для творення концептів «життя» і «смерть» необхідна складана образна система, враховуючи, що вони є смисловою основою прислів'їв і приказок, то основними тропами будуть метафора, порівняння, антитеза та епітети;

4) символіка «життя» і «смерті» з позиції міфології та міфопоетики, хоча під час аналізу цих двох концептів ми побачили, що тут мова радше йде про поняття смерті, адже вона більш конкретизована та зазвичай представлена антропоморфним персонажем;

5) асоціативні зв'язки життя і смерті створюють досить широку концептуальні поля, адже саме життя, на відміну від смерті, представлено багатьма процесами, що складала і складають земне існування українців;

б) вивчення концептів «життя» і «смерть» з метою подальшої реконструкції динаміки цих процесів та їх розгортання в прислів'ях і приказках.

Відповідно до центру концепту залучаємо мотиваційний, поняттєвий і ціннісний складники, які є інваріантними для будь-якого концепту, периферію становлять образний, символічний і асоціативний складники – варіативна частина концепту. Мотиваційний і поняттєвий складники концепту реалізовано в лексикографічних дефініціях. Образний, ціннісний та символічний компоненти розкриваються в метафоричних значеннях слова як узагальнених відбитках у пам'яті про певний предмет, явище тощо. Домінує в концепті ціннісний компонент, що виявляється на різних етапах дослідження, дає змогу виявити народну специфіку цього ментального утворення. Вибір методик дослідження концепту залежить від його змісту, а також від способу його мовної актуалізації. Комплексний підхід до вивчення змісту й структури концептів «смерть» і «життя» передбачає аналіз із залученням когнітивного й лінгвокультурологічного підходів. Застосування першого має на меті дослідження мотиваційного й поняттєвого компонентів. Другий спрямовано на встановлення образного, ціннісного й символічного складників концепту.

Проте хотілося б ширше розкрити питання концепту на тлі аналізу прислів'їв і приказок. Найчастіше у вивченні концептів послуговуються такими трьома підходами як культурологічний, когнітивний та семантичний. Поєднання їх призводить до інтегративного розуміння концепту. Звісно, наявність образного елементу формує цілісні паремійні тексти, які часом у своїй природі розглядаються як фраземи. Якщо асоціювати та розглядати короткі жанри усної народної творчості як фразеологічні одиниці, то мова радше йде про приказки, де думка не змогла оформитися в повноцінну синтаксичну конструкцію, проте концептуальний елемент так і залишився головним за своєю природою.

Тетяна Полиця в дисертації «Фразеологічна та паремійна об'єктивація

концепту „думка” в українській мові» стверджує: «Одним із фрагментів мовної об’єктивації концепту є його фразеолого-паремійна об’єктивація, яку розкриваємо через процедуру віднаходження когнітивних, семантичних, метафоричних і метонімічних моделей. Термін когнітивна модель (КМ) використовуємо на позначення загальних конструктів знання, що лежать в основі механізмів семантизації концепту; відповідно термін семантична модель (СМ) – на позначення процесів семантизації КМ через їхню конкретизацію; терміни метафорична та метонімічна моделі – на позначення механізмів переосмислення дійсності відповідно за подібністю та суміжністю ознак» [146, с. 5]. Відповідно паремії з концептами «життя» і «смерть» від початку будувалися на загальних знаннях про ці процеси, що пояснює дещо персоніфікований образ смерті в українських прислів’ях та приказках.

Також додамо, що «фразеологізми й паремії разом із іменем концепту, його синонімами, спільнокореневими з ним словами формують номінативне поле (НП) концепту як сукупності первинних і вторинних номінацій» [146, с. 5]. Таким чином, до номінативного поля концепту «смерть» відносяться й лексеми «вмерти», «помирати», «смертний», «смертельний» тощо. Життя ж у пареміях містить в собі номінативно близькі поняття, а саме: «живий», «жити», «прожити», «віджити» та «життєвий» тощо.

Якщо говорити про концепт у паремійних текстах, то окреслимо такі структурні паремійні одиниці:

1) паремії, які базуються власне на лексемах «життя» і «смерть» або містять в своєму центрі однокореневу лексику, наприклад; *«життя казка, а смерть розв’язка»*, *«коби життя, а смерть буде»*, *«життя багато дає, а смерть усе відбирає»*, *«думай про смерть: труна всякому готова»*, *«кожному життя липне»*, *«ліпше солом’яне життя, як золота смерть»*, *«життя наше як павутина»*

2) ті, що не містять імені концепту, проте мають дотичне змістове наповнення, тотожне, семантично близьке з концептом, наприклад, *«вік звікувала щастя-долі не знала»*, *«як доля когось карає, то перше розум*

відбирає» (дотичне «як життя когось карає, то перше розум відбирає»), «вечеря на столі, а труна за плечима», «сира земля, ти не мати моя», «сира земля пригорне», «одружитися із землею».

Варто зазначити, що часто «темні» поняття перейменовували, вдавалися до перифразів, щоб не привертати їх уваги, а відповідно, й не запрошувати в своє життя.

Розглядаючи концепти в українських фразеологізмах та пареміях Т. Полиця зазначає: «Концепти, формують концептуальну КС, засобами мовного вираження якої є одиниці мовної КС того чи іншого етносу. Мовна КС проектується на всі рівні мовної системи, найвиразнішими з яких із погляду відображення національної ментальності є лексична, фразеологічна та паремійна КС. Залежно від сфери побутування мови й типу свідомості її носіїв розрізняють наукову КС, яка реалізується в галузевих терміносистемах, і наївну КС, представлену в загальномовну діапазоні, діалектному мовленні, вербальних асоціаціях, фразеологізмах, пареміях тощо» [146, с. 6].

До того ж «із концептуальними структурами насамперед пов'язують осмислення семантики мовного знака. Семантику фразеологізмів мотивують різні типи їх групувань: за ключовим словом; за компонентним складом; за співвідношенням компонентів; ступенем зв'язності значень компонентів, або їх смислового злиття; співвіднесенням семантики всієї одиниці із семантикою її окремих складників» [146, с. 6].

Значення паремій зумовлене логікою ситуації використання, ідейно-тематичним спрямуванням, семантикою стрижневого слова. Розширення семантики імені концептів «життя» і «смерть» через його функціонування в структурі фразеологічних і паремійних одиниць супроводжується появою нових когнітивних і семантичних моделей, а з огляду на наявність у цих одиницях образності – ще й метафоричних або метонімічних моделей. «Одна КМ актуалізує кілька СМ, окремі з яких можуть підтримувати метафоричні та метонімічні моделі, що залежить від способу семантизації. Інколи ці

моделі збігаються» [146, с. 7]. Найефективнішим для дослідження паремій, де є концепти «життя» і «смерть», є комплексний аналіз, в якому поєднані різні методи та прийоми.

Парні концепти «життя» і «смерть» є складними, вони формувалися не одне століття в уяві українців та постійно розширювалися. Так, розвиток смислової категорії «смерть» йде паралельно з вивченням людиною цього явища. Л. Федорюк зазначає: «Ім'я концепту смерть сформувалося в індоєвропейський період і вирізняється високою синкретичністю в українській національно-мовній картині. Етимологічні відомості відтворюють механізм становлення концептів. Значення первинних форм і значення слів, що вживаються в мовах на сучасному етапі розвитку, відбиває найважливіші етапи формування лексичних одиниць. Мотиваційні ознаки становлять ядро концепту, відображають механізм його формування, репрезентують статус досліджуваного концепту в діахронії мовної культури» [202, с. 7]. Науковиця стверджує, що етимологічно смерть неоднорідна та подає такі мотиваційні ознаки концепту смерть: якщо смерть природна, то вона сприймається як хороша, у конотації поганой смерті використовується негативна лексика («погибель», «гинути», «темрява», «безплідна земля», «неродючий ґрунт», «мертва земля», «відмирання», «відмерла частина чого-небудь», «мертва тканина на рані», «морок»).

Так, спочатку смерть сприймається як явище містичне, його описують, як перехід з одного стану до іншого, від світу своїх до світу інших. З теорією смерті існувало чимало уявлень. Вважалося, що людина лише тимчасово переходить на інший бік, протилежний та ворожий, а потім з часом має повернутися. Саме тому смерть не вважали останньою межею, бо людина мала повернутися оновленою та з новими знаннями. Перехід за цю лінію означав кардинальну зміну, адже смерть то не лише був світ ворожих сил, котрі прагнули завдати лиха представникам нашого, «світлого» світу. Світ мертвих був розташований під землею, там, де свої сили брали корінням рослини, де були сховані скарби найбільшої мудрості. Тому в концептне поле

«смерть» входять також поняття «земля», «могила», «світ» («той світ»), «поховання», «погребіння».

Образ смерті персоніфікувався, тому в уявленнях українців, як і в багатьох інших народів, смерть приходить у вигляді мерця або скелету, голого чи одягненого у поховальний одяг. У кістлявих руках коса, якою вона жене, як хлібороб на полі, життя людей, забирає душі. Смерть також може душили людину. Вона може просто прийти та увести за собою, взявши за руку того, хто був на черзі. За однією з легенд смерть має при собі список (сувій), де з'являються нові люди, до яких вона приходить, щоб відтяти душу й провести її до світу чужих. Тобто смерть є провідником між двома світами, котрий має пам'ять. У гості її не кличуть та вона приходить сама саме тоді, коли для цього настає слухна година. Тому в концептуальне поле долучаються такі слова «коса», «викосити», «сувій», «кістлява», «душить», «забирає», «уводить» та ін.

Символи, що використовувалися під час обрядів поховання, стали також міцно асоціюватися з самим процесом смерті. Певна ритуальна поведінка досить яскраво проявляється в українській паремії на позначення смерті. Це і обряди складання рук, перев'язування рук та ніг, закриття очей, поцілунок у чоло. Саме тому в паремійному полі маємо слова «саван», «вкритий», «труна», «домовина», «ладан», «скласти руки», «зав'язати руки», «очі закрити».

З часом концептуальні дослідження проявів смерті знайшли своє наукове підґрунтя. Тому смерть вже почала асоціюватися як невідворотній процес, тобто з появою прислів'їв та приказок, що говорять про смерть, як «про рух в один бік» смерть вже сприймається як перехід у вічний стан, остаточна руйнація тіла, занепад, вічність. Власне, слова «вічність», «занепад», «руйнація» також наповнюють концептуальне поле прислів'їв і приказок про смерть.

Спроби зіставлення вживаних у сталих висловах понять уже були зроблені попередніми вченими. Кількісний аналіз сприйняття концепту

смерть виявилися неоднорідні. Переважно смерть сприймається як біологічний процес припинення існування, а потім ідуть такі варіації: кінець, припинення, фатум. «Наявність ємного дериваційного поля ключової лексеми концепту смерть в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту смерть, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі» [192, с. 8]. Також дослідниця зазначає, що до концептного поля «смерть» належать такі поняття: «припинення існування», «кінець», «клінічна смерть», «біологічна смерть», «неминучість», «щось дуже погане, неприємне, небажане», «абсолют», «протилежне життя», «заклик до помсти», «відплати», «занепад чого-небудь», «убивство», «знищення», «межа», «смерть душі», «найвища міра», «гибель / погибель», «край», «вимирання», «моровиця», «небуття». Непрямі поняттєві ознаки здебільшого актуалізовані контекстуально: «скін», «сконання», «кончина», «амінь», «тлін», «могила», «амба», «каюк», «капець», «рішенець», «здихання», «банкрутство», «плата», «життя», «порожнеча», «гроб», «свобода» [202, с. 8].

Якщо ретельно розглянути побудову концепту «смерть» у свідомості носіїв української мови, як стверджує Л. Федорюк, має такий вигляд: ядро концепту становлять тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»; ближня периферія вміщує тематичні групи репрезентацій ознак «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; віддалена периферія охоплює 9 тематичні групи «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури» [202, с. 8]. Це досить корисний досвід для подальшого дослідження концептів уже на ґрунті українських паремій.

Однак, метою нашого є проаналізувати концептуальні поля, котрі існують саме в пареміях, тому звернемося до словників з окресленої нами групи текстів малих фольклорних жанрів. Велике зацікавлення складають тексти, дібрані у виданні «Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру», упорядником якого є М. М. Пазяк (1990 р.).

Одну із найбільших груп за значенням становить поняття смерті, як невідворотного явища. Це досить давні прислів'я та приказки, мають широку синоніміку, високу варіативність. Смерть тут явище статичне й часто протиставляється рухомості життя:

Або верть-круть, або круть-верть, а неминуча смерть (дотичні «*круть-верть, а в черепочку смерть*», «*круть-верть, а неминуча смерть*», «*круть-верть, а недалеко смерть*», «*шерсть-верть, під черепочком смерть*», «*круть-верть, таки буде смерть*», «*круть-верть, а на плечах смерть*», «*хоч круть, хоч верть, а все знайдеш в черепочку смерть*») – така паремія має й більш гармонійно оформлений відповідник «*як не крутисся, а від смерті не втечеш*». Смерть як невідворотна реальність простежується й в інших прислів'ях та приказках.

Від смерті не втечеш – говорить про те, що смерть не зважає на рух. Вона є припиненням цього руху. У цій паремії можна порівняти смерть зі швидким хижаком, послатися на давню звичку бігти від небезпеки («*засць який прудкий, а від смерті не втече*», «*гадка за морем, а смерть перед носом*»). А те, що смерть є припиненням руху або – лише метафоризація.

Від смерті і в склені не замуруєшся – тут більш статично передається власне поняття самого життя. Смерть можна порівняти не з диким звіром, а з пошестю. Неминучість процесу припинення життя є в багатьох інших пареміях, наприклад, «*від смерті неможна відперти*», «*смерті не відперти, як народився, то мусиш умерти*», «*смерті не треба шукати, сама прийде*», «*скільки не живи, а смерті не відбити*».

Щоправда в народній уяві є місце для гумору: «*смерть багатства не боїться*», «*до смерті доживемо всі*», «*до раю проситься, а смерті боїться*». Це певний елемент пом'якшення жорстокої реальності.

Хто живе, той вмирати мусить – це твердження підкреслює очевидну думку, що цей процес біологічний і відбувається лише один раз. Дотичні до нього прислів'я: «*двом смертям не бути, а однієї ніяк не минути*»,

Хто умер тепер, то вже не вмере в четвер – говорить про вірогідність

смерті при певних обставинах. Додамо також, що цей вислів мав теж певне магічно-сокральне значення, адже кожен день тижня мав свою символіку. Четвер – день перед п'ятницею, асоціювався з чистотою, особливо якщо це стосувалося Великоднього циклу та Різдвяного. Це четвертий день тижня, а четвірка позначає лад на землі, цілісність, справедливість, земну гармонію. П'ятниця ж в деяких регіонах взагалі асоціювалася з певним Божеством; це був день, коли вмирають грішники.

Ще однією особливістю смерті, обіграною в концептосфері мовної картини світу, є її невизначеність у часі та місці, тобто зводиться до аксіоми, що конкретна дата та місце власної смерті людині не відома.

Чоловік знає, де народився, але не знає де помре – ставить під питання місце смерті, прислів'я твориться на основі контрасту.

Не Бог смерть веде, сам чоловік іде – будується на основі зіставлення, тут смерть представлена невідворотнім природним процесом.

Варто погодитися з думкою, що навіть всередині концепту «смерть» відбувається антонімічне протистояння, де природний процес протиставляється передчасній смерті. А також тут в образі смерті знаходимо й приховану вказівку на саме життя, наприклад, порівняємо пари «смерть неодмінно всіх знайде» і «смерть про нього забула». У першому випадку йдеться про неминучість смерті, а в іншому – про довге життя.

Щоправда, концептуальне поле на позначення життя значно ширше, хоча ядро тут досить невелике. Саме життя настільки широке, що говорити про нього доводиться ширше, сконцентрувавшись на основних його віхах.

Життя – це досить широка за своїми полями концептуальна модель. Стосовно концепту «смерть», концепт «життя» є антагоністом і сприймається як благо. З іншого боку життя і смерть в уявленні українців дещо пересікаються, зокрема в тому, що смерть теж може бути репрезентована через явище життя. Наприклад, смерть – то є «інше життя», «потойбічне життя», «кінець життя», «вічне життя», «підсумки життя», «безмежне життя» тощо.

Це явище філософії та біології, тісно пов'язано з процесами росту, розвитку, пристосування людини в реаліях оточуючого середовища. Умови та якість життя досить нестабільні, що не дало можливості вкорінитися в уяві українців, як щось надзвичайно стале, універсальне, також через це маємо відсутність персоніфікованого образу життя. Зазвичай популярним персоніфікованим образом є образ долі, тотожним до щасливого, злагодженого життя, та недолі – життя нещасливого, у злиднях. Тобто так само, як смерть, концепт «життя» може мати внутрішній контраст, наприклад за якістю того ж життя (*«У добрім життя кучери в'ються, а в поганім – січуться»*).

Ж. Краснобаєва-Чорна присвятила свою увагу дослідженню концепта «життя» у фразеологічному полі. Саме вона встановила, що «в українській фраземіці ядро концепту «життя» формується сімома складниками:

- 1) існування всього живого;
- 2) стан живого організму в стадії розвитку;
- 3) період існування кого-небудь, вік;
- 4) спосіб існування кого-небудь;
- 5) жива істота;
- 6) вияв фізичних і духовних сил живих істот;
- 7) те, що реально існує, дійсність» [102, с. 14].

Також врахуємо, що було виявлено п'ятнадцять периферійних мікроконцептів концепту «життя», які на сьогодні дійсно втілюються в українських прислів'ях та приказках: «доля/недоля», «особа/персона», «родина/сім'я», «шлюб», «соціум», «діло», «засоби існування», «життєвий інтерес», «скрута/труднощі», «циклічність», «місце», «ціна/вартість», «непередбачуваність», «неминучість», «ризикованість». «Макроконцепт „життя” складається з комплексу мікроконцептів, навколо яких формуються семантичні поля, наприклад, для мікроконцептів Родина та Шлюб — семантичне поле „Сімейне, подружнє життя”, для мікроконцепту Засоби існування — „Матеріальний стан життя”» [102, с. 14].

Ж. Краснобаєва-Чорна, відстежуючи джерела виникнення концепту «життя» в мовній картині світу українців, зазначає: «Концепт ЖИТТЯ виникає у процесі структурування інформації про життя людини та його основні властивості. Тому обсяг змісту концепту містить відомості не лише про об'єктивний стан речей у житті (матеріальний стан, якісна й кількісна характеристика життя, особисте та суспільне життя тощо), а й відомості про уявлювані світи (потойбічне життя, підземний світ, небесний світ), гіпотетичний стан речей у цих світах, способи пересування між світами» [98, с. 15]. На сьогодні ці тенденції вкорінені в прислів'ях та приказках українського народу.

М. П. Бобро зазначає, що на загальнонаціональному ґрунті концепт «життя» має такі шість значень:

- 1) життя як об'єкт;
- 2) прояв життя як всього живого;
- 3) життєзабезпечення людини;
- 4) життя як протиставлення смерті;
- 5) життя як прояв якості;
- 6) номінація професій та їхніх атрибутів [21, с. 58].

Говорячи про концепт «життя» саме в аспекті української ментальності, ми обов'язково звернемо увагу на ці категорії під час концептуального аналізу прислів'їв і приказок про життя.

Спробуємо простежити семантичні моделі в концептуальних полях з ядром «життя».

Бувало, що нам життя кувало, а тепер зозуля кує – тут життя представлено в аспекті «доля», «злагода», «вдача», воно має позитивну конотацію та створюється завдяки метафоризації та контрасту.

У житті під ковпаком не просидиш – твердження подає складність людської долі, невідворотність в ній конфліктів та стресів, будується на основі символу «ковпак» у значенні «надійний захист».

У житті, як на довгій ниві (У житті, як на довгій ниві: всього буває) –

у цих двох пареміях теж мова йде про складність та насиченість самого людського існування, зачіпає поняття людської долі, хоча на перший погляд є універсальним твердженням, адже лексема «всього» має передавати нейтралітет, але у цих прикладах маємо певну негативну конотацію. Ці вислови мають радше повчальний та заспокійливий ефект.

Аналізуючи паремії, бачимо тенденцію, що життя досить часто порівнюється або протиставляється полю. На цьому стику розкривається проблема складності людського існування на цьому світі, наприклад, тут можна згадати такі тексти: «*в житті легше, як у вівсі*», «*на життю, як на довгій ниві*». «Поле, як засіяна мати-земля, уособлювало жіноче начало, що родить, дарує життя рослинам, як мати-жінка дає життя дітям. У слов'ян-землеробів засіяне житом, пшеницею чи іншими злаками поле є також метафорою життя людини...Як межовий локус поле є місцем, де сходяться два світи – «цей світ» людей і «той світ» духів, локальних і темпоральних демонів, померлих предків» [216, с. 66, 68].

Складність самого процесу життя описано також у паремії «*гарне життя: як собаці на прив'язі*», де в контексті людина дорівнюється до собаки. Дотичними є паремії «*життя в нього собаче*», «*життя вільне, як собаці на прив'язі*». Тут центральний образний елемент створює лексема «собака». Прислів'я та приказки про собачу вдачу в житті в негативному контексті сформувалися завдяки спостереженням над поведінкою тварини. Хоча, якщо аналізувати образ собаки в давньому українському світогляді, то бачимо, що він мав досить поважне тлумачення. В українській міфології, зокрема в легендах та переказах, собаку вважався позитивним персонажем. Він символізував дружбу, мудрість, відданість. Собака у східних слов'ян має подвійну символіку. Існує чимало легенд про заклиття людини в собаку. Поширеними є повір'я про появу в собачій подобі відьми, чорта, душі померлого. Водночас, собака має здатність бачити та відлякувати нечисту силу, відьму, смерть. А її виття – передвісник смерті [53, с. 93-95]. Чимало прислів'їв та приказок містять комічний елемент зі словом «собака»: «*Ну й*

життя! Гірше повідської собаки!».

Вислів «краще живому псові, ніж мертвому львові» має свою синоніміку в концептуальному полі «життя», наприклад, «краще худе життя». Воно стверджує, що життя в будь-якому стані все одно вигідніше за смерть.

Собаку та kota можна знайти в багатьох текстах усної народної творчості. Ці символи часто поєднують, або навпаки протиставляють один одному в уявленнях про «чисте» і «нечисте». Символічна амбівалентність цих звірів проявляється у наділенні їх як «божественними», так і «диявольськими» рисами. «Характерною є роль собаки у східнослов'янських етнологічних легендах: за однією з них, Собака створений Богом з багна, яким диявол обмазав створену Богом людину; за іншою – Собака з'їв людину, яку диявол зліпив собі з тіста за образом людини, яку виліпив Бог з глини; за третьою – Собака охороняв кордон пекла і раю» [53, с. 94].

Кіт – домашня тварина, наділена в народних уявленнях подвійною символікою та різними демонічними функціями. Кіт і собака протиставляються за принципом «жіночий» - «чоловічий». За народними повір'ями кіт походить від диявола, чорного kota навіть називають «дияволом». Поганою прикметою вважається, якщо кіт перейде дорогу або зустрінеться дорогою. Водночас, кіт присутній і в народних легендах про Ноїв ковчег: Ной хустиною закрив діру, яку зробила миша, створена дияволом, а Бог перетворив хустину в kota. Популярними у східнослов'янській культурі є повір'я про перетворення відьми, чорта у kota. Часто в образі kota являються душі померлих [15, с. 637-638]. У мовній картині світу українців кіт є символом хитрощів, егоїзму та самозакоханості, мудрості та пронизливості. Кіт не лише здатен передбачити проблеми, а й знайти вигоду, добре влаштуватися. Кіт знає як про себе подбати й дуже любить поспати вдень. Старих котів боялися, бо вважалося, що з роками вони набирали життєвої мудрості, магії та зайвого гніву. Тому в українських прислів'ях та приказках кіт сприймається як досить влаштована, хитра особа:

«тепер життя панам та котам», «добре в світі жити попові, лікареві та котові». Про добре життя казали: *«усе коту масляна»* (сьогодні більше поширено в негативному контексті *«не все коту масляна»*), *«як кіт біля сметани».*

Ще одним із спостережень за способом життя є образ сороки, легковажного та галасливого птаха. У прислів'ї *«він живе, як сорока на тернині: вітер повернувся – полетіла»* говориться не лише про легковажність, а й про неусталеність життя.

Гірка його життя як полин – містить прийом порівняння. Усі життєві негаразди та труднощі порівнюються зі смаком полину. Його гірkota вважалася найсильнішою. До того ж в українців полин був символом очищення, за легендами, своїм ароматом він відлякував усю нечисту силу та хвороби. Полином лікувалися, використовуючи його гіркоту. Саме тому в народній уяві усі складні життєві перипетії порівнюються з полином. Сюди ж дотичними будуть такі паремії: *«гіркий світ, а треба жити»*, *«гіркий світ, як полинь, гірко мені жити в нім»*

І хоча ми зосередили чимало уваги на прислів'ях та приказках, що мають негативний опис життя, все ж життя в уяві українського народу має досить світле значення. Це найвище благо та Божий дар, відібрати який – найстрашніший злочин.

Паремія *«виходиш з дому – кланяйся життю молодому»* містить в собі концепцію руху, адже тут можемо вбачати, що *«життя»* – це найвище благо, яке вимагає шани, наче поганський божок. Тобто, стаючи на свій шлях, треба бути чемними до зовсім нових життєвих подій, які ще невизначені. У цілому, це прислів'я має позитивну конотацію.

Де є життя – там є надія – ця паремія побудована на принципі зіставлення і подає досить оптимістичне бачення життя, тобто життя як благо.

Де є мирі і світ – там життя як маків цвіт – це прислів'я також має досить позитивне звучання. Його домінантним символом є *«мак»*, квітка, що

в народній уяві українців означала молодість, пишну й здорову красу. Проте в символіці цієї рослини зберігається певна завершеність, швидке ув'ядання цієї краси, її скороминучість. Навіть у народних піснях вінок із червоних маків був символом життя, символом білого світу. Ця квітка, її зерна мають захисні властивості. Рослина мала зв'язок з бджолярством, що відбилося в численних примовляннях. Мак також відомий дурман, і саме хмільна молодість, легке й п'янке життя – основний образ у цьому прислів'ї. існує також приказка «їж, дурню, бо це з маком» де розкривається концепт легковажності, молоднечої неухажності, юначої глупоти.

Отже, концепти «життя» і «смерть» в українських прислів'ях та приказках виявляються досить багатограними. Це парні поняття, кожне з яких як ядро формує навколо себе складні концептуальні поля, що часом перетинаються та накладаються.

2.2. Концептосфера українських прислів'їв та приказок: «життя» і «смерть»

2.2.1. Фразеологічне поле концепту «життя» і «смерть»

Українська пареміологія вимагає багатоаспектного аналізу. Дослідження цього явища, насамперед, належать не фольклористам, а лінгвістам. Це яскраво підтверджується тим, що сьогодні чимало українських прислів'їв та приказок розглядаються як фразеологічні одиниці. Навіть побутує офіційна думка, що пареміологія – це лінгвістична наука, яка вивчає мовний бік малих жанрів усної народної творчості. Зважаючи на сконцентрованість паремій, тут є свій сенс, адже приказки сприймаються часто як мовна спільність, об'єднана єдиним сенсом.

Спочатку досліджень статус паремій був невизначений. Базис дослідження слов'янських прислів'їв та приказок було закладено О. Потебнею (1905). Надалі вагомий внесок у вивчення паремії було зроблено М. Пазяком (1990), М. Номисом (1864), В. Бобковою (1955) та Г. Пермяковим (1979). Надалі українські тексти малих жанрів усної народної

творчості активно досліджуються вітчизняними мовознавцями, а саме: І. Голубовською, О. Дуденко, В. Жайворонком, В. Калашником, О. Лабащук, Н. Пасік, В. Пироговим, О. Івановською, Г. Скрипник, М. Дмитренком, Т. Космедою та ін.

Першим виданням з української фразеології стала монографія Л. Г. Скрипник «Фразеологія української мови», що побачила світ у 1973 році. Науковиця описала особливості українських фразеологізмів, класифікувала їх, розглянула етимологію та визначила закони їх побутування в українській мові. Ця праця була визначена кращою серед праць ХХ ст., присвячених українській фразеології (І. С. Гнатюк, Л. Г. Скрипник, Н. В. Венжинович). На сучасному етапі мовознавець Ж. Колоїз, підкреслюючи думку О. Селіванової, стверджує: «Наявні лінгвістичні здобутки репрезентують розбудову пареміології як окремої мовознавчої царини, що займається вивченням усього паремійного корпусу в контексті концепції рівневої організації одиниць мови. Пареміологія, яка об'єднує усталені відтворювані, культурно марковані одиниці, перебуває на стику різних наукових дисциплін: лінгвістики, фольклористики, етнопсихології, культурології, когнітології. Подекуди її кваліфікують як маргінальну галузь на межі мовознавства й фольклористики» [92, с. 8].

Лінгвістична ідентифікація одиниць пареміології пов'язана з різними підходами щодо визначення меж фразеології. Погляди представників широкого витлумачення об'єкта фразеології (В. Архангельський, Ш. Баллі, І.О. Бодуена де Куртене, Ф.І. Буслаєв, В. Виноградов, С. Денисенко, В. Денисюк, С. Єрмоленко, О. Кунін, О. Потебні, О. Райхштейн, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, І. Чернишов, Л. Щерба та ін.) сходяться до того, що предметом її зацікавлення є всі відтворювані комплекси. Так, дехто з дослідників зараховує пареміологію до складу фразеології, зважаючи на загальноновизнані ознаки усталеності, клішованості, культурної забарвленості паремій, які властиві і фразеологізмам.

Аналізуючи тематичну групу українських паремій про «життя» і «смерть», ми розглянемо їх також з позиції фразеологічного поля, адже порушили питання концептологічного значення змістового ядра прислів'їв та приказок з вітаїстичним та танатоїстичним сутностями.

Щодо розуміння української фразеології не лише як розділу вітчизняного мовознавства, а і як сукупності фразеологізмів у мовній картині світу українців, окреслимо, що фразеологічними одиницями можуть бути лексико-граматичні єдності двох і більше компонентів, представлені або моделлю словосполучення, або речення, оздоблені, як правило, образним елементом. Образний елемент – це той аспект, що відрізняє сухі мовні кліше від паремій, з їх маленькою формою та широким змістом, збагаченим образними стилістичними елементами для передачі власних спостережень, мудрості та досвіду для наступних українських генерацій.

Власне через це, розглядаючи паремії як фразеологічні одиниці, ми звернемо увагу на ті сталі образні вислови, що автоматично повторюються в мові її носіями, на їх стабільність та неподільність, широку й багату образність. Проте, ще однією особливістю дослідження паремій є те, що основне поняття часто приховане в самому сенсі, тобто якщо ми говоримо про поняття «смерть», то власне ця лексема може не вживатися, наприклад, *«одружитися з сирогом землею»*, *«дихати на ладан»*, *«прийшов кінець»* тощо. Однак є низка фразем, де лексичний компонент вживається в переносному значенні, наприклад, *«цій... вже смерть настала»*. Тут мається на увазі, що через свій стан річ уже не може бути в ужитку. До того ж за законами науки фразеології значення фразеологічних одиниць не може тлумачитися на основі конкретних слів-компонентів. Тому треба розрізняти семантично цілісні, образно насичені конструкції з лексемою «смерть» і про смерть.

Надалі зосередимо увагу на аспекті образних компонентів фразеологізмів групи «життя» і «смерть», зауважимо, що В. С. Калашник у монографії «Фразотворення в українській поетичній мові радянського

періоду» (1985) сформулював фундаментальні основи поетичної мови і виробив детальний аналіз «поетичного фразотворення як процесу формування смислових єдностей художнього змісту» [35, с. 46]. Він робить акцент на вживанні у фразеологічних одиницях метафор, символів, також зосереджує увагу на перифразах, каламбурах, афоризмах тощо. Образні компоненти в українських пареміях вітаїстичного та танатоїстичного змісту насамперед популярні в мові своїх носіїв через яскраву образність і влучність висловлювання.

Інший бік аналізу фразем, яким неможна знехтувати, – це етимологія та трансформація в подальшому використанні українцями лаконічних образних висловів, що містять вузлові людські питання – життя і смерть. М.Т. Демський у розвідці «Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій» (1988) писав про важливість під час аналізу фразеологізмів звертати увагу на їхнє походження. На думку науковця, фразеологізми походять при поєднанні окремих слів-компонентів, від вільних словосполучень або речень, через трансформацію існуючих фразеологічних одиниць або калькування іншомовних фразеологізмів. Однак при цьому науковець зазначав, що ще один шлях творення українських фразем – це їх перехід від малих жанрів усної народної творчості, зокрема загадок, анекдотів, нісенітниць, прислів'їв та приказок та ін. У дисертації «Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології» В. Д. Ужченко пише, що в україністиці «тільки-но розпочинається вивчення мовнокраєзнавчого та мовнокраєзнавчого/культурно-історичного аспектів фразеології» [188, с. 2]. Погоджуємося з твердженням відомого дослідника, який резюмує думку про те, що «формування фразеології – це відбиття процесів різної часової глибини, згасання й оновлення образності, безперервне становлення ідіом, де активно виявляють себе метафора, метонімія, евфемізм, каламбур, а домінуючу роль відіграє антропоцентризм, яким пронизана вся система переносів» [188, с. 28]. Щодо давнього походження українських паремій, представлених мовознавцями як

фразеологічні одиниці, то на це вказують у книзі «Історія української мови. Лексика і фразеологія» В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова та інші (1983). Колектив авторів також зосереджує увагу на українській фраземіці, розглядаючи її на спільнослов'янському тлі.

Багатоаспектно аналізуючи українську фразеологію, Н.В. Венжинович у дисертації «Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспект» (2018) про посткласичний період у вивченні фразеології зазначає: «Мовознавчі студії нині привертають увагу до того очевидного факту, що класифікаційно-системний підхід до вивчення фразеологічного значення мови вичерпав себе, а ізоляція фразеології від інших лінгвістичних дисциплін звужує її теоретичний простір. Такий стан справ у вивченні фразеології нині спричинив те, що на порядок денний висуваються питання, пов'язані з розглядом фразеологізмів як знаків, які характеризуються своєю особливою роллю й функціями в мові й мовленні та з'ясуванням причин їхньої відмінності й переваги перед іншими типами знаків» [35, с. 48]. Тобто фразема стає синтаксичною конструкцією зі значенням одної лексеми, має змістове ядро та змістове поле. Фразеологічна одиниця вміщує в себе історичну істину, зафіксовану українським етносом на основі спостережень про основні поняття «життя» і «смерть», що зумовлює її стійкість. Н. В. Венжинович стверджує: «Фраземи являють собою складні комплекси, які, з одного боку, – прості форми, а з іншого, – синтаксичні структури». Розглядаючи поняття функціонування сучасних фразеологічних одиниць в українській літературній мові, дослідниця робить таку диференціацію: ідіоми, тобто «ядро фразеологічного складу, оскільки тільки вони еквівалентні словам щодо виконання цілісної номінативної функції»; фразеологічні сполучення, які сприймаються як «фразеологізми з аналітичним типом значення, які безпосередньо взаємодіють своєю структурою з одиницями лексико-семантичної системи мови»; мовленнєві штампи; різнотипні кліше; крилаті вислови [35, с. 52]. У цей перелік окремим самостійним компонентом дослідниця вписує малі форми українського

фольклору «з притаманним їм прямим і переносним значенням. Тобто прислів'я та приказки, афоризми представлені тут окремим елементом української фразеології. Н. В. Венжинович стверджує: «Слова й фраземи входять, крім того, у спільні ідеографічні об'єднання (поля, групи і т. ін.), що виявляється за допомогою методу компонентного аналізу, застосування якого можливе внаслідок семної структури значень як слів, так і фразем» [35, с. 52]. Посилаючись на дослідження Наталії Федорівни «Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспект» (2018), ми можемо говорити про семантичні поля, які створюються навколо понять «життя» і «смерть» в українських пареміях, а також поділяти їх на змістові групи.

Розглядаючи фразеологізми про життя і смерть, ми окреслюємо певне тематичне поле, міцно пов'язане зі світоглядом та традиціями українців. Н. В. Венжинович пише: «Дослідження фразеологічного комплексу, який містить лексичні одиниці у внутрішній формі, що належать до певної тематичної сфери, дає змогу виявити системні відношення між лексичним і фразеологічно зв'язаним значенням цієї одиниці та всім фразеологічним комплексом. У визначенні фразеологічного значення як особливої семантичної категорії, вчені називають лінгвокреативною основою, по-перше, діалектичну єдність асоціативно-образного (непрямого й похідного) відображення вторинної денотативної ситуації та фраземотвірної взаємодії різнорівневих одиниць первинного знакопозначення; по-друге, відносно цілісний зміст і спосіб нарізно оформленого функціонування фразеологічних одиниць; по-третє, генеруючим засобом формування фразеологічного значення слугує внутрішня форма фразеологічних одиниць» [35, с. 56].

Фразеологізми про життя і смерть є досить поширеними й у сьогоденнішньому вжитку. І оскільки образ смерті в усній народній творчості менш забарвлений, ніж життя, є більш конкретизований і міфологізований.

Отже, досить широким поняттям є концепт «життя». В українській народній традиції це не лише час існування людини як живого організму. Це

ще й сам процес народження, дорослішання, самотійного життя, старіння, хвороби, смерті. Це цілий цикл обрядів та звичаїв, життєві перипетії, риси характеру та вдача людини. Фактично до паремій про життя належать тексти малих фольклорних жанрів із центральними лексемами-компонентами на позначення переважно позитивних проявів буття, дій, учинків людини: праця, досвід, досягнення, місце в житті, почуття й бажання, погляди, переконання, людський характер, народження, любов і дружба тощо.

Та власне життя починається з процесу народження. На позначення цього компоненту наведемо такі фраземи: 1) у значенні «народитися» — «*прийти на світ*», «*приходити на світ*», «*світ побачити*»; 2) у значенні «народжувати дитину» — «*приводити на світ*», «*на світ привести*». Тобто в уявленні українців процес народження передається не як поява, а як прихід в цю реальність – навколишній світ.

У наведених пареміях світ є культурний компонентом фразеологізмів і є дотичним до різноманітних просторових об'єктів, ставлення людини до навколишнього середовища. Світ також сприймався українцями як тимчасове земне існування, де реалізуються всі морально-релігійні уявлення українців про життя. Тут вживається просторова-часова образність, метафоризація та міфологізація «видимої земної частини» існування українця. Це й стереотипне уявлення про життя як «*перебування на цьому світі*».

Серед паремій на позначення власне процесу життя є також низка досить глибинних за змістом. Це, наприклад, «*топтати ряст*». Обряд топтання рясту породив паремії «*Вже йому рясту не топтати*» – прийшла його смерть, або «*вже виліз на ряст*» – перемиг смерть. Рослинний світ для українців асоціювався з самим життям. Квіти та рослини в народній творчості зустрічаються в багатьох казках, легендах, переказах. Квітка була як запорукою зцілення, життя, так і могла символізувати смерть. Рослини використовувались в обрядах. М. Максимович у своїй роботі «Дні та місяці українського селянина» (2002) фіксує обряд топтання цієї багаторічної весняної рослини. Перший ряст зривали й кидали під ноги. Топчучи рослину,

просили в Бога дати здоров'я та дожити до наступного року, щоб знову топтати ці квіти, що розпускаються з початком весни й символізують молоді сили природи, її оновлення [110].

Про бажання довго жити кажуть: «*хапатися за життя*», «*звикати жити*», «*пускати довгі корені*», тобто «*прижитися*». Процес приживання рослин вважався магічним. Коріння асоціювалося зі світом мертвих, світом предків, сховищем, де зберігається мудрість попередніх поколінь українців. Тобто завдяки метафоризації ми розуміємо фразу пускати коріння, як укріплюватися на новому місці, подібно до того, як коріння пускала гілка верби й виростала в ціле дерево. Дерево верба асоціювалося з надзвичайною життєвою силою, її величали божим деревом. Про буревію верба залишалася завжди цілою, адже дерево має надзвичайно гнучкі гілки. Звідси фразеологізм «*витримати бурю*». У нашого народу була також своєрідна традиція перевіряти, чи добра земля. Вони засіювали на ній трохи зернових. Якщо зерно проростало, то на цьому місці зводили собі житло. Тобто людина, про яку говорили, що вона «*пустила корені*», розпочала плідне життя на новому місці, новій землі, вдало створює сім'ю, будує своє житло, має отримати своє продовження в своїх дітях на цих теренах тощо. Тому побутує фразеологізм «*бути обізнаним з усіма чортами*», тобто ознайомитися з особливостями соціальної поведінки в новому суспільстві, знати про небезпеки й правила перебування.

Лексема «земля» також є в низці фразеологізмів, які описують процес життя, наприклад, «*топтати землю*»; «*по світу ходити*», «*по землі ходити*». В уявленні давніх людей земля сприймалася однією з чотирьох основних стихій світобудови, поруч з водою вогнем і повітрям. У народних віруваннях вона наділена ознаками святості та ритуальної чистоти, «не приймає» тіла померлих, яких прокляли їх батьки, чаклунів, самогубців [14, с. 317].

На позначення моменту виходу людини з-під опіки батьків та початок дорослого самостійного ведення побуту й самозабезпечення себе матеріально українці називали «*стати на ноги*», «*увійти в життя*», «*розпочати*

самостійне життя», «пуститися на свої крила». Останнє має дещо анімалістичний базис.

Проблема самореалізації проявляється в українській мові як кліше *«знайти собі місце в житті»*. Тут вживається досить широкий спектр фразем, а саме: *«шукати себе», «віднайти себе», «знайти себе», «втрапити на свою стежку» «іти правильним курсом», «обрати свою стежку», «пристати до берега» «міряти кроками», «верстати дорогу» («верстати шлях», «верстати путь»)*. Власне поняття «дорога» і «путь» в лексиці є синонімічними. Дорога сприймається більш реально й має швидку завершеність, в той час як путь – явище більш абстрактне, фактично її завершення непередбачуване. «Дорога співвідноситься із життєвим шляхом, шляхом душі у потойбічний світ і семантично виділяється у перехідних ритуалах: похоронах, деяких сімейних ритуалах. Дорога – місце де проявляється доля, вдача людини про її зустрічі з людьми, тваринами і демонами». Дорога – це та лінія, що розмежовує два світи «свої» – «чужі». «Це місце виконання лікувальних або шкідливих магічних дій».

Фразеологія з танатологічним значенням виділяється науковцями в окрему групу та є ширше дослідженою, ніж фразеологічні одиниці про життя. Мало того, якщо життя є явищем абстрактним, то смерть персоніфікується. Персоніфікація смерті й уявлення її в образі людини відображена в низці фразеологічних одиниць, а саме:

– *«смерть за плечима»* (фразеологічне гніздо – *«смерть стоїть за плечима», «смерть з косою за плечима», «смерть стоїть з косою за плечима»*),

– *«смерть трясє косою»* (фразеологічне гніздо – *«смерть потрясла косою»*),

– *«смерть подихать відпустила»*,

– *«смерть заглядає у вічі»* (фразеологічне гніздо – *«смерть дивиться в очі», «смерть заглянула в очі», «смерть зазирнула у вічі»* та ін.),

– «*смерть занесла гостру косу*» (фразеологічне гніздо – «*смерть занесла свою гостру косу*», «*смерть занесла свою кістляву руку*», «*смерть косою скосила*», «*мов косою смерть пройшлась*» та ін.).

– «*дивитися смерті в очі*» (фразеологічне гніздо – «*заглядати смерті у вічі*», «*глянути смерті в лице*», «*дихати смерті в лице*» та ін.).

– «*смерть про нього забула*»

О. В. Омеляненко у своїй розвідці на тему «Фразеологізми зі словами “смерть”, “смертний”» зазначає: «Виявляється, що загинути можна по-різному, і це яскраво демонструється на прикладі кількох фразеологічних одиниць. ФО полягти (загинути, умерти) смертю хоробрих має значення «загинути в бою», собаці собака смерть – «смерть поганої людини», смерть за смерть – «відплата, помста за вбивство», нести (сіяти) смерть – «знищувати, позбавляти життя багатьох», своєю смертю зі словом помирати – «померти від хвороби, від старості», не своєю смертю зі словом помирати – «померти передчасно (від підступних дій, в бою, від нещасного випадку)». Особливість ФО своєю смертю та не своєю смертю зі словом помирати полягає в тому, що кожний із фразеологізмів, ужитий без слова-супровідника помирати або з будь-яким іншим словом, перестає бути фразеологізмом» [136, с. 11].

Проте лексема «смерть» не завжди підтримує танатологічну тематику, наприклад:

«*чорна смерть*» – це друга назва небезпечної хвороби чуми;

«*смертельний бій*» – остання, запекла баталія, битва;

«*смертельний ворог*» – людина, яка викликає неприємні відчуття, суперник; до помсти смертю;

«*смертний гріх*» – велика провина, порушення божих заповідей;

«*у гурті і смерть не страшна*» – ця фразеологічна одиниця стверджує про те, що колективно негативні події долаються легше;

«*посилати за смертю*» – незадоволення повільним темпом людини, яку відправили за дорученням.

Щодо побудови фразеологізмів, то навколо лексеми «смерть» утворюються різні словосполучення, проте саме вона, як правило, вживається в однині, як явище унікальне.

О. В. Омеляненко наголошує, що специфіка українських фразеологізмів «зі словами-компонентами смерть, смертний реалізується насамперед у цілісній фразеологічній семантиці й лексичному наповненні». Ці фразеологічні одиниці в українській мові досить яскраво відбивають первісне уявлення суспільства про процес смерті та реалії, пов'язані з нею, а також «схильність народної уяви представляти абстрактні ідеї у вигляді антропоморфізованих субстанцій» [136, с. 13]. На відміну від життя, смерть представлена широкою ланкою фразеологізмів, що позначають такі реалії в житті українців:

- очікування смерті та час, що залишився до кінця життя,
- сам процес біологічної смерті
- масова смерть
- смерть в бою, смерть як ознака героїзму
- смерть як загроза
- смерть, що символізує місце, на якому людина має вмерти.

Також науковець зазначає: «Семантично фразеологізми передають усе те, що пов'язано з танатологією, а лексичне наповнення – це ті особливі слова-компоненти, що є сигналізаторами специфічного сприйняття смерті свідомістю українського народу» [136, с. 13].

Дослідник української фразеології О. В. Омеляненко в розвідці під назвою «Фразеологізми зі словами компонентами про помиранні і похованні людини» (2015) зазначає: «Смерть людини пов'язана з багатьма звичаями та обрядами. Мова як дзеркало всього, що існує навколо людини й пов'язане з її існуванням, відбиває поняття в певних мовних знаках. Отже й збережені ритуальні звичаї та вірування відбилися в низці ФО, до складу яких уходять назви реалій, що супроводжують людину перед смертю та після неї» [135, с. 129].

Смерть як процес у фразеологізмах досить часто обігрується через парне поняття «душа/дух»-«тіло», наприклад, «душа покидає тіло», «душа прощається з тілом», «душа вилетіла», «душа вилетіла з тіла», «душа відлетіла на небо», «душа подалася в небо», «віддав Богу душу», «випустити дух», «дух вийшов», «дух вискочив», «дух спустити».

Є також чимало компонентів із лексемою «Бог», наприклад, «Бог забрав до себе», «стояти на божій дорозі», «пішов до Бога», «ступив на Божу путь», «була на Божій постелі»

Якщо людина вже близька до смерті, має невиліковну хворобу або досить поважного віку, то зазвичай послуговуються словом «могила», наприклад, «дивитися у могилу», «заглядати в могилу», «одним оком в могилу заглядає», «однією ногою в могилі». Могили сприймали як «вічний дім» перебування після смерті. І до наших днів могила сприймається святинею, яку неможна турбувати: розкопувати, руйнувати, перепоховати небіжчика, забирати з неї скарби. Вважалося, що якщо не «запечатати могилу», то мрець міг вийти з неї.

Якщо життя асоціюється з часом, то смерть – це і час, і його завершення, наприклад, «остання мить», «вічний спокій», «уснув навіки», «прийшов час».

Отже, українська паремія з позиції мовознавства розглядається в аспекті фразеології, зокрема в цій галузі мова йде про приказки. Поняття життя і смерть є одним із найпопулярніших і розглядається в різних аспектах, розкриваючи як самі процеси, так і дорівнюючи реалії життя до них.

2.2.2. Місце паремій в системі жанрів українського фольклору

Дослідження української паремії в огляді на систему жанрів усної народної поетичної творчості на сьогодні викликає чимало дискусій, адже серед науковців також є неузгодженість стосовно того, з якої позиції доцільніше досліджувати українські паремії. Мовознавці розглядають її то з позиції фразеології (О. Галинська, Л. Кожуховська, В. Ужченко, Д. Ужченко,

М. Яцків), то з позиції концептології (А. Варинська, Т. Вільчинська, В. Літяга, А. Карпенко, С. Шепітько, С.Шейченко, Н. Фрасинюк). Проте з позиції дослідників фольклору, паремії – це жанр народної словесності, тому наше завдання проаналізувати їх композицію, розглянути з позиції художньої образності, дослідити змістовий центр уже власне з точки зору фольклористики.

Серед малих форм фольклору прислів'я та приказки викликають найбільший інтерес ще й через те, що вони відображають весь досвід народу, «якнайповніше відбивають усі етапи розвитку свідомості нації, та пов'язані з ними історичні події» [179, с. 292]. Прислів'я та приказки демонструють «процес мовної вдосконаленості людства, оскільки в одному реченні зосередилась уся когнітивна сутність людини: історія, досвід, пам'ять уявлення, світосприйняття, горе й радість, страждання й щастя» [179, с. 194], тобто поєднується полісемічність значень центральних лексем, розкриваються концептуальні поля.

Аналіз низки прислів'їв та приказок дає нам право стверджувати, що паремія – це концентрований живий жанр, котрий перебуває в постійному русі, тобто еволюціонує й трансформується, змінюється за значенням та, адаптуючись під сучасніші реалії, набуває нових відтінків значення, поступово втрачаючи попередній зміст. Як і будь-які змістовно-формальні єдності, паремії потрапили під логічні та очікувані трансформаційні процеси, описані у монографії Н. Копистянської «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства». Хоча, на відміну від багатьох інших жанрів усної народної творчості, вони зберігаються у просторі українського фольклору, не переходячи в художню літературу як самостійний жанр. Навпаки, чимало авторських афоризмів, цитат і каламбурів із пісень переходять до усного народного вжитку, набувають варіантності та різного звучання.

Проблема дослідження більш давніх паремій полягає в тому, що їх фіксація не була поширеною. Однак, першим збірником малих фольклорних творів, що зберігся до наших днів, був рукопис «Приповісті посполиті»

Климентія Зиновія, відомого українського поета другої половини XVII століття. До рукописного збірника увійшло понад півтори тисячі українських прислів'їв. Надалі зібрану паремію Климентій Зиновій використовував у своїх літературних працях, тобто збірник відігравав роль першого словника паронімів.

Першою друкованою книжкою, де фіксувалося широке зібрання українських прислів'їв та приказок, була «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського 1818 року. У цьому виданні паремія відіграла роль матеріалу для вивчення української мови. Чималий пласт прислів'їв і приказок на землях нашої держави зібрав І. Котляревський, а трохи згодом цей матеріал до своєї чотирьохтомної збірки «Русские в своих пословицах» поклав І. Снегирьов і опублікував її у Москві в 1831—1834 роках. Паремії, зібрані І. Котляревським були використані упорядником і в подальших своїх виданнях.

Якщо говорити про працю над збиранням українського паремійного матеріалу на землях тогочасної України, то великий внесок у нього зробили саме представники українського письменства: Г. Сковорода, П. Гулак-Артемівський, П. Білецький-Носенко, Г. Квітко-Основ'яненко, Л. Боровиковський, А. Метлинський, В. Забіла, М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич. Першою окремою збіркою українських прислів'їв і приказок було видання В. Смирницького «Малороссийские пословицы и поговорки, собранные В.Н.С.», опубліковане в Харкові в 1834 році. Воно вміщувало близько 600 текстів.

На Західній Україні першим виданням став збірник Г. Ількевича «Галицькі народні приповідки» (1841), що був надрукований у Відні, куди увійшло 2715 зразків українських паремій. Також у цьому ж році Є. Гребінка у своєму альманасі «Ластівка» опублікував добірку паремій Л. Боровиковського. А згодом у Відні Я. Головацький у альманасі «Венок русинам на обжинки» подав розділ «Приказочки».

Процес збирання та публікації українських паремій було активно запущено. М. Закревський у другій книзі свого збірника «Старосвітський бандуриста» (Старосветский бандуриста), «Малоросійські прислів'я, приказки й загадки і галицькі приповідки» (Малороссийские пословицы, поговорки и загадки и галицкие приповедки) подав близько 4000 прислів'їв, а в 1854 М. Номис (М. Симонов) видав збірку «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що стала помітним явищем не лише в українській, а й у слов'янській фольклористиці. Про працю М. Номиса та О. Марковича М. М. Пазяк пише: «Збірка М. Номиса дала могутній поштовх подальшому розвитку української пареміографії. Після її виходу, незважаючи на несприятливі умови суспільного життя, поживилася збирацька діяльність на Україні» [198, 31]. Саме діяльність Н. Номиса дала поштовх для утворення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що зробило великий внесок в дослідження українського фольклору.

У 1861 році завдяки праці Т. Шевченка побачив світ «Букварь южнорусский», де містилась значна кількість українських паремій. Не менш значними було збирання фольклору О. Бодянським, М. Максимовичем, І. Срезневським, М. Костомаровим та ін.

У 1890 році в Харкові вийшли збірки І. Манжури «Приказки, прислів'я і таке інше», а в Одесі – М. Костомарова «Нова збірка малоруських приказок, прислів'їв, примовок, загадок і замовлянь». У цей же рік активують свої зусилля Б. Грінченко, В. Гнатюк та ін.

Та найбільшим досягненням фольклористичної науки у цьому жанрі вважається шеститомна праця І. Франка «Етнографічний збірник», що виходила в 1901 – 1910 роках і містила понад 31000 прислів'їв і приказок. Йому ж належить чимало праць з паремії дослідницького плану, зокрема щодо класифікації української паремії.

У 1873 році на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства П. Чубинський виголосив доповідь на тему «Поняття та уявлення південноруського народу про світила, висловлені в

прислів'ях та приказках». Це було перше оприлюднення результатів вивчення українських прислів'їв і приказок. Далі потужними теоретичними працями стали «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» О. Потебні та «Опыт исторического изучения малорусских пословиц» М. Сумцова. Обидва наукових доробки були опубліковані в Харкові. Проте, на сучасні дослідження української пареміології вплинула праця В. Перетца «Из истории пословицы. Историко-литературные заметки и материалы с приложением сборника польских пословиц по рукописи 1726 года». У другій частині цього фундаментального дослідження науковець робить детальний аналіз українських паремій.

Найщедрішим часом для досліджень паремії стало ХХ століття. На той час прислів'я та приказки досліджували П. Попов, М. О. Рибнікова, В. Адріанова-Перетц, Л. Скрипник, Д. Бондаренко та ін. Відомими залишаються наукові надбання М. М. Пазяка, який у 1984 році в Києві випускає свою монографію «Українські прислів'я та приказки», а в 1993 році світ побачила «Українські прислів'я та приказки, і таке інше: зб. О. В. Марковича», укладена ще М. Номисом, вступ до якої написав М. М. Пазяк.

Серед сучасних науковців популярним є таке тлумачення терміна «пареміологія», як: «філологічна дисципліна про паремії – народні вислови, виражені реченнями або короткими ланцюжками речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог» [92, с. 14]. Тоді паремія – це «одиниця пареміології, що вирізняється афористичністю, усталеністю, відтворюваністю, переосмисленим чи буквальним узагальненим значенням, здебільшого повчальним змістом, мовний знак, який передає специфічну інформацію про традиційні цінності та погляди, ґрунтовані на життєвому досвіді народу, позначає типову життєву ситуацію» [92, с. 16].

Паремія, як правило, асоціюється з прислів'ями та приказками, однак, є форми, які межують з ними або розглядаються науковцями як їх жанрові різновиди. Це вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети,

каламбури, тости, тобто «словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше». Проте, важливо зауважити давність походження паремії та втрати їх первинних значень.

Якщо робити загальний огляд досліджень, то можна побачити, що українські прислів'я і приказки не розрізняються й описуються науковцями як один жанр. На нашу думку, у цьому є свій сенс, адже за прагматикою вони є максимально близькі. Словник наукової термінології за редакцією К. П. Кабашникова «Східнослов'янській фольклор» визначає ці терміни так:

- 1) Прислів'я вживається у двох значеннях: як родове поняття жанру і як видове – власне прислів'я. Прислів'я у видовому значенні – це самостійно оформлене судження, що характеризується логічною завершеністю. Являють собою прості або складні речення, що мають замкнену форму кліше. У стислій формі прислів'я підсумовує спостереження життєвих явищ, визначає в них характерне і особливе, надає загальний висновок, який може бути застосований до характеристики аналогічних явищ або подій. Використовуються в прямому і переносному значенні, або тільки в переносному. При визначенні прислів'я зіставляють з приказкою [41, с. 266].
- 2) Приказка – жанровий різновид фольклорної малої прози, образний вираз, елемент судження, що характеризує людину, його характер, явища природи та суспільного життя. На відміну від прислів'я, що є повним судженням, приказка – його частина, оформлена не повним реченням з незамкнутою формою кліше. Приказка – образне поняття, що дає зображеному певну оцінку виражену в експресивній формі. Приказки прикрашають мову, роблять її образною. Приказка тісно пов'язана з прислів'ям, іноді приказка є частиною прислів'я [41, с. 259]. Для порівняння: *«только то й правди в світі, що смерть»* і *«только то й правди в світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий»*, *«стара штука смерть»* і *«стара штука смерть, а кожному новиною»*. Як бачимо, приказка є частиною судження, яка лише натякає, в той час прислів'я подає нам виразний узагальнений висновок, який дозволить використовувати його як певний шаблон при аналізі подібних

ситуацій, подій, явищ. Часом приказки також близькі до жанру народного порівняння, а прислів'я через свою архітектоніку до тостів і побажань.

Незважаючи на лаконічну структуру паремій, на сьогодні маємо їх широке розмаїття. І це стосується не лише української усної народної творчості, а й народнопоетичного набутку всіх слов'янських країн. Перед нами постає чимала ланка відмінних за змісто-формальною єдністю лаконічних текстів, які також рясніють своєю художньо-образною структурою, абсолютно різних за походженням. Через це чимало вчених вказують на складність класифікації паремійних жанрів. Для себе ми чітко будемо розрізняти їх за жанром, будемо розглядати за образними елементами та архітектонікою, та найбільший акцент все ж зробимо над питанням змістового ядра, адже обрані нами тексти паремій огортаються навколо двох сакральних понять, які, незважаючи на свою природність і фізіологічність, й до сьогодні самі по собі досить сильно овіяні міфом, сприймаються образно й неоднозначно. Це реалізовані в пареміях концепти «життя» і «смерть».

Життя в цілому сприймається нами як категорія позитивна, світла. Таке відбиття бачимо й у численних порівняннях «життя як день», «життя як світло», «життя як Божий дар». У тлумачних словниках української мови читаємо, що життя – це явище, що «є сукупністю фундаментальних загальнобіологічних ознак, які характеризують живих істот, відрізняючи їх від неживих об'єктів». Також, життя є «формою існування матерії», що має такі фізіологічні функції, як: обмін речовин, самооновлення та самовідтворення. Трохи в іншому розумінні, але ці функції відображаються в українських пареміях, які наближаються до символіки життя: *«народився, наче пупом охрестився»*, *«тричі на віку чоловік дивний буває: як родиться, як жениться і як вмирає»*, *«родився малим, виріс п'яним, умер старим і так прожив»*, *«де є життя, там є й надія»*, *«чоловік що ступить, то згрішить»*, *«як будемо живі, то будем і ситі»*, *«коли б життя, а смерть прийде»*.

Протилежністю життя та його логічним завершенням є смерть, це припинення життєдіяльності організму. Щоправда до сьогодні цей процес вважається містичним, утаємниченим. Про нього розповідають люди, які пережили клінічну смерть, проте їх судження не співпадають. Сам процес має дещо непередбачений і переважно неочікуваний характер. Твердження про смерть як явище містифіковане, «кара за гріхи», «перехід до іншого світу» широко побутувало до ХІХ століття, поки наукова спільнота не почала серйозні дослідження про цей фізіологічний стан. І вже на початку ХХ століття смерть утратила суто містифіковане амплу, проте, передаючись із покоління до покоління в оповідях, вона зберігає свою образність, особливо міцно це закріпилося у формах народної поезики, де смерть представлена негативним, темним явищем.

Життя і смерть функціонують у світі людей на рівні підсвідомого як один із базових інстинктів (З.Фройд), тому на рівні сакрального переходять у сферу архетипного, тобто загального колективного коду (К. Г. Юнг). За Т. Манном власне архетип виступає «як первісний зразок, вихідна форма буття, позачасова схема, прадавня формула, в яку вкладається життя, що усвідомлює себе, намагаючись знову набути колись запрограмованих рис» [103, с. 76]. Саме тому, паремії з такими складними концептосферами вимагають багатоаспектного дослідження. До того ж слід додати, що самі паремії – це тексти-концентрати, в яких розглядаються невід’ємні категорії людського існування.

Щодо теорії походження малих жанрів української усної народної творчості, зокрема прислів’я та приказки тематичної групи «життя» і «смерть», можна говорити про декілька сценаріїв виникнення. По-перше, вбачаємо прадавнє сакральне походження українських паремій про «життя» і «смерть» та долучаємося до міфологічної школи фольклористики. На нашу думку, паремія цієї тематичної групи радше є залишками від замовлянь, пісень, легенд. Розбираючись у походженні прислів’їв та приказок, можна окреслити етап їх виникнення й трансформації, асоціативну площину,

історичні деформації тощо. Приказки, як і весь паремійний вид фольклору, древнього походження. Їх поява в мовленні пов'язана з образним мисленням, бажанням людини порівняти одні життєві явища за принципом аналогії з іншими, схожими з ними за будь-якою ознакою [41, с. 259]. У найбільш давніх прикладах прислів'їв збереглися відбитки міфічних представлень та вірувань, обоготворення природи та її явищ [41, с. 266].

По-друге, це методика спостереження. На основі спостережень багатьох поколінь українцями були укладені в лаконічні форми негласні закони життя і смерті, описані обряди, подані настанови й повчання, вписані застереження. Такий варіант виникнення радше підходить пареміям з компонентом «життя», адже воно є комплексом життєвих ланок існування прадавнього українця: народження, адаптація до навколишнього світу, обряд одруження, календарно-обрядові події, побутовий етикет, різнопланова ритуальність, спостереження над смертю інших представників громади.

Набутий досвід та міфологізація процесів життя і смерті рясно відбивається на поетиці українських паремій, що вимагає багатоаспектної наукової уваги. Під поетикою паремій ми розуміємо комплексну систему творчих народнопоетичних засобів, особливості таких уніфікованих для українських малих фольклорних жанрів стилістичних сегментів, як: композиція прислів'їв і приказок та їх формальні елементи, історичні закономірності, що відбилися в текстах, розкриття змістових компонентів і навіть верифікація, наявність якої в українській паремії було доведено науковцями.

Як було сказано вище, приказки досить схожі з порівняннями, й часом власне паремійні жанри будуються на такому прийомі. Так, порівняння, різновид паремії, наближається до приказок «як тип незамкненого кліше з основними ознаками – незакінченість думки, та властивість приєднуватись до різних фраз, збагачуючи їх змістом та колоритністю вислову. Порівняння – стійкі словесні формули, в яких одні предмети, явища або дії зіставляються

з іншими предметами, явищами або діями на основі спільності, подібності, спорідненості». Саме тому «класичне порівняння складається з трьох частин: 1) слово, яке несе відповідну ознаку, рідше – характеризує предмет, явище, дію; 2) порівняльне слово; 3) зчеплювальний сполучник... Але можуть бути й інші, похідні формули, коли означувальна частина вживається в орудному відмінку без прийменника» [204, с. 162-163].

З іншого боку, порівняння – це «троп, який полягає в поясненні одного предмета через інший, тобто єднальних сполучників: як, мов, немов, наче, буцім, ніби та ін або предиката – подібний, схожий, нагадує, здається та ін» [108, с. 561]. Для поезики малих форм усної народної творчості порівняння зручне через свій лаконізм. До того ж порівняння досить часто зустрічаємо в народних піснях, баладах, думах, а враховуючи, що частково українські прислів'я і приказки походять від поетичних текстів, такий прийом теж виправданий.

Інший тип паремії – це афористичні прислів'я і приказки, котрі, окрім лаконічної влучної форми, мають також оригінальність висловів і часто несподіваний, парадоксальний поворот думки, наприклад, «смерть життю навчить». Це певні філософські узагальнення, міцно пов'язані зі спостереженнями. Чисті ж афоризми виникають при впливі книжної літератури, наприклад, «*байдуже смерті король ти чи цар, все пожере, як солону пожар*» (Г. С. Сковорода), «*є сенс життя, поки є воля до життя; є воля до життя, поки є смак до життя*» (А. Коваль).

У поезиці українських паремій активно вживається такий стилістичний прийом, як каламбур. Іноді, каламбури виокремлюють як певний унікальний пласт паремії. За основу каламбуру береться омонімія, полісемія або будь-які форми полісемантичності. Якщо розглядати каламбури в якості різновиду паремії, то треба визнати, що вони є «найскладнішими за образністю і найпарадоксальнішими за висловом», «побудовані на зіставленні чи поєднанні непоєднаних, несумісних понять та явищ, що набуває форми нісенітниць». Каламбури, як правило, привносять у тексти паремії іронічний

або сатиричний окрас, наприклад, *«хвали день увечері, а життя перед смертю»*, *«сьогодні вінчався, а завтра скінчався»*, *«тільки що помер, а вже й неживий»*, *«смерть не за очима, а за плечима»*.

Ще один прийом, який використовується в поезиці прислів'їв і приказок – це антитеза, часто заглиблена до контрасту. У прислів'ях і приказках ця стилістична фігура, що полягає в зіставленні двох понять базується на тому, що в українській мові життя і смерть є явищами антонімічними. За логікою саме антитеза в українських прислів'ях та приказках є тою важливою віхою, що доводить думку до читача про завершеність життя, невідворотність смерті, заперечення життя смертю, наприклад, *«як не гірко жити, а вмирати не хочеться»*, *«хто на світ родився, тому смерті не минути»*, *«скрипуче дерево стоїть, а здорове летить»*, *«засць прудкий, а від смерті не втече»*, *«смерть не розбирає чина, а бере селянина і дворянина»*.

Ще однією особливістю в поезиці української паремії, про яку ми вже згадували, є мовна організація прислів'їв та приказок, зокрема за ритмічністю вони нагадують вірші в прозі. Ф. Колесса (1983) висловив думку, що *«приповідки займають посереднє місце поміж віршем і прозою»*, доводячи це тим, що *«коли формула приповідки обіймає два або більше рядків, то вони сполучуються звичайно римою, асонансом чи алітерацією, що не раз появляються й посередині вірша»* [91, с. 147].

Кожна паремія має свій унікальний ритмічний візерунок. На цій характеристиці наголошує В. Андріанова-Перетц (1957): *«У художньому ладі класичного прислів'я важливу роль відіграє... не вірш, а та ритмічна проза, яка часто застосовується до народної казки, особливо в її зачинах і кінцівках»* [4, с. 81]. О. Фрейденберг (1998) пов'язує таку характеристику цих жанрів з їхнім зв'язком із міфологією і магією: *«Міфотворча мова має конструкцію паралельних, синонімічних, двочленних фраз, зв'язаних співзвучністю; це співзвуччя може бути дане у прямій формі, як фонетичний збіг (рима) або у*

вигляді антитези. Це конструкція майбутнього прислів'я» [209, с. 74]. Через приналежність до усного мовлення паремії мають ряд ознак, що формують їх ритмічність: логічні наголоси, розмежувальні паузи, інтонація та експресія. Якщо прислів'я походять від віршованого тексту, то в ньому можна віднайти віршований розмір. «Рими цементують прислів'я, допомагають підкреслити паралелізм частин, зіставити значення слів, що римуються, часто виконують функцію логічного наголосу», наприклад:

«Смерть та родини не ждуть доброї години»

UU|UU||_UU|UU (дактиль),

«Скрипуче дерево стоїть, а здорове летить»

U_|U_|UU|U_|UU|U_|U_ (ямб з пірихієм),

«Умрем, так з собою візьмем: чотири дошки та землі трошки»

U_UU_UU_|U_U_U_U__U (єднання амфібрахія та ямба),

«Хоритимеш, болітимеш, смерті благатимеш»

U_U|UU_|UU_|UU_|UU (анапест).

Отже, розглянувши українську паремію, як літературний текст, і окресливши її жанрову природу, поетику, а також зробивши екскурс в історію збору цього фольклорного матеріалу, його походження та прагматику, зробимо огляд українських прислів'їв і приказок про життя і смерть за тематичним (семантичним) ядром.

2.2.2.1. Особливості українських прислів'їв і приказок про життя: концептосфера та дотичні явища

Проблема вивчення паремії про життя й життєві процеси є надзвичайно актуальною на сьогодні, тим більш, що в аспекті фольклористики вона залишається не розкритою. Життя, на відміну від явища смерті, є цілим тлом для низки процесів, пов'язаних як з фізіологією, так і з культурно-соціальним, релігійним буттям людства. Оскільки паремія формувалася ще в часи міфологічної епохи побутування українців, то життя як реалію розглядали досить широко, яка проникла в усі малі лаконічні жанри народної

творчості. Щоправда, за своєю функцією тексти прислів'їв та приказок виявилися носіями концентрованих уявлень про явище життя.

В пареміях життя представлено різними категоріям:

1) життя як сподівання, тяжіння до прекрасного, мірило чеснот, наприклад, *«де є життя, там є й надія»*, *«де мир і совіт, там життя, як маків цвіт»*, *«ліпше солом'яне життя, як золота смерть»*, *«які люди, таке і життя буде»*, *«де живуть просто, там життя років на сто»* (або *«де просто, там живуть років зо сто»*, *«живи просто, проживеш років зо сто, а будеш лукавить, так чорт тебе задавить»*);

2) як уривок часу, що швидко спливає, наприклад, *«життя солодке, та коротке»*, *«життя біжить — як музика дзвенить»*, *«життя закоротке для щастя, а задовге для терпіння»*, *«життя закоротке для розкоші, а задовге на горе»*, *«вижив свій вік, а ще жити хоче»*, *«день довгий, а життя коротке»* (або *«день довгий, а вік короткий»*);

3) здобич, трофей, нагорода за перемогу, наприклад, *«життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається»*;

4) наближеність до смерті, наприклад, *«коли б життя, а смерть прийде»*, *«яке життя, така й смерть»*, *«лишай живе та доганяй мертво»*, *«на життя сподівайся, а до смерті готуйся»*;

5) шлях із перепонами, труднощами, з невідомими скрутами, наприклад, *«ніхто не знає, що його в житті чекає»*;

6) життя як сила, що змінює людину, наприклад, *«чоловік змінюється у житті, а по правді життя змінює чоловіка»*;

7) життя як процес і якість, наприклад, *«живий про живе гадає»*, *«живому багато й треба»*, *«в добрім житті кучері в'ються, а в поганім — січуться»*, *«життя дає один раз мати, а віднімає його всяка наволоч»*, *«чоловік змінюється у житті, а по правді життя змінює чоловіка»*, *«життя, як стерня, не пройдеши, ноги, не вколовши»*.

Життя сприймається як плинність, невловиме явище, рух в один бік. *Життя біжить, як музика дзвенить* – побудоване на метафорі уособлення, а

також на порівнянні, завдяки чому створюється звукова образність, тобто саме життя описується подібно звуку.

Життя людське, як булька на воді (Життя людини, як булька на воді) – життя як універсум для будь-якої людини через прийом порівняння зводиться до водяної піни, що утворюється при швидкій течії та водоворотах.

Дотичним до порівняння життя як течії води є також така паремія «*життя минає, як вода в річці*» утворене за принципом порівняння.

Життя досить часто в прислів'ях і приказках представлено як саме часовий відтінок, що має свою цінність. Тут українські прислів'я та приказки мають досить широкий ореол, наприклад, «*життя закоротке для щастя, а задовге для терпіння*», «*життя закоротке для розкоші, а задовге на горі*». У наведених текстах використовується прийом контрасту, що говорить про метафізичне бачення плину часу в житті.

Життя як складне явище описує низка прислів'їв та приказок: «*життя коротке, а горі довічне*», «*життя наше, як павутина*», «*життя прожити – не поле перейти*», «*життя як стерня: не пройдеши, ноги не вколовши*», «*життя як шержиста нива: не пройдеши, ноги не вколовши*», «*життя як терниста нива: не пройдеши, ноги не вколовши*», «*життя прожити – не лапті сплести*», «*життя прожити – не люльку викурити*», «*життя прожити – не те, що ложку облизати*», «*життя прожити – не яблука вкусити*». Ці тексти будуються за принципом порівняння та мають пояснювальну частину. Мова йде не лише про предметне порівняння, а й приховане з певною дією, наприклад, «життя» – «стерня», «нива», а «жити» – «йти», «вколотися». Таким чином, обрані тексти передають на основі порівнянь життя через дотикову, смакову, а часом і звукову образність, що посилює ефект «складності» перебування на цьому світі української людини.

Невизначеність у житті передає прислів'я «*життя – то їзда в невідоме*», яке теж активно будується за принципом зіставлення. Проте мова в паремії вже йде не про складність процесі, а про невизначеність життя.

Звання козаче, а життя собаче – побудовано на принципі протиставлення. Тут ідея паремійного твору полягає в тому, що високий чин не завжди несе за собою якість покращення для людини, що привілеї часом лише в уявленні того, хто не стикався з реальними проблемами й немає уявлення про життєві складнощі.

Також життя має певне мірило, має свою якість:

Не то життя, що ледве тручається, а те, що солодко споминається – тут порівнюються різні якості життя. Будується на основі контрасту, тобто мова йде про те, що спокійне життя не завжди несе позитивні емоції, одноманітність не дає можливості людині насолодитися самим життям. У творі естетичний ефект створює дієслівна рима «*тручається*» – «*споминається*».

Також як мірило та якість у прислів'ях і приказках описується саме процес життя:

«живе, аби день до вечора»,

«живе з дня на день», «живемо – не тужим, нікому не служим»,

«живемо – нога за ногу не зачіпається»,

«живемо – не горюємо, хліба не купуємо, а просимо»,

«живемо без змін: багатіти немає змоги, а голіть дальше нікуди»,

«живемо по-старому: розбагатіти не годні, а бідніти далі нікуди»,

«живемо так собі: часом з квасом, порою з водою»,

«живеться, як прийдеться: часом з квасом, а порою з водою» та ін.

Смерть, як антипод життя, теж є певною якістю, яка іноді стає благом, а іноді й найбільшим злом:

«поганому погана й смерть»,

«смерть – не весілля»,

«смерть не горе, а страшне велике море»,

«смерть – неминующая дорога»,

«собаці собача смерть» та ін.

Власне життя і смерть стають часто опозицією, де одна з категорій сприймається як найбільше благо, наприклад, *«кожному життя миле», «ліпше солом'яне життя, як золота смерть», «як будемо жити, то будем і ситі»*.

Життя в уяві українців сприймалося як неминучий шлях до смерті, а смерть – логічне його завершення. При цьому ці категорії оцінювалися рівноцінно та поляризувалися:

Коби життя, а смерть буде (Коби життя, а смерть прийде) – метафоризоване зображення фатуму.

Хвали день увечері, а життя перед смертю – тут смерть сприймається як підсумок життя. При тому що слово «хвали» є перифразом, тобто «оцінуй», «роби підсумки» тощо.

Яке життя, така й смерть (Який живот, така смерть) – вжито прийом зіставлення, при якому без зайвої тропіки передається мудрість, ніби якість існування людини зумовлює якість її смерті. Аналогічно звучить *«жив грішно – загинув смішно»*

Ліпше солом'яне життя, як золота смерть – на рівні епітетів передається основний сенс, а на сонові концептів «життя» і «смерть» створюється ефект контрасту. Тут ще вбачаємо оксюморологічну модель, тобто погане благо краще за найцінніше лихо.

Наше життя коротке, як бідняка сорочка – плинність життя доречно сприймати зі завуальованим контекстом смерті. Переважно такі концепти теж будуються за принципом порівняння.

Життя завжди асоціювалося з соками, життєвими силами. У народі залишилися досить архаїчні прислів'я та приказки, наприклад, *«у житті, як на довгій ниві», «життя пережити – не поле виорати»*. Також паремія не втрачає ознак споживання тої «сили», тобто хліба, зерна, наприклад, *«як буде життя, то буде і їжа»* (аналогічні варіанти – *«як буде день, то буде їжа», «як будемо живі, то будем і ситі»*).

У прислів'ях та приказках життя часом представлено як певна руйнівна сила, наприклад, *«життя любить того, хто за нього бореться, а нищить того, хто йому піддається»*.

Життя в міфологічній уяві українців знайшло своє відображення в образі Древа. Цей образ зберігається в уявленнях багатьох різних народів, його можна простежити в численних орнаментах. Як сприйняття життя було неоднозначним і сприймалося з різних позицій, наприклад, життя як наука, життя як пізнання або життя як раювання та страждання, дерево життя також мало свої розгалуження. Його називали Світовим деревом, Небесним деревом, Деревом пізнання, Райським деревом, Деревом, що росте посеред вирію тощо. Древо життя у слов'янській народній традиції – світове дерево, мотив, що відображає уявлення про біблійське дерево життя, висаджене Богом у раї. Куштування плодів цього дерева давало безсмертя, тоді як куштування плоду іншого райського дерева – дерева пізнання добра і зла – зробило людину смертною. Фольклорний мотив дерева життя відображає уявлення про трьохосновне світове дерево, що моделює світ. [144, с. 133-134].

По-перше, це світ видимий і дійсний, що представлений стовбуром. Ряд паремій, які описують життя дійсно як світ видимий і дійсний з усіма його особливостями. Наприклад, *«які люди, таке і життя буде»* (ця паремія будується на принципі зіставлення, передає життя як якісний процес, за змістовим ядром є подібні тексти, наприклад, прислів'я-афоризм *«яка смерека, таке й гілля, яка громада таке весілля»*, афоризм В. Ющенко *«який народ, така і влада»*). Приказка *«живий про живе гадає»* будується на тавтології, описується життя як стан, коли людина переймається своїми справами або буденністю найближча до неї але не синонімічна є паремія-каламбур *«сам до себе по своє»*. Паремія *«кілько світа, тільки й дива»* будується на основі гри зі словом і описує унікальність реального світу, неповторність і яскравість життя, а приказка *«живому багато й треба»* свідчить про повноту життя пересічного українця, широту його потреб,

також розкриває цілком нормальний стан людини, бажання її розвиватися, накопичувати, тобто «жити повним життям»).

По-друге, коріння Древа життя символізує потойбіччя, тобто світ духовний, світ традицій, предків і світ мертвих, що представлений розлогим, іноді щільно перепленим корінням. Тут життя перетікає у смерть, яка є його частиною, що не обмежується в часі й має свою особливу ритуальність, наприклад, *«коли б життя, а смерть прийде»*. Це прислів'я будується на принципі протиставлення й свідчить про невідворотність смерті. Фраза *«на життя сподівайся, а до смерті готуйся»* за значенням близька до попередньої, але тут вона значно давніша за походженням і сягає поховальної обрядовості, коли ще при житті важко хворій людині готувати всі предмети та знаряддя для проведення погребального ритуалу. Паремія *«лишай живе та доганяй мертва»* є складною й теж має досить давнє коріння, свідчить про перехід живого у світ інших, мертвих, тобто людина має наздогнати своїх пращурів і поєднатися з ними, на сьогодні вона трохи втратила своє первісне значення й набула дещо саркастичного звучання

По-третє, Древо життя прикрашає пишна крона, що символізує світовий лад з його законами, звичаями, устроєм. Це надсвіт, сповнений птахами й добрими язичницькими божествами, у кроні живуть найвищі сили, там народжуються всі правди, чесноти й закони. Група паремій, яка відповідає за лад і порядок життя українця наслідує позитивні образи і переважно будується на прийомі порівняння. Незважаючи на образність, її неможна віднести до архаїчних паремій, тут основний масив прислів'їв і приказок утворився через спостереження. Наприклад, *«який порядок у себе заведеш, таке й життя поведеш»*, *«де мир і світ, там життя, як маків цвіт»*, хоча є і досить давні паремії-порівняння: *«життя – райська роса»* («життя як Божя роса», «життя – Божя роса», «життя як Божя сльоза»).

З іншого боку, укладачі збірників паремій часто відходять від тенденції підбору матеріалу за принципом наявності самого слова «життя», а

враховують головну думку і тему паремії, тому неодноразово в розділі, присвяченому прислів'ям і приказкам про життя, замість лексеми «життя» бачимо синонімічні та дотичні поняття, хоча паремія власне описує якийсь бік процесу існування українців

Поняття «життя» реалізувалося також в лексемі «вік», проте тут увага акцентується власне на тривалості життя, тобто паремії цього типу будуть передавати не лише життєві колізії, а й у зіставленні до плинності життя, або певного його періоду, наприклад:

«Вижив свій вік, а ще жити хоче» – про бажання жити, побудоване на основі протиставлення,

«Вік живи, вік учись і вік трудись» – про навчання та адаптацію людини, базується на паралелізмі,

«Вік живи, вік учись, а дурнем помреш» – про широту пізнання й невивченого людиною, побудоване на контрасті,

«Вік звікувати – не пальцем перекивати» – про складність життєвих колізій, основні прийоми – каламбур, зіставлення, алітерація,

«Вік проживем – вікуват не будем» – про особливості життя, гра слів,

«Вік прожити – не поле перейти» – про складність життєвого шляху, зіставлення,

«Вік прожить – не цигарку спалить» – про складність життя, також зіставлення,

«День довгий, а вік короткий» – про тривалість життя, побудовано на метафоризації та контрасту,

«На віку, як на довгій ниві» – про труднощі й перевантаження в житті, прийом порівняння,

«На віку, як на току: і натопчешся, намусюєшся, і начхаєшся й натанцюєшся» – про те, що життя супроводжує важка праця, основні тропи – порівняння й градація,

«На протязі віку всього трапляється чоловіку» – про насиченість життя, гіпербола,

«Найкоротший вік у злодія: як не вмере, то вб'ють» – прислів'я-засторога, іронічна гра зі словом.

Життя в паремії також відображалося у вигляді дороги. У давніх українців дорога була символом блукань, єднань, перетинів, неочікуваних подій. На думку В. Войтовича, «дорога співвідноситься із життєвим шляхом, шляхом душі у потойбічний світ і семантично виділяється у перехідних ритуалах: деяких похоронах, сімейних обрядах». В українських прислів'ях та приказках прочитуємо:

«У дорозі всього трапиться» (*«в житті всього трапиться»*) – про непередбачуваність життя,

«Велика дорога починається з першого кроку» – про початок важних заходів у житті, перифраз,

«Ніхто не знає, що його на шляху чекає» (*«ніхто не знає, що його в житті чекає»*) – про життєві несподіванки або фатум, метонімія

«Виходиш з дому — кланяйся життю молодому» – про першопочаток та повагу до починань, градаційна послідовність подій, перифраз. До того ж символіка дороги – це символіка перетину, порубіжжя, тому ми можемо стверджувати, що саме цей аспект демонструє широту життя, перетини в ньому подій, долі, втручання людей в долі інших.

Отже, прислів'я та приказки про життя належать як до давніх паремій ще часів первісного міфологічного укладу життя, так і до паремій, що утворилися шляхом спостереження. Проте саме життя в народній уяві має чіткий сталий образ, котрий вимагає широкого вивчення в аспекті фольклористики. Паремія про життя розкриває широкий спектр людського буття, обрядів і звичаїв, метафоричного уявлення про світ.

2.2.2.2. Типологія образу смерті в українських пареміях

Смерть – це складний фізіологічний процес, що має кілька етапів. Через складність та кризовість для людини у свідомості соціуму він пройшов шлях спрощення та міфологізації, концептуалізації та потрапляння в складну

систему мовної картини світу людства. В українській традиції смерть перетворюється на філософську категорію, яка проявляє багат шаровість та потрапляє в якості концептуальної моделі до українських паремій.

Так, логічні проєкції реалій життя спрощуються й стають фундаментом для нашаровування, метафоризації та зведення складних концептів. Людина має здатність створювати на базі набутого нове, передавати знання в образній формі, завдяки метафоризації навколишньої дійсності. Тут варто згадати про принцип обробки інформації, тобто спостереження невідомих процесів, як правило, зіставляється з процесами вже відомими, що людина отримала в результаті набутого. Для подальшої передачі інформації необхідна універсалізація набутих знань, подача їх у яскравій, ігровій формі. Для утворення концептів застосовуються внутрішній психічний простір кожного індивіда, колективне свідоме, ментальна та світоглядна позиція соціально-етнічної групи.

Слід визначити, що з позиції семантики та семасіології на українському мовному ґрунті поняття смерті та життя, як антипода та передумови смерті, було опрацьовано ретельно, проте з позиції фольклористики воно залишається відкритим і вимагає широкого вивчення.

Паремії проявляють себе як лаконічні тексти, де відбувається максимальна концентрація концептів, зокрема концепту «смерть». На думку дослідниці Н. Ковальської (2004), паремія – «це мовне явище, яке відображає усі когнітивні процеси, пов'язані з досвідом та пізнавальною активністю особистості» [87, с. 417].

Так, обрана нами лексема «смерть», закорінена в прислів'ях та приказках, є базовою в світоглядних позиціях українців. Вона відображає усі уявлення про життя українців, його завершення, картини потойбіччя, перехід до нього та співіснування зі світом мертвих. Смерть у народних уявленнях часто представлена як сон, наприклад, *«смерть спати вкладе – не прокинешся»*. У своєму ритуальному оформленні смерть трактується як нове народження. «Тема та мотив Смерті присутні у ритуалі, віруваннях,

фольклорі, мистецтві всіх слов'ян; стародавні дохристиянські уявлення про Смерть поєднуються в них з елементами християнської концепції Смерть і мотивами, що запозичені з середньовічної книжної традиції» [185, с. 59]. Смерть вважалась явищем природнім, невідворотним, але таємничим. Афоризм говорить: *«Хіба після смерті хтось вертався?»*

Також у міфологічних уявленнях про смерть прочитується й певна образність. По-перше в фольклорі смерть асоціюється з прахом, землею, глиною, наприклад:

«Хто зі смертю, то до ями, а хто живий, той із нами»
(протиставлення),

«Смерть обняла, землею покрила» (перифраз, уособлення),

«Смерть прийшла, з землею одружила», «смерть прийшла, з землею повінчала» (перифраз, уособлення),

«Залишив удовицю, бо прийшла смерть, поклала в землю» (перифраз, градація, уособлення).

У народному дійстві свят зимового циклу описується один цікавий обряд. Справляючи ворожіння в ніч на Василя, сипали на долівку зерно, ставили воду, кидали шматки глини і впускали до хати пару – півня й курку, і якщо вони починали колупати глину, то віщували в хаті смерть. Очікувана близька смерть вважалося страшним прокляттям. У народі говорили: *«Відома смерть страшна», «страшно не вмирати, а про смерть свою знати», «видима смерть страшна»*. Є, щоправда, й дещо комічні приказки стосовно передбачуваної смерті, наприклад вислів *«нагадали козі смерть»* висміює нав'язливий стан людини.

По-друге, смерть асоціюється з чорним кольором. У народних ритуалах вишивка на поховальних сорочках українців мала бути чорного кольору. Чорний колір сприймався кольором ночі, смерті, трауру та лиха, тобто занепаду життя. Хоча від початку, змальовуючи смерть як персонажа, художники вдягали її в білі шати, адже білий колір також мав частково негативну конотацію, вважався траурним. На заході України, у Польщі,

Словаччині дітей ховали в білому [183, с. 153]. Ця колористика зберігається в пареміях: приказка *«смерть білим снігом лягає»*, порівняння *«чорний як смерть»*, *«білий як смерть»*.

По-третє, смерть часом у народній творчості символізує такі вади, як німота, глухота, сліпота, параліч, згасання здоров'я. Вона є реальністю й незаперечною складовою самого життя, наприклад;

«Вечеря на столі, а смерть за плечима» – тут смерть представлена гостем, якого не очікували, проте зустріч з нею неочікувана,

«А за мною молодою ходить смертонька з косою» – прийом персоніфікації дозволяє представити процес згасання людини в міфологізованій формі,

«День за ден, ніч за ніч, і ближче до смерті», *«думка за горами, а смерть за плечима»*, *«гадка за морем, а смерть перед носом»* – зіставлення, градаційність говорить про постійний рух людини в напрямку життєвого фіналу,

«Смерть – неминуча дорога» – порівняння смерті з дорогою, фатумом,
«Уродився, оженився, смерті вклонився» – логічна послідовність подій,
«Смерть – підсумок життя» (*«смерть як підсумок життя»*) – порівняння,

«Хто на світ родився, тому смерті не минути» – тут смерть представлена логічним і невідворотним фіналом, у тексті використано прийом контрасту.

Смерть є логічною частиною життєвого циклу: *«У веселу годину і смерть не страшна»*, *«двом смертям не бувати, а однієї не минути»*, *«день та ніч – доба геть, а до смерті ближче»*, *«і всяк помре, як смерть прийде»*, *«краще смерть храбра, ніж ганебна»*, *«смерть причину знайде»*. Вислів *«краще смерть храбра, ніж ганебна»* не лише описує невідворотність згасання життя, а й насичує цей процес певним романтичним пафосом, моралізаторством, дає умовне право людини обирати.

Персоніфікуючи смерть, українці уявляли її гендерно визначеною, тобто особою жіночої статі, котра має радше вигляд худорлявий, кістлявий, висушений: *«Смерть – зла баба», «смерті не треба шукати – сама прийде», «смерть кістлява упіймала», «думка ген-ген літає, а тітка-смерть за плечі хапає»*. Проте смерть була обділена рисами сексуальності.

В українських пареміях зазначається, що смерть діє за своїми законами, вона не відступає від свого сценарію й проявляє надзвичайну міць: *«Не буває смерті без причини», «бояться смерті – на світі не жити», «смерть – неминуча дорога», «уродився, оженився, смерті вклонився», «за безлюддю смерть не ходить», «радий би померти та смерть не бере», «скільки людей, стільки смертей», «скільки не радіти, а смерті не минути», «смерть злим, а добрим – вічна пам'ять», «смерть прийде – і на печі знайде», «стара штука смерть, а кожному новиною»*. Хоча, як бачимо, сценарії приходу смерті у пареміях відбиті зовсім різні.

Це також стихія, яка зливається з повінню, вогнем, землетрусом, пошестю тощо, наприклад, *«думка за горами, а смерть за плечима, гадка за морем, а смерть перед носом», «смерть не горе, а страшне велике море», «на всіх одна смерть»*.

Смерть завжди глуха до вмовлять людей, тому її часто змальовували із перев'язаними вухами, тобто *«домовитися»* з нею ні в кого не вийде: *«Наша смерть за плечима та за чужою кишенею», «на смерть нема зілля», «смерти не одперти», «смерть ласки не знає», «бійся, не бійся, а смерть біля порога», «від смерті не відкупишся», «від смерті і під каменем не сховаєшся», «від смерті шоломом не закриєшся», «перед смертю не злукавиш»*.

Іноді смерті має надсилити виправити зурочене, вади, надати полегшення. Перетинаючи межу смерті, людина отримує полегшення, опиняючись уже у світі *«чужих»*: *«Хорітимеш, болітимеш, смерті благатимеш», «смерть усе виправить», «смерть горбатого вилікує», «смерть усе змиє», «Боже, як прийде час умерти, не допусти довго лежати – кажи прийти смерті», «наша смерть за плечима та за чужою кишенею»*.

Сюди ж можемо також віднести головне твердження про смерть, як кінець, межу, фінал хвороби, а також руйнацію: *«А за мною молодою ходить смертонька з косою», «де смертня тінь – не поряд, руйнування», «перед смертю не надихаєшся»*. Щоправда деякі з наведених прислів'їв уже змінили своє значення. Н. Ковальська у розвідці «Паремії як засіб відображення когнітивних процесів» стверджує: *«З часом паремії змінювались, відмирили старі й народжувались нові зразки, відбувалось безперервне шліфування, розширення, звуження чи зміна значень, змінювалась їх семантика тощо»* [86, с. 414]. Тому на сьогодні прислів'я *«перед смертю не надихаєшся»* останнім часом вживається не в значенні відстрочення та небажаності процесу смерті, а в значенні недотримання кінцевого часу, а вислів *«смерть горбатого вилікує»* свідчить про сталість певних набутих негативних людських характеристик.

У образі страшної кістлявої жінки з косою, іноді вдягненої у плащ, саван або поховальну сорочку, смерть з'являється в багатьох жанрах народної творчості, наприклад, є такі приказки: *«Смерть усіх повикошує», «смерть косою викосила»*. Так, М. Грушевський фіксує легенду, в якій смерть вихваляється перед майбутнім небіжчиком своєю силою, ніби вона забирала всіх людей і жодному не вдалося її обійти. Вона забрала і Адама, і Єву, забрала біблійного Ноя та усіх його синів, сильнішого за всіх Самсона, хитромудрого царя Давида та премудрого царя Соломона, грізного вавилонського царя Навуходоносора, царів Трояна та Юліана, королів Максиміяна та Дафіяна, не впоралися з нею й легендарні Дарій, Пор та Олександр Македонський. Афористичні вислови Григорія Сковороди підкреслюють народні вірування, втілені в цій легенді: *«Смерть – як коса замашина, навіть царя не обійде вона», «байдуже смерті, мужик то чи цар»*. Тут одразу пригадуємо такі українські народні прислів'я та приказки про смерть, а саме: *«Смерть нікого не обійде», «від смерті і в печі не замуруєшся», «від смерті й у печі не сховаєшся», «від смерті ліків нема», «від смерті не втечеш, не сховаєшся», «від смерті ані відхреститися, ані*

відмолитися», «вечеря на столі, а смерть за плечима», «думка за горами, а смерть за плечима», «гадка за морем, а смерть перед носом», «на смерть нема зілля», «як не живеш, а все ж смерті не минеш» (варіант «як не живеш, а все ж труни не минеш»), «только то й правди в світі, що смерть: вона не знає, хто бідний, а хто багатий», «смерть кожному мову прив'яже», «смерть не розбирає чина», «як не биться, а від смерті не відбитися», «як не вікуватъ, а смерті не минать».

Отже, концептуальна модель смерті відбиває одне з головних уявлень про світ українців. Вона закорінена в паремії, що вказує на широке розуміння цього явище, демонструє складні когнітивні процеси навколо завершального етапу людського життя. Смерть у народній уяві має чіткий сталий образ, вона є завершальним (логічним) етапом життя й протиставляється йому.

Таким чином, розглянувши питання особливості українських прислів'їв і приказок про життя і смерть, можемо зробити висновок, що перед нами лаконічні жанри усної народної творчості, що мають концентрований зміст та форму, містять повчальний характер, мають широке поле походження (магічні ритуали, художньо-поетична творчість, вислови відомих людей, узагальнення від спостережень), в них використовується образність і, відповідно, прийоми, що цю образність створюють, також жанр має свої тематичні групи. В них відображаються відносини людини з живою природою, характеризуються родинні зв'язки, характер людини, взаємовідносини у суспільстві тощо. Прислів'я вирізняються багатого образністю, метафоричністю, контрастною формою та симетричною композицією. А приказки – форму повного, або скороченого звороту, часто дієслівного.

Отже, окреслення концептуальних центрів у семантичних полях українських паремій є актуальним завданням сучасної фольклористики. Універсалізація концептів «життя» і «смерть» у прислів'ях та приказках українського народу спричинила набуття ними рис життєвої об'єктивності, внаслідок чого життя і смерть почали сприйматись як узагальнена реальність.

Під час вивчення концептосфер життя і смерті в усній народній творчості доцільним вважаємо використання лінгвоментального принципу, який розглядає концепт як своєрідне ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію.

Аналіз концептів «життя» і «смерть», здійснений на основі врахування поширених класифікацій різновидів концепту, дає змогу стверджувати, що «смерть» являє собою абстрактний, номінований, актуальний, багаторівневий, фреймовий, парний, універсальний, національний та міжнародний, досить стійкий, має здатність утворювати концептуальні поля, актуальний у процесі світосприйняття, придатний до персоніфікації концепт. Натомість концепт «життя» можна описати як абстрактний, номінований, актуальний, багаторівневий, фреймовий, парний, універсальний, національний та міжнародний, досить стійкий, має здатність утворювати широкі концептуальні поля, актуальний у процесі світосприйняття, проте слабкий до персоніфікації, радше розпорошується на низку лексем, дотичних в контексті за значенням до центральної лексеми «життя». Дещо персоніфікований образ смерті пояснюється тим, що прислів'я та приказки зі згаданими концептами у фольклорі формувалися під впливом анімістичних поглядів людей на природу. Складні концептуальні поля, що існують в українських пареміях, характеризуються неоднорідністю та здатністю до взаємопроникнення.

Розглядаючи паремійне поле концептів «життя» і «смерть», зазначимо, що в ролі паремій, як правило, виступають лексико-граматичні єдності двох та більше компонентів, представлені або моделлю словосполучення, або речення, оздоблені, як правило, образним елементом, який відрізняє паремії від мовних кліше. Тому акцент в дисертаційному дослідженні зроблено на сталих образних висловах, які постійно повторюються носіями мови, а також

на притаманних цим пареміям сталості та неподільності, своєрідній образності.

Фразеологізми про життя і смерть є доволі поширеними у повсякденному спілкуванні. Зважаючи на те, що образу смерті в усній народній творчості властива значно вужча інтерпретація в порівнянні з образом життя, фразеологічні одиниці на позначення смерті вирізняються вищим ступенем конкретизованості та міфологізованості. Натомість концепт «життя» в українській народній традиції має значно ширший вжиток. Це обумовлюється тим, що до паремій про життя належать прислів'я та приказки із центральними лексемами-компонентами, які позначають насамперед прояви людського буття, дій, вчинків. Проте водночас варто зазначити, що фразеологічні одиниці, пов'язані з життям, на сьогодні значно менш досліджені, ніж фразеологізми про смерть.

Головною причиною більшої наукової розробленості фразеології з танатологічним значенням є те, що образ смерті в українських прислів'ях і приказках доволі часто є персоніфікованим, тоді як життя виступає як абстрактне явище. Водночас, смерть в усній народній творчості розглядається як явище унікальне, що вживається переважно в однині та позначає такі реалії життя, як-от очікування смерті, власне процес помирання, смерть від рук ворога під час бою, смерть як символ місця, на якому людина має померти тощо, тобто, можна стверджувати, що фразеологічні одиниці на позначення смерті розкривають як саму смерть, так і пов'язані з цим процесом реалії життя.

Паремійне поле концептів «життя» і «смерть» передбачає аналіз відповідних прислів'їв та приказок в усній народній творчості як динамічне явище, що повсякчас адаптується до нових реалій, втрачаючи попередні значення та набуваючи нових відтінків змісту залежно від історичної епохи. Проаналізовані в дисертаційному дослідженні паремійні одиниці різняться насамперед змістовим центром, а також образними елементами та архітектонікою. Основну увагу на змістовому ядрі текстів паремій

зосереджено з огляду на сакральність та одночасно високий ступінь природності концептів «життя» і «смерть», що спричиняє їх неоднозначне сприйняття і трактування в усній народній творчості. У цьому контексті потрібно акцентувати увагу на двох гіпотезах (заувага) про походження прислів'їв та приказок, пов'язаних з тематикою життя і смерті, зокрема йдеться про прадавнє сакральне походження, на якому наголошували представники міфологічної школи фольклористики, а також про методику спостереження, згідно з положеннями якої означені тематичні групи паремій перетворились на виражені в лаконічних формах негласні закони життя і смерті внаслідок історичних і суспільних змін.

Українські прислів'я та приказки про життя і смерть являють собою лаконічні жанри усної народної творчості, що характеризуються концентрованим змістом і лаконічною формою, мають повчальний характер і спрямовані на передання досвіду з покоління в покоління, вирізняються різноманітними джерелами походження (магічні ритуали, узагальнення від спостережень, а також художньо-поетична творчість й афористичні вислови відомих людей), широким використанням прийомів образності та наявністю окремих тематичних груп. В українських паремійних одиницях на позначення поняття «життя» і «смерть» знайшли відображення практично всі аспекти взаємодії людини з навколишнім природним та соціальним середовищем. Прислів'ям властива симетрична композиція в поєднанні з контрастною формою, тоді як приказка є швидше скорочений варіант прислів'я, часто виражений за допомогою дієслівного звороту.

РОЗДІЛ 3.

ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПТІВ «ŽIVOT » I «SMRT» В ЧЕСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

3.1. Українсько-чеські фольклористичні зв'язки та дослідження паремій у чеському науковому дискурсі

Українсько-чеські фольклористичні зв'язки мають тривалу історію становлення та розвитку у різні періоди. Аналіз взаємодії української та чеської фольклорних традицій висвітлювали відомі чеські та українські вчені, зокрема О. Зілінський, М. Мольнар, М. Мушинка, М. Гайдай, Ю. Круть, В. Скрипка, праці яких до сьогодні не втратили своєї актуальності.

В історії культур України та Чехії є чимало спільних сторінок. Прага стала політичним притулком для українських емігрантів і дала початок потужному творчому руху, що отримав назву «Празька школа». Значний внесок у розбудову української літератури внесли “пражани” Ю. Липа, Н. Ливицька-Холодна, О. Лятуринська, Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Теліга та ін. Нині Чехія є одним із найбільш важливих західноєвропейських партнерів України, і підтримка добропорядних і взаємокорисних відносин є пріоритетною для обох держав.

Слід зазначити, що вже в першій третині XIX ст. значно поживляється взаємний інтерес українців і чехів та прагнення глибше досліджувати народну культуру обох народів. На думку Т. Зарицької: «Перша половина XIX століття проходила під знаком романтичного захоплення українською народною поезією. Чеські автори висловлювалися про українську народну поезію емоційно-піднесено, або ж намагалися знайти загальнослов'янські риси, які послужили б єдності слов'ян, давності й самобутності культури» [72, с. 71].

Важливий внесок у розвиток українсько-чеських фольклористичних зв'язків здійснив український збирач і дослідник народної творчості М. Максимович, котрий ознайомив чеську інтелігенцію з українською культурною спадщиною. Особливо корисними виявилися взаємини з П. Шафариком, про якого Т. Зарицька пише таке: «Він перший науково обґрунтував місце української мови й народної поезії в слов'янському світі, високо оцінив українське поетичне слово й зміцнив його загальноєвропейським авторитетом. Славістичні наукові зацікавлення П. Й. Шафарика утвердили в чеському й словацькому народах свідомість, що українці – це самостійний слов'янський народ з національною мовою та самобутньою культурою» [72, с. 67].

Ця співпраця поклала початок систематичному дослідженню фольклору, в якому брали участь О. Бодяньський, І. Вагилевич, Я. Головацький, Ф. Вимазал, К. Зап, Я. Коллар, Я. Коубек, Ф. Яхім та ін. Цьому сприяли переклади зразків української народної творчості чеською мовою, здійснені у ХІХ ст. Було укладено антології слов'янської народної творчості, на матеріалах яких можна побачити тематичну та художню спорідненість українського й чеського фольклору («Народні пісні» Я. Коллара (1834), «Слов'янська поезія» Ф. Вимазала (1874), альманах «Слов'янство у своїх піснях» Л. Куби).

Слід згадати, що у той же час, у ХІХ ст. в Україні виходять праці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1861), О. Потебні «Из лекции по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» (1894), М. Сумцова «Опыт исторического изучения малорусских пословиц» (1896). В останній роботі, як зазначає Н. Ковальська, автор наголошує на схожості паремій різних народів, пояснюючи це прямими запозиченнями, «водночас наголошуючи на тому, що схожі прислів'я могли виникати й самостійно на спільному для всіх народів психологічному та моральному ґрунті» [87, с. 24].

Важливою віхою в історії української фольклористики та пареміології стало видання шеститомника «Галицько-руські народні приповідки»

І. Франка (1901–1906), котрий дав тлумачення прислів'ям, що побутували на теренах Західної України, а всю інформацію згрупував за принципом опорно-гніздових слів. Ця робота викликала жвавий інтерес у професійних колах і понині є цікавим предметом для досліджень – як фольклористичних, так і лінгвістичних.

І. Франко не тільки впорядкував українські прислів'я та приказки, а й проаналізував їхню спорідненість із зарубіжними: «Я обмежив тут свою задачу остільки, що перевів найстаранніше порівняння наших приповідок з польськими (збірки Адальберга та Бжозовського), словацькими (Затурецького), чеськими (Челаковського), білоруськими (Носовича), староруськими (Сімоні); далеко менше використано російську збірку Даля, литовську Шляйхера, серболужицьку Муки» [92, с. 238]. Дослідник, як і багато інших його попередників, наполягав на тому, що «...самі форми життя, вірування і традиції народу – результат довговікового історичного розвою і що в тім розвою велику роль грали сторонні, чужо народні культурні та політичні впливи. Оцей інтернаціональний елемент грає визначну роль і в формуванні та всьому контингенті приповідок» [92, с. 238].

Зауважимо, що важливу роль у розвитку міжнародних взаємин завжди відігравали вищі навчальні заклади. Українсько-чеські відносини розвивалися в цій галузі ще з середини ХІХ ст. – наприклад, як зазначає О. Палій, з 1842 р. на базі Імператорського університету святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) функціонувала кафедра слов'янської філології, де вивчали літературу й народну творчість різних країн, у тому числі Чехії [140, с. 112]. На базі Львівського національного університету ім. І. Франка працював видатний славіст В. Моторний, у колі фахових інтересів якого були в основному українсько-чеські літературознавчі взаємини. Вагомий внесок у розвиток українсько-чеських лінгвістичних і фольклористичних відносин здійснила Л. Даниленко, котра, зокрема, проаналізувала функціонування чеської

пареміології в генетичному, лінгвокогнітивному та дискурсивному висвітленнях [54].

Провідним центром дослідження слов'янського фольклору в Національній академії наук України є Відділ української та зарубіжної фольклористики, у роботі якого основна увага приділяється питанням історії української та зарубіжної фольклористики, аналізу фольклористичної діяльності, фольклористиці міжвоєнних років та другої половини ХХ – початку ХХІ ст., новим аспектам культурної антропології в контексті сучасної європейської етнологічної та фольклористичної наук. Однією з актуальних проблем, яка вивчається співробітниками відділу, є культура та фольклор національних меншин, серед яких важливе місце належить вивченню побутування сучасної фольклорної культури в Україні та світі.

Основним періодичним виданням, присвяченим проблемам етнології та фольклористики, є чеський журнал «Чеський народ» (*Český lid*), заснований в 1891 р. культурологом та збирачем фольклору Ч. Зібртом та істориком Л. Нідерле. І. Огієнко характеризує часопис так: «Журнал став джерелом вивчення усної народної творчості, народної архітектури, чеського національного одягу, харчування, народних занять, промислів і ремесел, народного мистецтва, сільського господарства, соціальної культури, сім'ї та сімейного побуту...» [133, с. 102].

На сторінках фахових періодичних видань «Слов'янський світ», «Народна творчість та етнологія», Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського друкуються розвідки сучасних дослідників славістичної фольклористики.

Отже, історія українсько-чеських фольклористичних взаємин бере початок від ХІХ ст., коли активізувався інтерес до національної й загальнослов'янської мовної спадщини. Біля витоків цієї співдружності стояли збирачі слов'янського фольклору П. Шафарик, К. Ербен, Ф. Челаковський, Г. Ількевич, І. Франко, В. Флайшганс, котрі здійснили вагомий внесок насамперед у розвиток українсько-чеської пареміологічної

парадигми. Їхні фольклористичні розвідки довели високий ступінь спорідненості української та чеської народної творчості, підкреслили спільні риси національної ментальності та аксіологічні домінанти, котрі передавалися з покоління в покоління через прислів'я, приказки, примовки.

Важливою подією в розвитку українсько-чеських та українсько-словацьких зв'язків стало двотомне видання вибраних праць відомого чеського славіста Ореста Зілінського, презентація якого відбулася на Міжнародній науковій конференції до 90-річчя від його дня народження, що відбулася в березні 2013 р. у Слов'янській бібліотеці в Празі. Це видання було зніціане директоркою ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України академіком Г. А. Скрипник та іноземним членом НАН України зі Словаччини Миколою Мушинкою. Слід згадати також ґрунтовну доповідь, присвячену фольклористичній діяльності чеського славіста Ореста Зілінського Г. А. Скрипник, опубліковану до XVI Міжнародного з'їзду славістів (Белград, 2018 р.) [166].

Чеська проблематика та українсько-чеські фольклористичні зв'язки представлено також у фундаментальних енциклопедичних виданнях ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України «Художня культура західних і південних слов'ян (XIX – початок XXI століття)», енциклопедичний словник «Українська славістична фольклористика (XIX – початок XXI століття)».

Українсько-чеські фольклористичні зв'язки продовжують бути в центрі уваги українських фольклористів у наш час. Фольклористика залишається однією з пріоритетних галузей сучасної гуманітаристики. І. Огієнко підкреслює особливості її розвитку в Західній Європі, зауважуючи, що сучасні етнологи й фольклористи Чехії активно співпрацюють із дослідниками інших країн, отримують гранти на розробку наукових проєктів, видають нові праці й реактуалізують дані тощо [133, с. 83]. Українські науковці долучаються до колег, активно запозичуючи досвід і працюючи над спільними проблемами.

Слід відмітити, що інтерес до вивчення паремій активізувався не так давно, порівняно з іншими фольклористичними студіями. Сучасні дослідники зауважують на винятковому значенні прислів'їв, приказок та інших малих фольклорних епічних форм: наприклад, у навчальному посібнику «Українська пареміологія» йдеться про те, що «пареміосистема української мови – це широка, реалістично відтворена панорама соціального буття. Вона становить духовну царину універсальних і національних культурних смислів, розкриває джерела детермінації вітчизняного суспільно-історичного процесу» [92, с. 4]. Це твердження є абсолютно справедливим у контексті паремійної системи будь-якого народу.

Як зазначає Л. Даниленко, власне пареміологія ввійшла в славістичний науковий обіг у середині ХХ ст.: «Відігравши роль першопрохідника у становленні фразеології, вона в ній дістала місце на периферії та вирушила в довгу і тернисту путь доведення своїх релевантних ознак» [54, с. 9]. Різним аспектам слов'янської пареміології присвячені розвідки Н. Баландіної, Л. Даниленко, Ж. Колоїз, Н. Малюги, В. Мокієнка, Я. Мукаржовського, І. Огієнко, О. Сергієнко, Ф. Чермака, М. Чехової та ін.

Незважаючи на активну розробку цієї широкої та актуальної теми, на цей момент відсутні розвідки, в яких би послідовно вивчалось становлення українсько-чеських фольклористичних взаємин, зокрема в галузі пареміології.

Українські прислів'я та приказки можна порівняти із чеським *mudrosloví* («мудрослів'я»). Я. Заоралек відокремлює цей термін у вужчому розумінні – «прислів'я». Під загальною назвою «мудрослів'я», на його думку, видавались як прислів'я, так і мовні структури, що пізніше отримали назви більш уточнюючі (приказка, приповідка, примовка тощо). Відбулось так скоріше за все тому, що основою переважної більшості прислів'їв та інших вище вказаних форм є символіка, яку використовували для урізноманітнення стилю. Проте, немає жодного сумніву, що між прислів'ям та іншими малими формами є значні відмінності у походженні, функції та формі. За словами

Я. Заоралка, «прислів'я – є незмінною одиницею мовної структури, що впливає з людської народної філософії та життєвої мудрості, у той час коли інші образні вирази, що вживаються під узагальненою назвою «мудрослів'я», навпаки являють собою продукт народної фантазії, відображають скоріше поетичні почуття, аніж глибинний сенс, а їх ціллю не є, на відміну від прислів'я, повчання чи пересторогу» [274, с. 5-6].

У чеській славистиці паремії також вивчаються і як підрозділ фразеології. Так, словацький дослідник Й. Млацек у своїй монографії «Словацька фразеологія» (*Slovenská frazeológia*) зазначає, що «у старшому мовознавстві, коли предмет фразеології звужувався до прислів'їв та приказок, наука, що їх вивчала мала назву пареміологія. Проте, на відміну від фразеології, вона вивчала не тільки прислів'я та приказки, а й загадки, афоризми, прикмети тощо». Тобто, на думку автора, пареміологія є сукупністю усіх малих фольклорних форм, оскільки є частиною фольклористики, яка ці малі фольклорні форми досліджує. Вирізняє паремії те, що вони є усталеними жанрами, тобто малими фольклорними жанрами, які мають свою визначеність та культурну цінність. [256, с. 10, 125]. Богемістка М. Чехова у своїй праці «Чеська – мовлення та мова» (*Čeština - řeč a jazyk*) у розділі «Фразеологізми та ідіоми» підтверджує, що прислів'я, приказки, прикмети, примовляння тощо можуть називатись пареміями, а їх вивченням займається пареміологія, так само, як фразеологізми вивчає фразеологія [235, с. 67].

Б. Юнкова вважає, що типологію деяких паремійних утворень неможливо точно визначити. З цієї причини під визначенням мудрослів'я завжди мають на увазі паремії різного типу (прислів'я, приказки, зворот, крилатий вислів тощо). Прислів'я, у вузькому значенні цього слова, завжди являють собою цілий реченневий зворот, що базується на метафоричному характері людського досвіду. У різних мовах їх поняття сприймаються по-різному, але вони мають однаковий зміст. «Прислів'я - це лексикалізовані

словосполучення, оригінального образного значення яких ми вже не знаємо, ми сприймаємо лише як непряме, другорядне значення» [252, р. 57].

У передмові М. Бартяка до сучасного збірника «Велика книга прислів'їв» (*Velká kniha přísloví*) (Прага 2010), якій упорядкувала А. Мюллерова, автор зазначає, що чехи почали збирати прислів'я та приказки значно раніше, ніж інші слов'янські народи. Перший збірник паремій на території чеських земель зібрав Сміл Флашка з Пардубіц вже у другій половині 14 ст. (с. 5) [272]. А «перші зразки паремійного матеріалу містить “Chronika Vomořum” (“Хроніка чехів”) першого чеського хронікаря Космаса (бл. 1045 – 1125 pp.)» [54, с. 71]. Пізніше, значну увагу до паремій чеського народу виявив надзвичайно відомий чеський філософ, мислитель та письменник Ян Амос Коменський.

Ян Амос Коменський мав намір зібрати та видати збірник чеських прислів'їв та приказок. Йому вдалося їх зібрати приблизно у 1631 році, але, на жаль, автору так і не вдалося опублікувати своє зібрання. Його рукопис пізніше помітив чеський поет національного відродження, критик та перекладач Ф. Л. Челаковський та включив його до своєї збірки «Мудрослів'я народу слов'янського в прислів'ях» (*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*) (1852). Перше книжкове видання збірника Коменського датується 1849 роком, в ній збережено авторське опрацювання та його тематичний поділ зібраних прислів'їв та приказок. Збірник складається з двох головних частин: «Про природні речі» (*Od věcí přirozených*) та «Приповідки про ремесла» (*Přípovědky od řemeslnictví*), які, в свою чергу, розподіляються на тематичні підгрупи: I. «Прислів'я, пов'язані з концептом Бога та ангелів», II. «Прислів'я, пов'язані з концептом неба», III. «З концептом вогню» (*I. Přísloví od Boha a angelů vzatá, II. Přísloví od oblohy vzatá, III. Od ohně*) тощо – загалом 81 тематична підгрупа. Вони можуть слугувати і сьогодні як цінне джерело інформації для розуміння картини світу та моралі предків.

У своєму збірнику «Мудрослів'я народу слов'янського в прислів'ях» (*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*) науковець підкреслював, що народ є для нього справжнім носієм національної культури та мови [260]. Автор не лише зібрав великий корпус паремій, вживаних у Чехії, а й відмітив їхнє походження, акцентуючи на етичній та аксіологічній єдності слов'ян. Як зауважує Л. Даниленко, автор послуговувався різними фольклорними збірками для укладення своєї праці, однак, на жаль, не подав жодних відомостей про джерельну базу українських паремій. Провівши дослідження, Л. Даниленко виявила, що джерелами для Ф. Челаковського стали фольклористичні знахідки Л. Боровиковського («*Без хазяїна і товар плаче – Bez hospodáře i dobytek pláče; Пошли дурного, а за ним другого – Pošli hloupého, a za ním druhého*») та збірка прислів'їв та приказок, укладена Г. Ількевичем у 1841 р. («*Хто дбає, той має – Kdo dbá, ten má; Чорт не спить, але людей зводить – Čert nespí, a lidi svodí*») [150, с. 198].

Л. Даниленко зазначає: «Уведення в збірку Фр. Л. Челаковського... українських прислів'їв мало вагоме значення. З одного боку, це відповідало головній ідеї автора – проілюструвати “слов'янський дух”, глибину, розумі і винахідливість слов'янської народної філософії, що не поступається європейським зразкам. З іншого – сприяло ближчому знайомству двох слов'янських культур (чеської та української), їх зближенню на спільному духовному ґрунті» [54, с. 214].

Окреме і дуже вагоме місце у дослідженні паремій чеського народу займає філолог, історик та основоположник наукової богемістики та славістики – Й. Добровський. Його праця «Чеських прислів'їв збірник» (*Českých přísloví sbírka*) була опублікована 1804 року й перевидавалась лише один раз у 1963 році. У передмові до перевиданої збірки «Про збірник чеських прислів'їв Дубровського» (*O Dodrovského sbírce českých přísloví*) сказано, що його збірка – це перша чеська наукова праця такого плану. Добровський бачив у пареміях спосіб, з допомогою якого можна було збагатити фразеологію тогочасної літературної чеської мови. Тому вважав за

доцільне використовувати прислів'я та приказки як при усному мовленні, так і у письмових текстах [243].

Гідний внесок до українсько-чеських фольклористичних взаємин зробив фольклорист К. Ербен, діяльність котрого також припала на середину XIX ст. У працях «Сто народних казок та слов'янських легенд в оригінальних діалектах» (*Sto prostonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních*) (1865) та «Народні чеські пісні та приказки» (*Prostonárodní české písně a říkadla*) (1862–1864) він зібрав великий пласт прислів'їв і приказок, що побутували на слов'янських територіях. Прикметною рисою цих робіт було те, що тексти записувалися в первозданному вигляді без коректур, і це дозволило зберегти автентичність звучання.

Справді вагомим внеском у чеську пареміографію XX століття був збірник В. Флайшганса, відомого чеського богеміста, філолога, літературного історика, який займався найдавнішим періодом розвитку чеської мови та видав ряд цінних публікацій з історії чеської писемності [262]. Його «Збірник прислів'їв, приповідок та приказок чеського народу в Богемії, Моравії та Сілезії» (*Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*) – це один з найбільш наповнених та найцінніших лексикографічних збірників, включає в себе автентичні чеські прислів'я з початку XVI століття. До кожного прислів'я у хронологічному порядку наведені тексти зі старих літописів, хронік та інших пам'яток. Ці тексти вперше показують використання чеських прислів'їв у старочеських пам'ятках, і самі по собі є дуже цінним матеріалом для сучасного науковця. Монументальний двотомник, словник вперше вийшов у друк у Празі в 1911 – 1913 рр. (видавник Ф. Шимачек – nákladem F. Šimáčka)

У 2013 році, рівно через 100 років після першого видання «Збірник прислів'їв, приповідок та приказок чеського народу в Богемії, Моравії та Сілезії» (*Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku*) Вацлава Фляйшганса, університет Палацького в Оломоуці

за підтримки Міністерства культури Чехії перевидав і доповнив легендарний збірник сучасними коментарями до етимології та значень окремих прислів'їв та новою літературою щодо теорії чеської та слов'янської фразеології.

У своїй передмові до збірника В. Флайшганс детально подає бібліографію усіх збірок прислів'їв та приказок європейських народів – італійців, французів, румунів, німців, англійців, голландців, росіян, українців, білорусів, болгар, сербів, словенців, словаків, поляків, греків [262, с. 3–14]. Серед українських дослідників автор дуже високо оцінив праці Б. Д. Грінченка «Література українського фольклора 1777 – 1900», І. Франка «Галицько-руські народні приповідки», М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», М. Комарова «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань» тощо [262, с. 4, 11].

В. Флайшганс у своїй передмові наголошує, що увага до виникнення чеських прислів'їв мала б базуватись передусім на вивченні слов'янських паремій, але чеські етимологи та фольклористи все частіше звертаються до заходу у пошуках еквівалентів та наукових дискусій. «Саме у прислів'ях слов'янських відображено ті самі два шляхи культурного сприйняття, які розділили колись об'єднане слов'янство на довгі віки на дві не однаково величні культурні картини світу» [262, с. 14].

Збірник Я. Заоралка «Народні приказки» (*Lidová rčení*), що вийшов у 1947 році і з тих пір не раз перевидавався, нараховує більше, ніж 700 сторінок матеріалу, що збирався, головним чином, під час Другої світової війни. У своїй передмові до першого видання автор зауважує, що зібрати всі прислів'я, приказки, фразеологічні звороти та усталені вирази – це завдання для великого колективу, а не однієї людини. Він зібрав ті вирази, що вживались у мові того часу та ті, що, на його думку, перейшли в пасивний словниковий запас, отже стали частиною мовної картини світу.

Власне українсько-чеські фольклористичні зв'язки залишалися актуальними до середини ХХ ст. Як зазначає І. Березовський, «Лише з кінця

50-х років студії в цій ділянці активізуються. На сторінках українських журналів з'являються рецензії на здійснені в Чехословаччині видання чеського та словацького фольклору, а також на укладені чехословацькими дослідниками збірки українського фольклору; публікуються огляди чехословацької наукової періодики, хроніка фольклористичної роботи в Чехословаччині тощо» [16, с. 318]. Науковці публікують статті та збірки нарисів, присвячені українсько-чеським культурним і зокрема фольклорним зв'язкам – наприклад, серія статей «З історії чехословацько-українських взаємин» М. Мольнара (1956), «Чехословацько-українські взаємини в сучасній фольклористиці» М. Гайдая (1963) та ін. Про внесок М. Гайдая схвально відгукнувся І. Березовський: «Історії розвитку чехословацько-українських взаємин в галузі фольклористики М. М. Гайдай присвятив окремий нарис, де докладно розглянув основні їх лінії й особливості розвитку за останні десятиріччя, відзначив обопільність і плідність таких взаємин у різних ланках нашої науки. Він написав також дослідження цього питання на матеріалі української й чехословацької фольклористики від давніх часів і до наших днів» [16, с. 300].

У 60–80-х рр. ХХ ст. увага фольклористів прикута здебільшого до українського й чеського пісенного фольклору, а дослідження паремій відійшло на другий план. Разом із тим, науковці виконують важливу роботу, впорядковуючи нові й перевидаючи вже відомі пареміографічні праці. Наприклад, у 1975 р. виходить перекладний збірник чеських і словацьких паремій, укладений Ю. Лісняком та М. Гайдаєм [219].

Наприкінці ХХ ст. у наукових колах змінився підхід до вивчення паремійного фонду українців і чехів. Розвиток міждисциплінарних зв'язків дозволив більш широко досліджувати фольклорні тексти, у які включалися проведення експериментів, анкетування й фіксування статистичних даних. Дослідники звертали увагу на те, як функціонує паремійний фонд у живій розмовній мові, висловами якого кшталту він поповнюється, чи навпаки – які з раніше популярних прислів'їв та приказок стали архаїчними.

3.2. Центр і периферія концептів «život» і «smrt»

Сьогодні пареміологічні дослідження органічно вплітаються в широкий українсько-чеський фольклористичний дискурс. Це перспективна сфера наукових досліджень, багата на фактологічний матеріал і способи його інтерпретації.

Щоб дослідити чеськомовну картину світу, необхідно дослідити лексичний матеріал чеської мови, що виражається за допомогою певних концептів, їх значень, форм вживання. Відомим є той факт, що у будь-якій мовній картині світу, є надзвичайно багато лексем, фразеологізмів та паремій, що лінгвалізують людську діяльність. Саме тому, завжди є актуальним розширення і поглиблення досліджень щодо концептуалізації людського буття у фольклорному дискурсі.

З метою дослідження ментального лексикону чеськомовної картини світу було вибрано найбільш важливі для людського буття концепти - життя і смерть. Для встановлення обсягу змісту концепту «життя / život» і «смерть/smrt» в чеськомовній картині світу необхідно окреслити його центр та периферію, а також виявити паремійне поле.

Словникове значення лексем «життя / život» і «смерть / smrt» виступає центром концепту, оскільки матеріали тлумачних словників надають значні можливості у плані розкриття змісту концепту, у виявленні специфіки його мовного вираження та формують наукову картину світу.

У словниках чеської літературної мови «Словник літературної чеської мови для шкіл та громадськості» (*Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*) є нормативним тлумачним словником чеської мови, що підготовлений та постійно оновлюваний Інститутом чеської мови Академії наук Чеської Республіки; «Словник літературної чеської мови» (*Slovník spisovného jazyka českého*) – тлумачний словник чеської мови, підготовлений співробітниками Академії наук Чеської Республіки під редакцією чеського мовознавця,

академіка Богуслава Гавранка, 8-томник, 1989) лексема «*život*» має такі значення: *doba lidské existence*, тобто означає проміжок часу від народження людини або тварини до смерті (іноді його початком вважається запліднення (зачаття) – *položít, dát život pro někoho, být v nebezpečí života* – «віддати», «дати життя», «бути в небезпеці»; *živé bytosti, organizmy* – загальне поняття, що характеризує усі живі організми на планеті Земля або за її межами за всю історію, еволюцію – *život na jiných planetách* – «життя на інших планетах», *život v podmořských hlubinách* – «життя у морських глибинах», але і *zachránit několik životů* – «зберегти декілька життів», *mimozemský život* – «позаземне життя»; *biologická existence* – «біологічне існування», життя розуміється як набір процесів в організмі, яке проявляються в таких функціях, як обмін речовин, ріст, розмноження та ін; комплекс дій, прояву живої істоти, людей, установ: *život člověka* – «життя людини», *zvířete* – «тварини», *rostliny* – «рослини»; *lidský život* – «життя людини»; *život našeho lidu* – «життя нашого народу», *našich předků* – «наших предків»; *smysl života* – «сенс життя»; *radost ze života* – «радість життя»; *život ústavu* – «життя інституту»; *politický život* – «політичне життя» тощо. В прямому значенні слово «*život*» може означати будь-що живе: *živý člověk* – «жива людина»; *v životě* – «в житті». З екологічної точки зору, мова йде про природу: *živá příroda* – «жива природа». У соціальному сенсі, це може бути будь-яка суспільно важлива структура: *společenský život* – «суспільне життя»; *bohémský život* – «богемне життя».

Осмислення концепту «*život*» в переносному значенні виражене емоційним забарвленням: *otázka života a smrti* – «питання життя і смерті»; *duševní život* – «психіка»; *každodenní život* – «побут»; *posmrtný život* – «потойбічне життя»; *na sklonku života* – «на схилі життя»; *oběti na životech* – «людські жертви».

Синонімічний ряд на позначення концепту «*život*» допомагає більш глибоко зрозуміти значення слова, з якими дане поняття додатково асоціюється: *člověk* – «людина»; *vitalita* – «життєдіяльність»; *aktivita* – «активність, самодіяльність, ініціатива»; *ruch* – «рух, шум»; *žítí* – «життя-

буття»; *životnost* – «натхненність»; *bytí* – «буття, життя»; *energie* – «енергія, сила»; *existence* – «існування»; *neklid* – «неспокій, хвилювання, тривога»; *trvanlivost* – «стійкість, довговічність».

Отже, можна зробити висновок, що концепт «життя / *život*» в чеськомовній картині світу має емоційне забарвлення і в більшості своїй асоціюється з людиною, динамікою, рухом, силою, стійкістю [170].

Досліджуючи концепт «смерть» у чеській мовній картині світу можна виділити такі найпоширеніші семи: *smrt*, *úmrtí*, *skon* – зупинка життєвих функцій організму, пов'язаних з безповоротними змінами, що роблять неможливим відновлення життєвих функцій. Смерть тут є стан організму після закінчення життя, повна та тривала втрата свідомості. Вмирання – це поступовий процес, в кінці якого завжди буде смерть. Смерть настає у кожного живого організму залежно від його генетики, проте помірно на цей стан можуть впливати і зовнішні чинники. Те, що має смертельні наслідки позначається як *letální*, тобто «летальний», «смертельний». Зупинка життєдіяльності важливих функцій організму, що можна відкоригувати вчасним відповідним втручанням називається *klinická smrt* – «клінічна смерть». Наука, що займається вмиранням та смертю, називається танатологія.

Концепт «смерть/*smrt*» також використовується в переносному значенні для відображення «точки падіння», розпаду, закінчення чогось - *smrt/zánik – kultury, politického systému, živočišného druhu apod.* («культури, політичної системи, тваринного виду» тощо).

Причинами смерті можна назвати наступні: наслідок хвороби, старіння (*přirozená smrt*), власна вина (*sebevražda* – «умисна», *sebezabití* – «з необережності», *eutanazie* – «добровільна смерть»), у результаті умов несумісних з життям (від голоду, недостатку води, удушення, утоплення, згорання, смертельної травми), заподіяна іншою людиною (вбивство, розправа), спричинена звірем або рослиною, *náhlá smrt* – «раптова».

Смерть має також виразне соціальне значення у суспільстві, напр. у сім'ї, смерть одного з її членів веде до нової організації цієї структури та зміну функцій – найстарший син частково заміняє вмерлого батька тощо [273].

Смерть може бути у залежності від світосприйняття індивіда закінченням життя чи його зміною. Сприйняття смерті відрізняється як хронологічно, так і територіально, залежить від виховання, віри та життєвої філософії кожної особистості [232].

Смерть і потойбічне життя були важливими, а часто і ключовими у різних міфологіях. Головними питаннями, що торкалися смерті були: час смерті – найчастіше смерть розумілась як щось близьке, тому люди намагались її якимось способом віддалити або дізнатись коли точно прийде, скільки людині ще залишається часу; механізм смерті – люди, як правило, сприймали смерть як істоту, яка відділяє душу померлого від його тіла; життя після життя – міфологія намагається відповісти на питання що з душою людини відбувається після смерті, у деяких міфах за певних обставин померлі можуть повернутись до світу живих.

У чеському фольклорі, символ смерті уособлює богиня Морана. Вона дуже красива, крім того, є володаркою зими. У деяких селах ще й досі зберігається звичай «замовляння смерті», коли навесні люди роблять із соломи і старих ганчірок ляльку (відому як Морана, Маржена, Маланка, Смртголка (*Smrtholka*)), яку потім кидають з кручі у прірву або спалюють у вогнищі. Це пов'язано зі святкуванням приходу весни. У чехів цей звичай співпадає з традицією «Спалення відьом» (*Pálení čarodějnic*).

Особа, яка після смерті не знайде покою та повертається до світу живих зазвичай називається *revenant* (з французької *revenir* – «знову з'явлений»). Окремі види з'явлення достають свої назви у залежності від своєї подоби – серед ревенантів виділяють: *duch* – «дух», *přízrak* – «привид», *oživlý kostlivec* – «оживший скелет», *ohnivý muž* – «чоловік у вогні, грішник», *upír* – «упир», *bludička / světýlky / světloňši / cvendy / rychmandle / zhubenčata*

– надприродна сутність, що проявляється у фольклорі цілого світу як образ зі світла, який при появі збиває подорожуючих з правильної дороги [232, с. 49].

Звичайно необхідно пам'ятати, що концепти весь час уточнюються та модифікуються носіями мови. Концепти не підлягають аналізу лише на стадії свого виникнення, але згодом входять до концептуальної системи, виступають її частиною, і, зазнаючи впливу інших концептів, видозмінюються. Отже, обсяг змісту концепту не є сталим.

3.3. Фразеологічне та паремійне поле концепту «život» і «smrt»

3.3.1. Фразеологічне поле концепту «život» і «smrt»

Фразеологічні та пареміологічні одиниці є надзвичайно інформативними для виявлення інтерпретаційного поля концепту. Вони приписують об'єктам ознаки, які мають певні асоціації в картині світу.

Значення фразеологічних одиниць тісно пов'язане з культурно-історичними традиціями народу.

Фразеологічний матеріал створює широкі поля завдяки специфічності змісту, пов'язаного з поняттям як емотивним (експресивно-емоційно-оцінним) відбитком предметів, явищ, ситуацій реальної дійсності.

Фразеологізми – це стійкі словосполучення чи речення з перенесеним значенням, при чому їх стійкість є умовою їх існування, а порядок слів – незмінний. Дослідивши праці Ф. Чермака, В. Червоної, Ф. Л. Челаковського, В. Петрачкової, Й. Заоралка намагаємось викласти короткий огляд наукових доробок щодо класифікації та понятійної бази чеських вчених щоб у подальшому систематизувати фразеологічні одиниці концептів «життя / život» і «смерть / smrt» відповідно.

За структурою розрізняємо фразеологізми з одним фразеологічним компонентом, напр.: *železné zdraví* – «залізне здоров'я» (фразеологічним компонентом є прикметник, що означає «сильне», а не вироблене з заліза), *děravá paměť* – «дирява пам'ять, непам'ятуща голова», *slepý náboj* – «сліпа

куля» тощо та фразеологічні словосполучення – *modrá krev* – «блакитна кров», *bílá vrana* – «біла ворона», *na kazdem kroku* – «на кожному кроці» тощо.

За присутністю або відсутністю емоційної складової фразеологізми можна поділити на нейтральні (*krok za krokem, černá ovce*), евфемістичні (*usnout věčným spánkem, rozloučit se se životem*) та дисфемістичні (*být pod drnem, mlít pantem*).

З точки зору стилістичного оцінювання можуть бути фразеологізми нейтральні (*cestovní horečka, krokodýlí slzy*), розмовні (*honit si tričko, dát do zubů*) або книжні (*mít hlavu v oblacích, stavět vzdušné zámky*), які з'явилися на основі своїх латинських прародичів; іноді зустрічаємось також з так званими «окриленими» виразами, чеськими еквівалентами латинських звертань (*O tempora, o mores! – Kdeže loňské sněhy jsou!*).

Окрім чеських фразеологізмів можна зустріти і ті, які були взяті з античної міфології (*Achillova pata, sysifovská práce*), з Біблії (*babylónská věž, zakázané ovoce*) або були дослівно перекладені (*můj dům, můj hrad*).

Фразеологізми часто мають характер усталених порівнянь, при цьому недієслівних: *bílý jako stěna, chudý jako kostelní myš* та дієслівних: *mluví jako kniha, mlčí jako hrob*. Можуть бути також і взаємно синонімічні: *utéct – vzít do zaječích – vzít nohy na ramena – vzít roha – zahrnout kramle – být v prachu – být ten tam*.

Найчастіше уживані фразеологізми чеської мови з компонентом «життя / život» можна було б систематизувати за різними критеріями: за тематичною спрямованістю, художньою специфікою та структурою.

Найбільший пласт фразеологічних одиниць – це метафоричні фраземи: *život jako v bavlnce* – досл. «життя як в конюшині»; *mít hedvábný život* – «мати шовкове життя»; *rajský život* – досл. «райське життя»; *elixír života* – «еліксир життя»; *škola života* – «школа життя»; *bezstarostný život* – «безтурботне життя»; *život se vrací do správných kolejí* – досл. «життя повертається на свої колії»; *jsou přátelé na život a na smrt* – досл. «друзі не на життя, а на смерть»,

друзі нерозливної»; *to není život, ale ráj* – досл. «не життя, а рай»; *láska na život a na smrt* – «безмежне, нероздільне кохання»; *brána života* – досл. «ворота життя». В них лексема «життя» має позитивне значення, пов'язана з повнотою, м'якістю, безтурботністю, довготривалістю.

Дієслівна ознака з позитивним сприйняттям: *takový je život!* – «таке життя!»; *je plný života* – досл. «повен життя»; *darovat život/dát život* – досл. «дарувати/дати життя», «народити», «помилувати»; *má život před sebou* – досл. «життя перед собою», «все життя попереду»; *vyvolat v život* – досл. «зазвати до життя», «привести до життя»; *zachránit holý život* – досл. «зберегти голе/саме життя», «ледь врятуватись»; *uvést/uvádět do života/v život* – досл. «привести в життя», «реалізувати»; *vrátit se k životu* – «повернутись до життя»; *vdechnout život komu* – «вдихнути життя в когось». Життя сприймається як подарунок, який хочеться мати попереду, в якому хочеться існувати.

Значну групу фразеологічних одиниць з дієслівною ознакою творять і фразеологічні одиниці з негативним сприйняттям концепту «життя»: *brát si/vzít si život* – досл. «брати/взяти життя», «вкоротити собі вік», «закінчити життя самогубством»; *má život za sebou* – досл. «має життя за собою», «все життя позаду»; *položit život* – досл. «покласти життя», «віддати життя»; *boj na život a na smrt* – «боротьба не на життя, а на смерть»; *to jde/je o život* – «справа стосується життя (і смерті)»; *bojovat/rvát se na život a na smrt* – «боротися не на життя, а на смерть»; *sahat si/sáhnout si na život* – «робити замах на життя, накласти на себе руки»; *ukládat o život* – «посягати на чийсь життя, влаштовувати змову»; *je jako bez života* – досл. «як ніби без життя», «він як не живий»; *loučit se/rozloučit se se životem* – «попрощатись з життям»; *nasadit/nasazovat život* – досл. «положити життя», ризикувати життям; *běžet jako o život* – «бігти наввипередки»; *účtovat se životem* – досл. «розраховуватись життям», «підводити підсумок життя». Символізують та уособлюють собою боротьбу за життя. Прослідковується в них і міжрядкове відчуття смерті, хоча в самих фразеологізмах використовується тільки

концепт «життя». Життя тут відчувається як щось, що можна взяти, побороти, захопити, покласти, закінчити.

Більш метафоричне, не пряме, проте з відчутним негативним значенням використання концепту «життя» прослідковується в наступній групі фразеологізмів: *psí život* – «собаче життя», «погане життя»; *život na cizím chlebě* – досл. «життя на чужому хлібі»; *má tuhý život jako kočka/má kočičí život* – досл. «тяжке життя як у кішки»; *to je otázka života a smrti* – «це питання життя та смерті»; *život visí na vlásku* – «на волосину від смерті»; *cikánský život* – досл. «циганське життя», «неспокійне життя»; *zhasla mu svíčka života* – досл. «свічка його життя догоріла», «заснути вічним сном»; *život je na kahánku* – «життя на останньому подиху»; *to je život bez rukávů* – досл. «це життя без рукавів», «бідне життя»; *jepičí život* – «ефемерне, недовговічне життя», «існування»; *to není život, ale utrpení* – «не життя, а мука»; *dojal (dosahl) do živého, v živé* – «ніби за живе зачепив». Життя в них асоціюється з болем, важкістю буття, стражданнями, знову ж таки кінцем існування, недовговічністю.

Цікаво, що в найбільш численній групі фразеологізмів виявлено негативне сприйняття концепту «життя».

Відповідно до численних соціологічних, психологічних, соціокультурних та історичних праць є на сьогодні феномен смерті в західному суспільстві відсунутий на задвірки дискусій. В україністиці цей напрям знайшов своє відображення у працях І. Голубовської, Н. Данилюк, В. Жайворонка, А. Загнітка, Т. Космеди, Ж. Краснобаєвої-Чорної, А. Лучук, А. Мартинюк, О. Морозової, М. Полюжина, О. Селіванової, І. Шевченка та ін.

Соціолог Келлегер ідентифікує загалом п'ять головних компонентів дискурсу «дегуманізації» смерті та вмирання в умовах сучасного суспільства: а) табу при обговоренні смерті, б) медикалізація, в) відділення вмираючого від суспільства, г) зниження значимості ритуалу скорботи, г) смерть суперечить самій практиці поховання. [253, с. 714]. За працею А. Навратілової «Народження і смерть в чеській народній культурі» (Narození a

smrt v české lidové kultuře) була смертю справжнім табу у традиції чеського народу давно, проте існують ритуали, що пов'язані з вмиранням і погребінням [259, с. 184].

Попри табуїзацію та відсторонення, все ж таки поняття смерті присутнє в комунікації людей, хоча культура та суспільство змінили саме розуміння концепту «смерть». Ці зміни можна побачити в образах смерті у мовній картині світу слов'ян. Є. Бартмінський виокремлює основне значення концепту «смерть», до нього ж залучає декілька основних семантичних груп. Серед них є і буття, існування, розвиток та функціонування людини, що включають у себе вирази *být, růst, život, porodit, umřít* [233, с. 58].

Спробуємо зробити аналіз фразеологічних одиниць з концептом «смерть» за ознакою того, що вони позначають:

1) Шлях до іншого світу/потойбіччя:

В цьому значенні ознака смерті концептуалізована зазвичай як відхід: *odešel, je pryč, pomalu odchází*; в деяких вказується і місце куди мертвий відійшов: *odešel na věčnost, odešel na lepší místo, šel do nebečka*; або використовується метафора *šel do kyték, odešel do pokoje*.

2) Зміна місця перебування:

На відміну від «шляху до потойбіччя», у цьому випадку метафори не включають в себе дієслова руху, а скоріше дієслово *být* – «бути»: *je na lepším místě, je v nebi, je mezi obláčkama, je pod drnem, je pod kytkama*. Головним у визначенні концепту тут є саме означення місця (невизначеного або навпаки конкретного), напрямку місця (нагорі чи внизу) а не процесу.

3) Тіло:

До цієї ознаки відносяться метафори, що пов'язані зі змінами тіла: *je tuhý, je studený*; відділення душі від тіла: *vypustil duši*; метафори щодо положення тіла до землі: *hnije pod drnem, žere hlínu, je jednou nohou v hrobě*; метафоричне передання місця положення тіла (внизу, під землею): *hledá červu, žere houby, hnojí zahradu*; метафоричність моменту смерті: *zaklepal bačkory, natáhl bačkory, natáhnul brka, brzy zaklepe bačkory*; з прямим

використанням концепту «smrt»: *čeká na smrt, má smrt na jazyku, už leží na smrtelné posteli*.

4) Фізична відсутність:

У цій групі фразем існують ознаки відсутності: *už není mezi námi, už tady není* або втрати: *už ho neuvidíme, opustil nás na věky*; очікування близькості «відходу»: *zanedlouho nás opustí, za chvíli tu nebude, dlouho tu nebude*; вираження не прямого кінця: *je po něm, už to má za sebou*; метафора, пов'язана з поняттям «вмирати», очікування кінця: *už tu moc nezbyvá, už to má za pár*.

5) Персоніфікація:

Окремою ознакою вираження концепту «смерть» в чеській мовній картині світу є використання метафор, що пов'язані з персоніфікацією смерті. З однієї сторони, персоніфікація в них не виражена конкретно, без указання конкретної особи, але завжди жіночого роду: *už si pro něj přišla*, але з іншої – персоніфікація конкретна: *jde si pro ně smrtka*.

У вираженні концепту «смерть/smrt» спостерігається уособлення цього явища, персоніфікація: *smrt tu kouká z očí, sáhla na něho smrt, unikl objetí smrti, tváří v tvář smrti, bledý jako smrt*. Смерть тут виступає як жива істота, бліда, холодна, недосяжна.

Метафоричне сприйняття цього концепту прослідковується у таких фразеологічних одиницях: *psí smrt, zapoměl na to jako na smrt, tebe tak pro smrt poslat, spíše bych se byl své smrti nadál*. Померти не своєю смертю прирівнюється до собачої смерті, смерть ототожнюється з чимось довготривалим та недосяжним.

Попри трагічність поняття «смерть» в чеських фразеологічних одиницях простежуємо і позитивне, жартівливе сприйняття цього концепту: *k smrti rád* – «радий аж до смерті»; *do smrti dobří* – «до смерті найкращі друзі»; *mezi čtyřicítkou a smrtí* – «між сорока та смертю».

Хоча, звичайно, більшість фразеологічних одиниць та ідіом містить негативний відтінок. Невідповідність дій, почуттів та сприйняття відображаються у таких фразеологізмах: *heká jako týden před smrtí* – «стоне,

як тиждень перед смертю»; *mluví jako koza před smrtí* – «говорить, як коза перед смертю» тобто «говорить нісенітницю»; відчуття та світосприйняття, що в чеській картині світу пов'язані з концептом «смерть»: *je k smrti unaven* – «до смерті втомлений»; *je k smrti uražen* – «до смерті ображений»; *pracuje k smrti* – «пряцює до смерті»; *bojovat se smrtí* – «боротися зі смертю», «бути присмерті, в агонії», «хворіти»...).

Говорячи про вживання змістового концепту «смерть» в чеській мовній картині світу у переносному значенні, можна визначити такі тематичні групи: а) непрацююча техніка: *chcíplo mi auto, mobil je mrtvý*; б) гіперболізація емоцій/фізичного ставу: *umřu smíchy, umírám nudou, umřu zimou/smradem, jsem k smrti unavený/dneska jsem úplně mrtvý*; в) надзвичайно позитивне чи, навпаки, негативне сприйняття: *umřel bych pro..., k smrti tě miluji, to bych radši umrel*; г) посилення клятви: *přísahám na smrt, do smrti s tebou nepromluvím*; ґ) недостатність веселощів у певному просторі, у певній ситуації: *je tu mrtvo, tady chcíp pes, tady je veselo jako v márnici*; д) уподібнення за зовнішніми ознаками: *vypadáš jak smrtka, je bledý jako smrt'ák, vypadá jako smrt, je bílá jako smrt, je bledá jako smrt, má smrt v patách; je chodící mrtvola*.

Отже, концептосфера понять «життя / život» і «смерть / smrt» в чеській фразеології несе в собі різні емоційні забарвлення. Концепт «життя» переважно позначає емоцію швидкоплинності, болю, страждань, жертви. Поняття Смерть містить забарвлення вічного, стійкого. Водночас, Смерть уособлює істоту, у чому можна простежити стійкість цього поняття, а точніше – його розуміння та відчуття, що, ймовірно, прийшло з міфології.

Побачивши та зрозумівши наскільки широко використовується поняття «смерть» у чеській мовній картині світу можна зробити висновок, що цей концепт не можна вважати вузьким та не поширеним. Смерть концептуалізована як стан і процес відходу до незнайомого або, навпаки, конкретного місця *lepší místo, nebe*, до абстрактного *věčnost*. «Smrt» концептуалізована зміною місця, скоріше перебуванням людини у

віддаленому місці, фізичною зміною відповідно до положення, зміни функцій або відділенням душі від тіла. Звичайно, що найтипovішим значенням концепту залишилось поняття втрати людини, її відсутності у світі живих. Цікавою, але не частою ознакою вираження концепту «смерть» виступила персоніфікація. Серед інших понять концепту можна визначити: непрацюючу електроніку, негативне або неправильне сприйняття ситуації тощо. Проте, значна частина виразів, пов'язаних з концептом «смерть», використовується для гіперболізації, сприяє посиленню тверджень. Таким чином, фразеологізми, пов'язані з концептом «смерть» сприймаються як важливі та ультимативні, використовуються при емоційному спілкуванні.

3.3.2. Паремійне поле концептів «život» і «smrt»

Найяскравішим представником образного вираження наївної мовної картини світу є паремії. Базуючи своє вивчення концептів «життя / život» і «смерть / smrt» у чеськомовній картині світу на пареміях, дуже влучним є розібратись у терміносистемі чеських паремій та окреслити основні джерела, на основі яких збирався матеріал для цього дослідження.

У своїй монографії «Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні» Л. І. Даниленко дослідила становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці [54, с. 35], проблеми термінологічного розмежування паремій та фразеологізмів та дійшла висновку, що «термін *parémia* можна вважати гіперонімом стосовно *príslov'я* і *príkazka*. Це відповідає логіці його хронологічного становлення. Але оскільки переважна частина паремій – це прислів'я та приказки, то зі стилістичних міркувань можливе їх уживання як рівнозначних узагальнених позначень...» [54, с. 51]

Термін *přísloví* був запозичений з латинської *proverbium, adagio* та грецької *paroúcia*. «Латинське слово *proverbium* у старочеській мові мало, крім іншого, значення “*rověst*” – перекази, сказання... Вплив латинізмів на

чеську лінгвокультуру виявився значно потужнішим, ніж грецизмів» [54, с. 52]. Термінологічна проблема залишалася не вирішеною аж до ХХ століття, тому всі джерела, які були використані для зібрання паремій з концептами «життя» і «смерть» були використані як фонд і не поділялись на жанри.

Як зазначалось вище, у сучасному чеському дискурсі термін паремія не використовується, проте основними малими фольклорними формами вважаються: *rčení, pořekadla, přísloví ma pranostiky*.

Rčení, використовується також і *úsloví* – це короткі одиниці усної народної творчості, їх ключовою складовою є дієслово, яке за потреби в залежності від контексту видозмінюється: *vzít vítr z plachet, mluvit do větru, dělat z komára velblouda*.

Pořekadla мають усталену, незмінну форму. Часто виповнюють функцію ситуативних приповідок, іноді віршовані: *My o koze, on o voze. Dočkej času jako husa klasu. Já nic, já muzikant. Až naprší a uschne*.

Přísloví – короткі приказки з морально-етичним повчанням. Окрема змістовна одиниця, що не потребує контексту: *Kdo se bojí, nesmí do lesa. Komu se nelení, tomu se zelení. Bez práce nejsou koláče. Lež má krátké nohy, daleko neujde*.

Pranostiky подають уявлення про природні явища, найчастіше про погоду: *Svatý Martin přijede na bílém koni. Na Nový rok o slepičí krok. Lucie noci upije, ale dne nepřidá. Svatý Matěj ledy láme. Zelené Vánoce, bílé Velikonoce*.

Зіставлення різних наукових матеріалів показує, що спільними ознаками для наведених паремій є усталеність, традиційність, незмінність, узагальненість, влучність, образність, а відмінність – форма, метафоричність, зіставлення, інформаційне навантаження.

У пропонованому дослідженні використовуються паремії, що висвітлюють основні концепти буття «життя» і «смерть» у чеськомовній

картині світу. Вважаємо за необхідне зробити короткий опис джерел, що стали основою нашого дослідження

При вивченні паремійного матеріалу чеської мови важливо розуміти, що за часів Ф. Л. Челаковського фразеологія чи пареміологія не були окремою науковою дисципліною, тому те, що, наприклад, він називає *přísloví*, насправді, включають у себе різні типи паремійних одиниць. Крім того, не усі паремійні одиниці опрацьованого матеріалу чеською мовою можна вважати чеськими за походженням, але репрезентованими у чеській мовній картині світу. «Намагаючись показати схожість та близькість слов'янських народів, Ф. Л. Челаковський скоріш за все частину паремій на чеську перекладав» – на це звертає увагу В. Флайшганс [262, с. 9]. Спостерігаємо переклад і у Й. Добровського, який видав 1804 року збірник чеських прислів'їв, до яких додав і словацькі.

У цьому дослідженні використано паремії зі збірника Ф. Л. Челаковського «Мудрість народу слов'янського в прислів'ях: у додатку збірник простонародних чеських приказок» (*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prstonárodních českých pořekadel*) – один із ключових збірників чеського національного відродження публікується відповідно до оригіналу вже понад шістьдесят років. 15 000 прислів'їв не тільки слов'янських, але й інших мов світу структуровані в тематичні одиниці. Невідомі, архаїчні чи забуті вирази достатньо висвітлені в багатих поясненнях. Орієнтуванню сприяє індекс у алфавітному порядку. Монументальна колекція 1852 року стала однією гольних у дослідженні європейських паремій. Крім того, до збірки доповнена велика колекція паремій, структурованих за змістом.

Наступним джерелом для дослідження стала збірник Й. Добровського «Чеських прислів'їв збірник» (*Českých přísloví sbírka*). Видання зібраних паремій Й. Добровського (1804 року) з рукописними додатками, які сам Добровський підготував до нового видання. Збірник представляю собою

близько 130 сторінок всебічного дослідження паремій, що укрладені за алфавітом та систематизовані за тематикою.

Ще одним збірником паремій чеського народу, що використані у дослідженні є збірник Яна Амоса Коменського «Мудрість старих чехів, у дзеркалі показана нащадкам» (*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*). Збірник давніх прислів'їв та приказок, яка була складена Коменським, ймовірно, на початку 20-х років XVII століття. Збірник, що містить 2262 паремії чеської, польської, латинської та німецької мов, а також біблійної (чеська здебільшого вже опублікована у пізніших виданнях), за часів автора виданий не був. Вперше був опублікований Томеком у 1849 р., перевидана у 1871 р., Й. В. Новаком у 1901 році та у 1954. Упорядник поділив паремії на 5 областей їх використання: природні речі, ремесла, події, сюжети, різноманітні.

Збірник Дж. В. Грогмана «Повір'я та звичаї в Чехії та Моравії» (*Pověry a obyčeje v Čechách a na Moravě*) є етнографічною працею, де зібрані народні вірування, звичаї та традиції, відноситься до найкращих робіт свого роду. В ньому порівнюються німецькі та чесько-моравські паремії не тільки за змістом, але і часом використання. У роботі представлені 1697 народних паремій, зібраних у XIX столітті на території Чехії та Моравії, які тематично розділені до 12 частин – Боги та Демони, Всесвіт, Звірі, Рослини тощо. Магічний світ чехів та мораванів в ній виражений віруваннями та ритуалами, якими жителі оберігались від нечистих сил. Сталість форми ритуалу можна вважати як одиницю близьку пареміям, адже в них є однозначна сталість форми, маловаріантність та синтаксична комплексність. Проте, сам автор звертає увагу і на методологічні недоліки своєї праці у територіальній визначеності тих чи інших паремій. Деякі зібрані тексти походять з територій, де жили чеські німці або німецькі чехи. Це призводить до змішання німецького та слов'янського наївно-образного мислення.

Збірник Вацлава Флайшганса «Чеські прислів'я. Збірник прислів'їв, приповідок та приказок народу чеського в Чехії, Моравії та Сілезії (у двох

томах А-Н, О-Я)» (*Česká přísloví. Sbírnka přísloví, prúpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku ve dvou svazcích (A-N, O-Ž)*) – це двотомник, що був перевиданий лише кілька разів 1911, 1913 та 2013. Двотомник прислів'їв та приказок – один з найповніших і найцінніших чеських лексикографічних збірників. У ньому можна зайти паремії, що існували в чеській мовній картині світу від початку писемності аж до XVI століття, відібрані з текстів стародавніх літописів та інших пам'яток, відповідно з їх іноземними еквівалентами.

«Народні приказки» (*Lidová rčení*) – збірник Ярослава Заоралка, вперше був опублікований незадовго до смерті автора у 1947 р. До цього часу Я. Заоралек (1896-1947) був відомий переважно як перекладач. Обсяг його перекладацької праці в Чехії є неоціненним: він ознайомив чехів з сучасною французькою літературою від Бальзака та Флобера через Незвала до Аполлінера, Пруста, Мауруаза, Селіна та інших. Також відомі його переклади з італійської (Макіавеллі), німецької (Васерманн, А. Цвайг, Гріммельсгаузен, Френк Баум) та іспанською (Хосе Ортега-і-Гассет, Унамуно). При перекладі Заоралек дотримувався принципу, що переклад повинен викликати ті ж враження та емоції, що й оригінал, задля цього майстерно використовував паремії. Рік виходу збірника сам по собі значимий: матеріал на більш ніж 700 сторінках збирався головним чином під час Другої світової війни.

Розглядаючи кожну паремію, можна побачити, що всі вони належать до різних періодів розвитку національної культури, відтворюють еволюцію світогляду народу, фіксуючи не лише історичні, а й етнопсихологічні, релігійні, світоглядні риси різних епох.

Проаналізуємо паремії з концептом *життя і смерть* за своєю семантикою.

Специфіка паремій з концептом *життя*:

1) життя як міра добродесності, мірило чеснот: *Jaký život, taková smrt.* – «Яке життя, така і смерть». У наведеному тексті контрастні поняття

зіставляються й одночасно дорівнюються, що підкреслює думку єдності життя та його завершення. *Za zdravého života dobře činiti, po smrti času nebude.* – «За життя чиніть добро, після смерті часу не буде». Ця паремія містить повчання, тобто життя сприймається як реальність, в якій є низка перспектив, зокрема вибору, реалізації своїх можливостей. *Tak živ bud' jakobys měl zejtra umřiti – a tak dělej, jakobys měl věčně živ býti.* – «Так живи, ніби маєш завтра померти – і так дій, як ніби мав вічно жити». Це прислів'я будується на принципі градації, наростання відбувається в межах категоричної риторики. Складається враження, що життя – це великий потенціал, реалізувати який треба незважаючи ні на що. Паремія має також непряме порівняння, тобто життя – це фатум, несподіванка, невизначеність, а кожна дія в ньому – ризик, на який неварто зважати, адже в будь-яку мить усе може скінчитися. *Ctnostný život, dlouhý život.* – «Праведне життя – довге життя». *S dobrými skutky dobře se žije.* – «З добром гарно жити». *Stud prodán, život zmrhan.* – «Коли немає сорому, то і життя змарноване». *Kdo žije svobodně, správa lahodně.* – «Хто живе вільною, той спить міцно».

Декілька паремій з компонентом *смерть* також позначають життя як мірило чеснот: *Smrt ukáže, kdo co má.* – «Смерть покаже, що в кого є». У тексті смерть уособлюється, набуває викривального характеру. Через концепт смерть передається поняття гідного життя. *Abys nehřešil, často na smrt pamatuj.* – «Щоб не грішити, частіше згадуй про смерть». У тексті смерть приховує в собі образ судді, що в кінці життя має розсудити вчинки людини, смерть постійно наглядає за людиною, а коли настане її час, то зважатиме на всі набуті за життя гріхи. Це своєрідна персоніфікація образу смерті.

2) настанова, неповторність життєвого шляху: *Proživejte každý den tak, jako by byl poslední a neoddávejte se naději, že zítra bude všechno lepší.* – «Проживайте кожен день так, ніби він останній та продовжуйте сподіватись, що завтра буде краще». Ця паремія фіксує парадоксальність і неповторність життя, яким потрібно насолоджуватись та вірити у краще. *Učit se musíš celý*

život. – «Вік живи – вік учись». Знання не приходять з нами в життя, це життя нас навчає. *Anot'se nemůž ani říci, že žije, kdo zahalčivý život vede*. – «Неможна сказати, що живе, якщо бездіяльне життя веде». Лінощі вважаються марно прожитим життям.

3) як відтинок часу, що швидко спливає: *Je lepší ztratit v životě vteřinu, než ve vteřině život*. – «Краще загубити в житті секунду, ніж в секунді – життя». Життя є критерієм часу. Народна мудрість повчає, що іноді не варто зупинятися на одному моменті. Іноді та сама секунда має бути втрачена, щоб продовжувати жити. *Život není tak krátký, aby neměl krásných věcí, ale není zas tak dlouhý, abychom si mohli dovolit je přehlížet*. – «Життя не на стільки коротке, щоб у ньому не було чогось гарного, але і не на стільки довге, аби це не помічати». Поєднання протилежностей в одному явищі описує плинність і багатогранність життя. *Přibývání věku, ubývání života*. – «Збільшення віку, зменшення життя».

4) життя, як сила, що змінює людину: *Život může člověka změnit tak, že se nakonec začne podobat sám sobě*. – «Життя може змінити людину так, що вона нарешті сама собі почне подобатись». Життя представлено такою силою, що несе в собі позитивні зміни, а негативний ефект від плинності життя відходить. *Když jest život, snáze sukně se dobude*. – Головне жити, а інші матеріальні блага можна нажити згодом. *Bůh dal život, bůh dá i zdraví* – «Бог дав життя, дасть і здоров'я». *Život staršího učí mladšího*. – «Життя старшого навчить молодшого».

Зустрічаються і жартівливі настанови *Nevíš-li urození a zachvání svého, rozhněvej souseda nejbližšího, povít' povahu života tvého*. – «Якщо хочеш дізнатись як ти живеш достатньо розізлити сусіда, він все розкаже про життя твоє». *Život, co na masné krámy vydává* – життя порівнюється з м'ясними делікатесами. *Zajíc také nic nevěří, a jest předce živ*. – «Заїць також ні у що не вірить і досі живий». *Živ bud' jak bud', jenom boha nehněvej*. – «Живи, як хочеш, тільки Бога не гніви». *Nám dobře a nikomu zle, to' dle zákona život*. – «Комусь добре, а комусь зле – це закон життя». *Dlouhý život*,

mnoho hříchův. *Kdo se nedluží, život prodlouží.* – «Хто немає боргів, той довше живе». *Není to láska život toliko člověku dáti, ale péči mítí třeba také o jeho vychování.* «Любов – не тільки новій людині життя дати, але і розуміти, як її виховати». *Kdo správná dlúho, s dluhy žive.* – «Хто спить довго, той з боргами живе». «Хто рано встає, тому Бог дає».

Життя і смерть протиставляються *Lepší slaměný život než hedbávná smrt.* – «Краще солом'яне життя, ніж шовкова смерть». Життя тут благо, а смерть – лихо, адже жити – більша цінність, ніж померати у розкоші. *Žítí – sebe mučítí; předc nechce se umřítí.* – «Жити – мучитись; а померти не хочеться». *Život se smrti bojí.* – «Життя смерті боїться». *Smrti-li se bojíš, za život nestojíš.* – «Боятися смерті – на світі не жити». *Rok má krok, a život v patách smrt.* – «Рік за роком минає, а життя на п'яти смерті наступає». *Žil dlouho, a umřel skoro.* – «Жив довго, а вмер скоро». *Živý nezůstává bez místa, a mrtvý bez hrobu.* – «Живий не залишиться без місця, а живий – без гробу». *Život bohatství dává, a smrt vše odnímá.* – «Життя богатство дає, а смерть все забере». *Kam jde hlava, tam i život.* – «Куди голова йде, там і життя. Кожен коваль свого щастя».

Війна: *Za kus slávy, jako trávu, bojovník život váží.* – «За мить слави, як трави, боєць життя вважає».

Паремії про життя не завжди містять в собі сам компонент життя, а висловлюють думку через синоніми: *Jaký věk takový člověk* – «Яке життя, така і людина». *Bůh času rozdává.* – «Господь час роздає». Мається на увазі, що Бог сам вирішує скільки кому життя відміряно. *Kdo má čas a času čeká, čas tratí.* – «У кого є час, а він час чекає, той час втрачає». Розумемо, що той, хто тільки чекає, а не насолоджується кожною миттю життя, той втрачає свій час. *Ze zlého živobytí není dobrého vyjití.* – «Погане життя до доброти не доведе».

1. Паремії з компонентом *смерть*:

1) Невідворотність: *Ktož sej' narodil, dlužen jest smrti.* – «Щойно ти народився, уже смерті винен». *Každý smrti dan' zapalati.* – «Кожен смерті

данину сплатить». Життя і є та данина смерті, про яку йде мова у цій паремії. *Dvakrát nikdo nezhyne a jedné smrti nemine.* – «Двічі ніхто не згине, а однієї смерті не мине». У людини немає двох життів, як і двох смертей, тому необхідно бути виваженим. *Nic jistějšího nad smrt/nic jstčího není než smrt.* – «Немає нічого невідворотнішого, ніж смерть». Паремія дотична до вислову «смерть – вірна подруга». *Každého smrti dojde.* – «Кожного смерть дістане». *Všelikého smrti nemine.* – «Нікого смерть не мине». *Všichni se smrti dostati musíme.* – «Всі смерті дочекаємось». *Ani vůl dvěma smrtmi neumírá.* – «Навіть віл не вмирає двічі». *Komu se umřítí nechce, tomu se žádná smrt nelíbí.* – «Кому померти не хочеться, тому жодна смерть не подобається». *Ot smrti se nevydřítí.* – «Від смерті не відкарабкатись». *Po smrti pozdě pokání činiti.* – «Після смерті пізно каятись». У цій паремії смерть представлена як межа, кінець, рубіж, після подання якого, уже не можна ні на що вплинути. Текст контекстуально перегукується з висловом «*Za zdravého života dobře činiti, po smrti času nebude*». *Smrt všemu konec* – «Смерть – всьому кінець». *Smrt sobě příčinu najde.* – «Смерть причину знайде». *Smrt nevybírání, bere pořád* – «Смерть не вибирає, бере всіх». *S každým smrtí tancovati bude.* – «З кожним смерть потанцює». *Co se narodilo, umřítí musí.* – «Все, що народилось, вмерти мусить». *Dvakráte mladým nebýti, a smrti nijak nezbyti.* – «Двічі молодим не бути, а смерті ніяк не минути». *Běž, jak běž, smrti neumkneš.* – «Біжи хоч щосили, а смерті не уникнути». *Smrti se nevykoupiš.* – «Від смерті не відкупишся». *Pláč nepomůže, když smrtí přišla.* – «Плач не допоможе, якщо смерть прийшла». *Takéť někdy usvadne.* – «Також колись помре». *Dnes jsme zde, a zítra kde* – «Сьогодні тут, а завтра де». *Vrt' se jak vrt', nic na to nedá smrt'.* – «Хоть круть, хоть верть – смерті не минеш». *Doba za dobou, a k smrti blíže* – «День за днем до смерті ближче».

2) Ліки: *Pro smrt není léku, byt' člověk snědl apatéku.* – «Від смерті немає ліків, навіть якщо з'їсти аптеку». *Od věku není leku a od smrti koření.* – «Від віку немає ліків, а від смерті – трав». *Proti smrti radě neroste koření v zahradě* – «Травами від смерті не вилікуватись». У цій групі паремій

зазначається, що смерть не піддається жодному лікуванню цілющими рослинами. *Proti smrti není lékařství.* – «Від смерті не лікують». *Proti smrti není léku, a proti Mořeně není kořene. Smrt' každému zlému lék*

3) Близкість смерті, «немає в світі правди»: *Boh vysoko, král daleko, pravdy nikdiež: jediné zavina hlavy smrti dočekati.* – «Господь високо, король далеко, правди немає: єдина провина голови – смерті чекати» (народжуючись помираємо, кінець зумовлений початком). Немає від кого чекати порятунку, лишається лиш чекати смерті. *Starý má smrt před očima a mladý za zády.* – «У старого смерть перед очима, а в молодого – за спиною». На кожного смерть чекає, але старша людина вже бачить, що очікувати, а молодша – відчуває. *Člověk na světě okolo smrti se plete.* – «Чоловік на світі біля смерті ходить». *Smrt vždycky za pasem věží.* – «Смерть за пазухою». *Um za mořem, a smrt za pasem* – «Розум за морем, а смерть за воротами». *Rozum náš za horami, a smrt za zády* – «Розум наш за горами, а смерть за спиною». *Hrýzti zemi. Bradou zemi rýti. Složiti kosti. Kohoutky pásti. Ten už kohoutky pase. Když počnou v hrdle hudci hráti, smrt' stojí v hlavách* – «Як почне у горлі гучно грати, то смерть стоїт в головах».

4) Персоніфікація: *Smrt kosu klepe/vleče.* – «Смерть косу точить», тобто вже дуже близько. *Smrt na zuby nehledí.* – «Смерть в зуби не заглядає». Заглядати в зуби – придивлятися, оцінювати. Тут завдяки метафоризації прочитуємо ідею, що смерть не обирає, кого брати. *Smrt jest tak spravedlivá věc, též sedláku též králi neodpustí.* – «Смерть – справедлива річ, ні селянину, ні королю не відпустить». Означає рівність усіх людей перед смертю на невідворотність цього процесу. *Smrt' má kosu, a ne sekeru.* – «У Смерті коса, а не сокира». *Smrt' staré pokosí, mladé postřílí.* – «Смерть старих косить, молодих – перестріляє».

5) Страх, гріховність, віра: *Bojí se smrti jako obrazu na stěně.* – «Боїться смерті, як образу на стіні». *Kněžská kuchařka bude po smrti čertova kobyła.* – «Кухарка священика буде після смерті чортовою кобилою». *Raději umřítí, než kříž polibiti.* – «Краще вмерти, ніж хрест поцілувати». Означає, що

краще померти, аніж жити в неправді. *Strach veliká věc, a smrt holé nezdraví.* – «Страх велика річ, а смерть – повне божевілля». *Se smrti nikdo bratstva nepil. Smrt v trampotách vyzýváme, a když přijde, zavíráme* – «Смерть в клопотях звем, а як прийде – не пускаєм». *Netřeba smrti se báti, ale zlých skutkův se vystříhati.* – «Не потрібно смерті боятись, потрібно злих справ побоюватись». *Předviděna smrt strašná.* – «Видюща смерть страшна». *Smrt' ani křížem odžehnáš, ani odmodliš.* – «Смерть ні христом, ні молитвою не відженеш». *Jednou máti rodila, jednou umřítí třeba.* – «Раз мати народила, раз і вмерти треба».

6) Бідність: *Kdež nic není, tu ani smrt nebere.* – «Навіть смерть не візьме того, чого немає».

7) Хвороба: *Zdravý nemoci, a nemocný smrti se naděj. Dlouhá nemoc, hotová smrt.* – «Довга хвороба, готова смерть».

8) Рівність перед смертю: *Smrt' všecky v jeden snopek váže.* – «Смерть усіх в один сноп в'яже». *Smrt' nehledí, kdo starý, kdo mladý.* – «Смерть не дивиться, хто старий, а хто молодий». *Smrt' nešetří plemene, na Němce i Čecha zpomene.* – «Смерть не вибирає плем'я, і чеха і німця згадає». *Pán se na sluhu za života ježí, a po smrti v kostnici zároveň s ním leží* – «Пан на слугу за життя злится, а після смерті в склепі так само лежить».

9) Ризик: *Kdo se smrti nebojí, o slávu nestojí.* – «Хто смерті не боїться, тому слава не потрібна». Поняття «смерть» може розумітися як ризик, безстрашність тощо.

10) Доля: *Smrt jest naše osuda.* – «Смерть – наша доля». *Lépe poctivě umrtí, než potupně živu býti.* – «Краще чесно вмерти, аніж в позорі жити». *Strach se smrti rovná.* – «Страх перед смертю рівняє». *Má proti smrti privilegia.* – «У нього перед смертю привілеція», розуміємо як «щастить уникнути смерті». *Mladý umřítí může, starý musí.* – «Молодій померти може, а старий мусить». *Živí se všeho dočekají a mrtví doleží.* – «Живі всього дочекаються, а мертві долежать».

11) Любов: *Milost jiné není, nežli smrt druhá – krátké utěšení a věčná tůha.* – «Кохання – ніщо інше, як смерть друга – коротка втіха та вічна туга». Кохання ототожнюється зі смертю.

12) По заслугам: *Jaké chování, takové skonání.* – «Яке життя, така і смерть». *Psu psí smrt.* – «Собаці, собача смерть». *Čertu slouží, čert ho vzal.* – «Чортові служить, чорт його і забрав». *Smrt otvírá, co živý zavírá.* – «Смерть відкриває, що живий закриває». *Smrt očí, hubu zavírá; truhly bez klíče otvírá.* – «Смерть очі та уста закриває, скрині без ключів відкриває». *Běda jdoucím, běda i vedoucím před soud, ku přísaze, na smrt.* – «Біда тому, що йде, біда і тому, що веде до суду, під присягу та на смерть».

13) Вмерти: *Snem smrti usnouti.* – «Заснути сном смерті». *Dluh smrti zaplatiti.* – «Борг смерті віддати». *Smrt podstoupiti.* – «Смерть підступить».

Без компоненту *смерть*, але зі значенням смерті:

1) Ознака часу: *Čas na nikoho nečeká.* – «Час нікого не чекає, у кожного свій час життя». *Čas všemu přijde.* – «Час всьому прийде, все закінчиться рано, чи пізно». *Svého času zdáti.* – «Свого часу чекати, чекати коли життя завершиться».

2) Віддати життя: *Šíji dáti* – «Віддати життя». *Pod šíji učiniti* – «Зробити щось під загрозою смерті». *Šíji mečem oholit* – «Вбити когось».

3) Бути присмерті: *Jednú nohú v hrobě* – «Однією ногою в могилі», «присмерті».

4) Невідворотність: *Každý se černého pátku dočeká.* – «Кожен чорної п'ятниці дочекається». *Mrtvých z chramu (z hrobu) nenavracují.* – «Мертвого з гробу не дістанеш». *Člověk dnes, a zítra černá země (prach a popel).* – «Сьогодні людина, а завтра чорна земля (пил, попіл)». *S lidmi i smrt' milá.* – «На людях і смерть мила». *Živý nezůstává bez místa, a mrtvý bez hrobu.* – «Живий не залишиться без місця, а мертвий – без гробу». *Nepomůže mrtvému kadidlo.* – «Не допоможе мертвому ладан». *Kdo umřel, ten tam.* – «Хто помер, той там».

5) Рівність: *Jak umřeš, nic se sebou nevezmeš.* – «Як помреш, нічого з собою не візьмеш, перед смертю усі рівні». *Mrtvého už zuby nebolí.* – «Муртвому вже зуби не болять». *Mrtvý necítí, kde a jak leží.* – «Мертвий не відчуває де і як лежить». *Mrtvému země se nekoupí, ani kdo s něho kůži sloupí.* – «Мертвому землю не купити, хай би з нього шкіру здерли».

6) Вмерти: *Zabral se. Odebral se k starému houfu. Schoval se. Skryl se. Zavřel oči. Všecken na onen svět hledí.. Za své vzítí. Shasnouti. K houfu starému (většímu) se odebrati. Na dalekou cestu se strojiti. Na cestu všech lidí odejítí. Jítí k otcům. Z toho světa odejítí. Cestou všeho těla jítí. Na pokoj odjítí. Oči zavřítí (na věky). Na onen svět appellovati. Všecken na onen svět hledí. K věčnému prahu se dostatí. Šel k Abrahamu. Už je po něm. Už je v Pánu. Už ho hlava nezaболí. Už ho hlava ani zuby nebolí. Už jest na boží milosti. Nebude svět s divokými husami hlídati. Nebude k soudnému dni troubiti*

7) Доля: *Takét' tu napsano.* – «Також йому предписана». *Když pán Bůh neukáže smrti, ani od čerta neumřeš.* «Коли Бог не дав смерті, то і від чорта не помреш». *Dej bože spolu žítí a spolu umřítí.* – «Дай, Боже, разом жити і разом померти». *Smrt a žena od boha souzena.* – «Смерть та жінка від божа суджена». *Smrt jedno rozvažé, kdo s kým si svět zaváže.* – «Смерть сама розкаже, хто з ким життя проживе». *Napsáno tu bylo* – «Написано йому (на віку) було». *Pro smrt není nikdy dost dětí. Ani smrt' zadarmo.* – «Навіть смерть не задарма, немає нічого безкоштовного». *Jedním se způsobem rodíme, tisícerym umíráme.* – «Єдиним способом народжуємось, а тисячами способів вмираємо».

8) Домовина: *Rakev každého změní.* – «Гроб кожного вмістить». *V hrob se i největší vměstná.* – «В гробі і найбільший вміститься». *Hrob každému hotov.* – «Гроб для кожного приготований». *Hrob a pohřeb zbytečná starost.* – «Гроб і погреб зайва турбота». *Prutem do hrobu nevženeš, a z hrobu koláčem nevyvábíš.* – «Кнутом до гробу не заженеш, а з гробу пряником не витягнеш».

9) Смерть на п'яти наступає: *Kostnice (Smrt) mu z očí kouká. Už peří sbírá (pro xvorozo). Na smrti ležeti. K hodince smrti pracovati. V posledním tažení býti. Na sotnach s smrtí bojovati. Hodinka se mu dosýpá. Do hodiny leží. Smrt' se o něho otírá. Smrt' mu už v hrdle. Smrtka s ním zahrává. Zvoní mu na poslední. Už se s ním večerívá. Už se mu ve dně svítí. Jako pára nad hrncem. Dozrál k trestu. Jednu nohu v hrobě má. Duši na jazyku míti. Umrličinou páchne. Smrdí hřbitovem. Hrobař tě tu hledal.*

10) Попід смертю ходить: *Ten ne bude dlouho dediti. Ten ne bude dlouho travu šlapati. Zapomněl dýchati. Odzvonili mu umíráčkem. Už jde po hřbetě na mši. Už jste mu dotroubili. Už jest pod drnem*

11) Загинути, бути вбитим: *Napil se naposledy v řece (потонув). Ani noha jich z pole neušla (побитий). Nadělali dosti klobás a masa Raráškovi. Se světa svěsti. Odzpívati někomu. K hrdlu někomu sáhnouti. Kopyta rozhoditi – копита відкинути.*

Паремії, що не мають ознаки завершення життя, але з компонентом смерть: *Mluví, jako liška před smrtí.* – «Говорить, як лис перед смертю». За допомогою порівняння створюється комічний ефект. Лис символізує хитрість, тому тут описується в образній формі спроба втечі від смерті будь-якою ціною. *Ač by psi rádi, aby všickni koni zemřeli.* – «А собаки й раді, якби всі коні вмерли». У цій алегорії смерть є радше вирішенням надуманої проблеми. *Příliš mnoho psů – zajícova smrt.* – «Багато собак – зайцю смерть». Ця паремія означає, що, якщо суперники мають велику перевагу, то вони однозначно виграють. *Vás aby někdo pro smrt poslal.* – «Хто б вас по смерть послав». Використовується у випадку, коли не хочеш на довго бачити людину. *Chodí co po smrti.* – «Ходить мов присмерті», тобто «дуже сумний». *I nejmenší červík, když se na něj nastoupí, kroutí se a brání smrti.* – «І найменший черв'ячок, коли на нього наступлять, крутиться й борониться смерті».

Вищенаведені приклади засвідчують національну специфіку чеських паремій, яка відрізняється різноманітністю вживаних виразів. Водночас можна простежити і їх близькість до українських зразків [172].

І хоча перед нами постають поняття «життя» і «смерть», які є загальнокультурними, природними процесами, зрозумілими всьому людству, проте в українській та чеській культурах вони мають певні відмінності. Завдяки своїй жанрово-типологічній природі прислів'я та приказки містять досить змістово насичені ідейні моделі, що охоплюють як метакультурні, так і універсальні символи окреслених понять. У слов'янських мовах паремія найкраще відображає всі процеси розвитку, зокрема життя – це не лише біологічне існування людини від народження до смерті, а й тривалі біологічні процеси розвитку організму, народна обрядовість, пов'язана з життєвими циклами людини, її соціальна адаптація, традиції та ритуали. Прислів'я та приказки з концептом «життя» акцентують особливу увагу на його плінності та психологічному комфорті людини, наприклад:

Чеська паремія: *Tak živ bud' jakobys měl zejtra umřiti, a tak dělej, jakobys měl věčně živ býti.* – «Так живи, ніби маєш завтра померти, і так дій, як ніби мав вічно жити»; *Ctnostný život, dlouhý život.* – «Праведне життя – довге життя»; *S dobrými skutky dobře žije.* – «З добром гарно жити»; *Proživejte každý den tak, jako by byl poslední a neoddávejte se naději, že zítra bude všechno lepší.* – «Проживайте кожен день так, ніби він останній та продовжуйте сподіватись, що завтра буде краще».

Українська паремія: «Життя закоротке для щастя, а довге для терпіння»; «Живи просто, проживеш років зо сто, а будеш лукавить, так чорт тебе задавить»; «Життя закоротке для розкоші»; «Які люди, таке й життя буде»; «Життя – то широке поле».

У наведених прикладах виявляються різні риси світогляду українського та чеського народів, особливості їх світосприйняття та менталітету.

Водночас «завершення життя» в обох традиціях позначає існування й протиставляється йому. Бачення смерті в українському та чеському сприйнятті подібне:

Чеська паремія: *Dvakrát nikdo nezhyne a jedné smrti nemine.* – «Двічі ніхто не згине, а однієї смерті не мине»; *Ktož sej' narodil, dlužen jest smrti.* – «Щойно ти народився, уже смерті винен»; *Ot smrti se nevydřieti.* – «Від смерті не відкараскатись»; *Pro smrt není léku, by' člověk snědl apatéku.* – «Від смерті немає ліків, навіть якщо з'їсти аптеку».

Українська паремія: «Двом смертям не бувати»; «Щойно народився, а смерть вже за порогом»; «Від смерті не втечеш»; «Від смерті немає ліків».

Прислів'я та приказки в концептосферах обох народів позначені почуттям гумору, будуються на принципах порівняння, гіперболи, протиставлення й контрасту, проте українські фольклорні жанри схильні до метафоризації, каламбурів та насичуються епітетами, що не зовсім відповідає правилу словесної компактності прислів'їв і приказок, наприклад: «Де мир і совість, там життя як маків світ»; «Собаці собача смерть»; «Нагадай козі смерть, то вона мекатиме, поки не здохне». Натомість чеське: *I nejmenší červík, když se na něj nastoupí, kroutí se a brání smrti.* – «І найменший черв'ячок, коли на нього наступлять, крутиться й борониться смерті». У цих текстах звернення до анімалістичної та рослинної архаїки.

Обидва концепти «життя» і «смерть» утворюють широкі концептуальні поля, які співвідносяться та взаємно відштовхуються в обох культурах за принципом своєї бінарної природи.

Чеська паремія: *Co se narodilo, umřítí musí.* – «Все, що народилось, вмерти мусить»; *Jaký život, taková smrt.* – «Яке життя, така і смерть»; *Proživejte každý den tak, jako by byl poslední a neoddávejte se naději, že zítra bude všechno lepší.* – «Проживайте кожен день так, ніби він останній та продовжуйте сподіватись, що завтра буде краще»; *Za zdravého života dobře*

činiti, po smrti času nebude. – «За життя чинить добро, після смерті часу не буде»; *Život se smrti bojí.* – «Життя смерті боїться».

Українська паремія: «Коли б життя, а смерть прийде»; «Ліпше солом'яне життя, як золота смерть»; «Яке життя, така й смерть»; «Лишай живе та доганяй мертво»; «Живи просто, проживеш років зо сто, а будеш лукавить, тебе чорт задавить»; «Хто живому не дав, той хай мертвому не дає».

Категорії «життя» і «смерть» в українських і чеських пареміях є також відповідниками категорій «добра» та «зла» в різних комбінаціях. Так, «життя» в обох народів є складним процесом, що містить різні етапи, водночас «життя» трактується як «щастя», а «смерть» можна трактувати і як позбавлення життєвих страждань, хоча переважно вона асоціюється з негативом, фіналом життя і релігійним втіленням вічних страждань. З погляду естетики життя має весь спектр барв, а смерть переважно передається чорно-білою гамою, до якої іноді домішується червоний колір. В обох культурах смерть персоніфікується:

Чеська паремія: *Smrt kosu klepe/vleče.* – «Смерть косу точить»; *Smrt na zuby nehledí.* – «Смерть в зуби не заглядає»; *Smrt' má kosu, a ne sekeru.* – «У Смерті коса, а не сокира»; *Smrt' staré pokosí, mladé postrlí.* – «Смерть старих покосить, молодих – перестріляє».

Українська паремія: «Думка за горами, а Смерть за плечима»; «Домовина – нова хата, коли Смерть зустрів»; «За велетнем завжди Смерть з косою»; «Козак-характерник так зі Смертю знався, що вона йому абаку в люльку забивала»; «Смерть в оману не введеш»; «Смерть знайде причину»; «Смерть лише проводить кого до Раю, кого до Пекла, а шлях обирає людина за життя»; «Смерть не розбирає чина, а бере і селянина, і дворянина».

Малі фольклорні жанри чудово адаптуються унаслідок змін у світогляді своїх носіїв, зберігаючи у своїх ядрах ментальні ознаки, адже основна ідея прислів'їв і приказок – це передача важливої інформації в часі

та просторі завдяки максимально стислій формі та максимально широким концептосферам.

Отже, Україна та Чехія мають тривалу історію становлення та розвитку двосторонніх відносин, в тому числі в галузі культури. Початок українсько-чеських фольклористичних компаративних досліджень припадає на ХІХ ст., що збіглося в часі з посиленням взаємного зацікавлення національною спадщиною кожного народу, а також у загальнослов'янському контексті. Вагомий внесок у розвиток пареміології як галузі наукових досліджень здійснили такі відомі культурні діячі, вчені та збирачі слов'янського фольклору, як П. Шафарик, К. Ербен, Ф. Челаковський, Г. Ількевич, І. Франко, В. Флайшганс. Їхні дослідження не лише показали високий ступінь спорідненості прислів'їв та приказок українців та чехів, але й водночас дозволили визначити спільні риси національної ментальності обох народів, Порівняльний аналіз допоміг також окреслити основні вектори аксіологічних домінант у малих жанрах чеського та українського фольклору.

Сьогодні питання, пов'язані зі становленням і розвитком українсько-чеських компаративних пареміологічних досліджень, залишаються поза увагою фольклористики. Українські прислів'я та приказки можна порівняти із чеським *mudrosloví* («мудрослів'я»). Деякі дослідники вживають цей термін у вузькому розумінні, окреслюючи ним лише прислів'я. Інші ж охоплюють загальною назвою *mudrosloví* як прислів'я, так і приказки, приповідки, примовки тощо. Між прислів'ями та іншими малими формами є значні відмінності в походженні, функції та формі.

На сучасному етапі розвитку гуманітаристики пареміологічні студії є невіддільною складовою українсько-чеського фольклористичного дискурсу, а також перспективним напрямом наукових досліджень, актуальність якого посилюється з огляду на постійне зростання варіантів інтерпретації багатого фактологічного матеріалу.

Встановлення змісту концептів «život» і «smrt» передбачає окреслення центру та периферії кожного з них, задля чого було здійснено семантичний аналіз структури відповідних лексем, зафіксованих у тлумачних словниках. Лексема «život», представлена у словниках чеської літературної мови, означає проміжок часу від народження людини або тварини до смерті, загальне поняття, що характеризує усі живі організми на планеті Земля або за її межами. Натомість концепт «smrt» в чеській літературній мові окреслюється як «зупинка життєвих функцій організму, пов'язаних із безповоротними змінами, що роблять неможливим відновлення життєвих функцій». Доволі поширеним є вживання означеної лексеми в переносному значенні для називання розпаду, закінчення чогось.

Аналіз фразеологічних та паремійних одиниць на позначення понять «život» і «smrt» дозволив виявити окремі фрагменти фольклорної картини світу чеського народу та, відповідно, концептів, що корелюються з ними. Представлена в чеській фразеології лексема «život» вирізняється неоднорідністю, тобто містить у собі як позитивні, так і негативні риси. У свою чергу, концептуалізація лексеми «smrt» здійснюється через процес відділення душі від тіла та стан спокою, передбачає насамперед втрату для близьких, а також шляхом персоніфікації, тобто смерть, як і в українців, зображується у вигляді істоти з прадавніх середньовічних вірувань. Основними малими фольклорними формами сучасного чеського дискурсу вважаються *rčení, pořekadla, přísloví a pranostiky*. Також поширеними є *úsloví*, що вирізняються як короткі одиниці чеської усної народної творчості, головну роль в яких відіграє дієслово, що змінюється залежно від контексту.

Оскільки українська та чеська мови споріднені, то їх паремії очікувано мають достатню кількість спільних рис. Зокрема, якщо розглядати концепт «смерть», то можна зауважити, що сталі повчально-інформаційні текстові конструкції з ядром «смерть» у фольклорі обох народів мають схожі, а часом навіть ідентичні форми та значення. Поняття «життя» в чеській усній

народній творчості та в українській не є однозначними, віддзеркалюють процеси людського існування від народження до смерті.

ВИСНОВКИ

Дослідження національно-мовних картин світу є однією з найактуальніших проблем сучасної фольклористики та лінгвістики, тому сьогодні перебуває в центрі уваги багатьох науковців. Особливу увагу привертають аспекти концептосфери та способи категоризації дійсності, які використовуються в народнопоетичних текстах і реалізуються в мовній картині світу.

Відповідно об'єктом фольклористичного та етнолінгвістичного аналізу стає не значення слова, а стереотип, вивчення якого вимагає залучення всієї сукупності пов'язаних з ним контекстів і ситуацій. Комплексне дослідження цього явища неможливе без формування колективного образу предмета. Такий підхід доцільно застосовувати, розглядаючи питання концептосфери та концептів «життя» і «смерть» в українських та чеських пареміях.

Для кращого висвітлення всього комплексу понять згаданих концептів запропоновано систему визначення концепту, згідно з якою спочатку необхідно знайти його центр, що передбачає детальний аналіз комплексу словникових дефініцій у поєднанні з аналізом, а потім зосередити увагу на периферії концепту та сукупності пов'язаних з ним паремій.

Для сучасного наукового дискурсу характерною є тенденція до використання двох підходів (лінгвокультурологічного і лінгвокогнітивного) щодо визначення концептосфери. Останній передбачає аналіз ментальної природи концепту; завданням лінгвокультурології є структурування концептосфери з виокремленням загальнолінгвістичного та національно-детермінованого компонентів. Розглядаючи текстологічний матеріал прислів'їв і приказок, обов'язково потрібно зважати на лінгвокультурологічний аспект їхніх концептуальних центрів. У цьому

контексті важливим є вивчення виникнення концепту та його поля в певних комунікативних умовах, оскільки лексема як така ще не є концептом.

Питання про місце прислів'їв і приказок у жанровій системі усної народної творчості дотепер залишається відкритим, оскільки тривалий час типологічний аспект малих жанрів усної народної творчості досліджувався мало. Паремія – це синкретичне явище, вивчення якого передбачає застосування дослідницького інструментарію різних галузей наукового знання, тобто за своїм характером є міждисциплінарним.

Проблема жанрової диференціації паремій свідчить про багатовекторність паремійних жанрів у фольклорі різних слов'янських народів та про архаїчність цього явища. Ґрунтовний аналіз прислів'їв і приказок дає змогу вивчати на їхній основі питання динаміки та трансформації малих жанрів усної народної поетичної творчості в порівняльному контексті.

Дослідження чеської та української паремійної традиції можливе завдяки показу певних тотожних рис образної картини світу обох народів. В їхніх традиціях паремії властиві певні ознаки народного мовлення, що зумовлює наявність у текстах прислів'їв і приказок типової дієслівної рими, завдяки якій досягається ефект логічного наголосу. Прислів'я – це повноцінний художній текст, що зумовлює необхідність аналізу цього типу паремії як фразеологічної одиниці, з обов'язковим визначенням концептуальності її природи.

У малих жанрах усної народної творчості простежується тенденція до узагальнення, завдяки чому прислів'я і приказки звучать як аксіоми, а також високий рівень метафоричності, спричинений перенесенням та аналітичним зіставленням особливостей різних предметів або явищ природи, що відображають народні уявлення про світ. Узагальнюючі методи конструкції речення перетворюють прислів'я і приказки на зручні в побутуванні. Натомість архетипи й колективні коди, притаманні певному суспільству,

перетворюють ці жанри на дієві способи передачі народної мудрості між поколіннями.

Згідно з філософським підходом до аналізу концептосфери в народній творчості, українські прислів'я та приказки – це логічно-образні картини національної філософії, завдяки яким відбувається чітке розмежування навколишнього світу на філософські категорії – концепти.

Лінгвістичний підхід до вивчення концептуальних моделей в українських пареміях уможливує здійснення фольклористичних досліджень концептосфер малих жанрів усної народної творчості.

У межах фольклористичних досліджень можна використовувати психолінгвістичний, лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний вектори вивчення концепту. Реальність у ментальному колі в прислів'ях і приказках будується через мовний компонент. В українській усній народній творчості життя і смерть сприймаються як узагальнена реальність, тобто набувають рис життєвої необхідності.

Вивчення явищ життя і смерті в українській паремії потребує врахування лінгвоментального принципу, згідно з яким концепт – це ментальна структура, за допомогою якої поєднуються пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію.

Сьогодні немає єдиного аналітичного підходу до дослідження базових концептосфер, наявних у текстах української усної народної творчості. Це зумовлено складністю структури концепту, в межах якої важко безпосередньо осягнути, проаналізувати та систематизувати навіть ознаки кожного окремого концепту.

Основою ядра концепту, його інваріантними частинами є мотиваційний, поняттєвий і ціннісний компоненти, а периферію концепту утворюють образний і асоціативний складники.

Концепти «життя» і «смерть» є багатограними парними поняттями, навколо ядер яких утворюються, перетинаються та накладаються один на одного складні концептуальні поля.

Поетика паремій становить комплексну систему художніх засобів, що вирізняє композицію прислів'їв і приказок у текстах; вона пов'язана з тематичними особливостями.

Семантичний аналіз відображеної в чеській фразеології та пареміології концептосфери «život» і «smrt» уможливив висвітлення певних фрагментів національно-мовної картини чеського фольклору, а також концептів, які корелюють із відповідними фразеологічними та паремійними одиницями.

Окреслення ядра та периферії концептів «život» і «smrt» допомогло з'ясувати, що для лексеми «život» характерна неоднорідність, яка передбачає виокремлення як позитивних, так і негативних ознак. Натомість концептуалізація лексеми «smrt» представлена фразеологічними та паремійними одиницями на позначення відділення душі від тіла, стану спокою, втрати, яку переживають близькі.

Прислів'я та приказки про життя і смерть – це малі жанри фольклору. Основними характеристиками є концентрований зміст і форма, повчальний характер, широке поле походження, застосування різноманітних прийомів образності та наявність тематичних груп. Прислів'ям властиві багата образність, метафоричність, контрастна форма та симетрична композиція, натомість характерною для приказок є форма повного або скороченого, найчастіше дієслівного, звороту.

Компаративні дослідження фольклору різних народів дають змогу не лише описати особливості та функціонування фольклорних жанрів на діахронічному й синхронічному рівнях, але й виокремити спільні та відмінні риси у сприйнятті світу різними національними спільнотами. Питання становлення українсько-чеських фольклористичних взаємин, зокрема в галузі

пареміології, дотепер залишається недостатньо висвітленим у науковій літературі, чим і зумовлена актуальність проблематики дисертаційної роботи.

Отже, здійснене дослідження, присвячене концептам «життя / život» і «смерть / smrt» в українських та чеських пареміях, сприятиме подальшому розвитку українсько-чеських фольклористичних зв'язків та славістичних студій в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдрашито́ва М. О. Трансформа́ция миро́моделирующих возможностей современного жанра загадки. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2014. № 2. Ч. 1. С. 13–15.
2. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: фразеологія. Харків : Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1988. 134 с.
3. Адоньева С. Б. Прагматика фольклора: частушка, заговор, причет (Белозерская традиция XX века) : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.01.19 / Санкт-Петербург. гос. ун-т. СПб, 2004. 317 с.
4. Адрианова-Перетц В. П. З історії сатирично-гумористичної рукописної української літератури XVII–XVIII ст. *Радянське літературознавство*. 1957. № 4. С. 81–83.
5. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1987. 135 с.
6. Алещенко Е. И. Этноязыковая картина мира в текстах русского фольклора (на материале народной сказки) : дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Волгогр. гос. пед. ун-т. Волгоград, 2008. 432 с.
7. Андрусъ А. Семантико-когнітивний підхід у сучасних лінгвокогнітивних пошуках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. № 4. С. 12–16.
8. Артеменко Е. Б. Язык русского фольклора и традиционная народная культура (Опыт интерпретации). *Славянская традиционная культура и современный мир*. Вып. 5. Москва : ГРЦРФ, 2003. С. 5–11.
9. Багмут А. Й. До історії культурно-наукових зв'язків з Чехословаччиною. Київ, 1958. 28 с.

10. Бартми́нский Е. Базовые стереотипы и их профилирование. *Стереотипы в языке, коммуникации, культуре* : сб. статей / сост. и отв. ред. Л. Л. Федорова. Москва : РГГУ, 2009. С. 11–21.
11. Бартми́нский Е. Место ценностей в языковой картине мира. *Эволюция ценностей в языках и культурах* : сб. статей / отв. ред. И. А. Седакова. Москва : Пробел-2000, 2011. С. 51–80.
12. Бартми́нский Е. Некоторые спорные проблемы этнолингвистики. *Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики* : мат-лы междунар. научн. конф. Минск, 2001. С. 11–35
13. Бартми́нский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / пер. с пол. Москва : Индрик, 2005. 528 с.
14. Белова О. В., Виноградова Л. Н., Топорков А. Л. Земля. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: В 5 т. Т. 2: Д (*Давать*) — К (*Крошки*). Под общ. ред. Н. И. Толстого. М., 1999, С. 315–321.
15. Белова О. В. Кошка, кот. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*: В 5 т. Т. 2: Д (*Давать*) — К (*Крошки*). Под общ. ред. Н. И. Толстого. М., 1999, С. 637–640.
16. Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. Київ : Наукова думка, 1968. 369 с.
17. Беценко Т. Лінгвофольклористика в системі сучасної філологічної науки: основні поняття, завдання, напрями дослідження. *Лінгвістичний вісник*. 2016. Вип. 5. С. 15-26.
18. Бібліографія українського народознавства : у 3-х т. / упор. М. Мороз. Т. І. Кн. 1, 2 : Фольклористика. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. 197 с.
19. Близнюк О. О. Концепти життя і смерть: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / Київ. нац. лінгв. ун-т. Київ, 2008. 214 с.

20. Бобкова В. Мудрість народного слова. *Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період* / упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. С. 3–12.
21. Бобро М. П. Концепти «жити», «життя» як об'єкт сучасних лінгвістичних досліджень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1048. Серія «Філологія». Вип. 67. 2013 С. 54–59.
22. Богатырев П. Г. Некоторые задачи сравнительного изучения эпоса славянских народов. Москва : Издательство АН СССР, 1958. 51 с. (IV международный съезд славистов. Доклады).
23. Богатырев П. Г. Функционально-структуральное изучение фольклора (Малоизвестные и неопубликованные работы) / составл., вступ. статья и комментарии С. П. Сорокиной. Москва : ИМЛИ РАН, 2006. 288 с.
24. Божко Ю. О. Прийменниково-відмінкова модель українських фразеологізмів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Харків. нац. пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2002. 206 с.
25. Бондаренко О. С. Про співвідношення між мовною та концептуальною картинами світу. *Наукові записки Луганського національного педагогічного університету*. Серія «Філологічні науки». 2003. Вип. 4. Т. 1. 2003. С. 37–45.
26. Бріцина О. Наративні практики старості (Традиція та сучасність). *Народна культура українців: Життєвий цикл людини. Т. 5 : Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків*. Київ : Дуліби, 2015. С. 10–12.
27. Васильченко В. Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини. *Українська мова*. 2010. № 1. С. 67–81.
28. Вахніна Л. К. Від фольклористики до культурної антропології: нові напрями в сучасному польському народознавстві. *Сучасна*

- фольклористика європейських країн. До XV Міжнародного з'їзду славістів / НАН України Київ. 2012. Наукові студії ІМФЕ ; вип. 1. С. 4 – 17.*
- 29.Вахніна Л. К. Діалог про сучасну фольклористику з професором Єжи Бартмінським // *Слов'янський світ : щорічник. Вип. 15 / [Голов. ред. Скрипник Г. А.] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. 390 с. С. 252 – 263.*
- 30.Вахніна Л. К. Ідентичність народної культури слов'ян у сучасному європейському просторі. *Фольклор та мистецтво слов'ян у європейському контексті : кол. моногр. до XV міжнар. з'їзду славістів (Мінськ, 2013).* Київ. 2012. С. 3–18.
- 31.Вежбицкая А. Язык, культура и познание. Москва : Русские словари, 1997. 410 с.
- 32.Величко С. І. Фразеологізми-прислів'я як конституенти функціонально-семантичного поля спонукання в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Київ, 1996. 21 с.
- 33.Венжинович Н. Ф. Концепт і його лінгвокультурологічна природа. *Науковий вісник Ужгородського університету Серія : Філологія. 2006. № 14. С. 89–94.*
- 34.Венжинович Н. Ф. Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови. *Українська мова. 2010. № 2. С. 33–43.*
- 35.Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 503 с.
- 36.Віднайдений скарб української фразеології / упор. Ю. Завгородній. Київ : Задруга, 2007. 96 с.

37. Віднянський С. В. Україна та «українське питання» в політиці Чехословаччини. *Українська державність у ХХ столітті : історично-політологічний аналіз*. Київ, 1996. С. 183 – 202.
38. «Вода» в славянській фразеології і пареміології : колект. моногр., в 2 т. / научн. ред. А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик. Будапешт : Тинта, 2013. 375 с.
39. Воркачев С. Г. Концепт счастье: понятний і образний компоненти. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 2001. Т. 60. № 6. С. 47–58.
40. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ, 1993. 254 с.
41. Восточнославянський фольклор: Слов. науч. и нар. терминологии / редкол. : К. П. Кабашников (отв. ред.) и др. Минск : Навука і тэхніка, 1993. 478 с.
42. Гаврилова В. В. Теоретичні засади вивчення паремій. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. VII. С. 11–20.
43. Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних та західних слов'ян. Київ: Наукова думка, 1972. 200 с.
44. Гайдай М. М. Перспективи дослідження фольклору слов'янських нацменшин в Україні. *Слов'янський світ*. 2002. № 3. С. 120–125.
45. Гайдай М. М. Чехословацько-українські взаємини в сучасній фольклористиці (1918–1960). Київ, 1963. 88 с.
46. Гарасим Я. І. Нариси до історії української фольклористики : навч. посібник. МОНУ; Львівський нац. ун-т. ім. І. Франка, Філологічний факультет. – Київ : Знання, 2009. 304 с.
47. Гольдберг В. Б. Типология структурных связей, организующих лексико-семантическое поле (на примере поля «Жизнь–смерть» в русском и английском языке) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Воронеж. ордена Ленина гос. ун-т им. ленин. Комсомола. Воронеж, 2004. 225 с.

- 48.Голубка С., Голубка М. Пектораль україністики, академік М. Мушинка українознавець і громадський діяч. Львів : «Світ», 2001. 113 с.
- 49.Грица С. Й. Предмет усної народної творчості. Напрями і методи дослідження. *Фольклор у просторі та часі*. Тернопіль, 2000. 224 с.
- 50.Грица С. Й. Українська фольклористика XIX – поч. XX ст. і музичний фольклор. Нарис. Київ : Астон, 2007. 152 с.
- 51.Грица С. Й. Фольклор у просторі та часі : вибр. статті. Тернопіль : АСТОН, 2000. 228 с.
- 52.Гудзенко О. З. Сміхова культура як модус соціокультурних трансформацій українського суспільства. *Грані*. 2014. № 12. С. 162–166.
- 53.Гура А. В. Собака. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь: В 5 т. Т. 5: С (Сказка) — Я (Ящерица). Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 2012. С. 93–95.
- 54.Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 440 с.
- 55.Данилюк Н. Лінгвофольклористичні студії у другій половині XX – на початку XXI ст. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 3–4. С. 4–8.
- 56.Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. Київ : Наукова думка, 1975. 271 с.
- 57.Демський М. Т. Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій. *Мовознавство*. 1988. № 1. С. 37–45.
- 58.Дмитренко М. К. Українська фольклористика другої половини XIX століття : школи, постаті, проблеми. Київ : Сталь, 2004. 384 с.
- 59.Дмитренко М. К. Українська фольклористика: Історія, теорія, практика / НАН України, Ін-т мистецтвозн., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 2001. 575 с.

- 60.Доброльожа Г. М. Спостереження за онімною лексикою в ареальній фразеології (на матеріалі фразеології середнього полісся та суміжних територій). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2013. Вип. 6(1). С. 69–78.
- 61.Дуденко О. В. Номінативна та комунікативна природа українських паремій : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2002. 19 с.
- 62.Эмер Ю. А. Фольклорный концепт: жанрово-дискурсивный аспект. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2010. № 1(19). С. 91–99.
- 63.Єфименко О. Є. Концепт «степ» в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2005. 19 с.
- 64.Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. № 5. С. 23–35.
- 65.Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
- 66.Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 51–53.
- 67.Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Київ : Довіра, 2007. 264 с.
- 68.Жигарина Е. В. Современное бытование пословиц: вариативность и полифункциональность текстов : дисс. ... канд. филол. наук : 10.01.09 / Рос. гос. гум. ун-т. Москва, 2006. 251 с.
- 69.Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія. Луцьк : Вежа, 2007. 415 с.
- 70.Закарпатська Україна у складі Чехословаччини : зб. мат-в 6-ї наук. карпатозн. конф. Пряшів, 2000. 317 с.

- 71.Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2011. Вип. 7. С. 396 – 402.
- 72.Зарицька Т. Г. Фольклорні збірки М. Максимовича як славістичне джерело у Чехії та Словаччині. *Мова і культура : науковий журнал*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Вип. 15, т. 8. С. 65–75.
- 73.Зілинський О. І. Вибрані праці з фольклористики. У 2 кн. Кн. 1 / голов. ред. Г. Скрипник ; упоряд. М. Мушинка ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. 376 с.
- 74.Зілинський О. І. Вибрані праці з фольклористики. У 2 кн. Кн. 2 / голов. ред. Г. Скрипник; упоряд. М. Мушинка ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013. 515 с.
- 75.Зілинський О. І. Література чехословацьких українців. Проблеми й перспективи. Пряшів, 1968. 155 с.
- 76.Зілинський О. І. Українські народні балади Східної словащини / Орест Зілинський ; [голов. ред. Г. Скрипник ; упоряд. М. Мушинка] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 728 с.
- 77.Зубець Н. О. Мінімальні ідіоми в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 1997. 20 с.
- 78.Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя / смерть»: національні стереотипи та їх кореляції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2008. 20 с.
- 79.Івановська О. Творчий акт індивіда у фольклорі. *Міфологія і фольклор*. 2011. № 3–4. С. 5–19.
- 80.Іващенко В. Л. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури. *Українська мова*. 2004. № 4. С.18–28.
- 81.Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української

- мистецтвознавчої термінології): монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
82. Історія української мови. Лексика і фразеологія: монографія / В. О. Винник та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1983. 742 с.
83. Карасик В. И. О типах дискурса. *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*: сб. научн. Трудов. Волгоград, 2000. С. 5–20.
84. Карпенко А. В. Концепт у сучасних лінгво-когнітивних дослідженнях: підходи до визначення та типологія. *Перекладацькі інновації*: мат-ли II Всеукр. студ. наук.-практ. конф., Суми, 15-16 березня 2002. Суми: СумДУ, 2012. С. 9–13.
85. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму): монографія. Львів: Літопис, 2002. 304 с.
86. Ковальська Н. А. Паремії як засіб відображення когнітивних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія: Філологічна*. 2004. Вип. 34. Ч. I. С. 412–418.
87. Ковальська Н. А. Семантико-стилістичні функції паремій: теоретичний аспект. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 47. С. 22–28.
88. Коваль-Фучило І. М. Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту: [монографія] / Ірина М. Коваль-Фучило, НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2014.– 359 с., с. 288
89. Коваль-Фучило І. М. Українські похоронні голосіння: генеза і поетика: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2000. 223 с.
90. Колесса Ф. М. Кілька слів про фольклор Західної України. *Фольклористичні праці*. / упор. і вступ. ст. В. А. Юзвенко. Київ: Наук. думка, 1970. 416 с. С. 164–172.

91. Колесса Ф. М. Українська усна словесність / Канадський Ін-т Українських студій, Альбертський Ун-т. Едмонтон, 1983. 643 с.
92. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
93. Комар О. С. Етнокультурна парадигматика національно-маркованих мовних одиниць : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2009. 20 с.
94. Кононенко В. Шляхами народних приповідок. Київ : РВЦ «Проза», 1994. 208 с.
95. Конощенко Е. Г. Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык». Киев, 1986. 20 с.
96. Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу. Дрогобич : Коло, 2010. 270 с.
97. Космеда Т. А., Плотнікова Н. В. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі : монографія. Львів : ПАІС, 2010. 408 с.
98. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія: вибрані праці з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 382 с. С. 257–279.
99. Коцюба З. Г. Лінгвістичні аспекти дослідження прислів'їв і приказок. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. 2012. № 24. С. 74–79.
100. Кравець О. С. Концепт, науковий концепт та терміноконцепт у когнітивній лінгвістиці та соціокогнітивному термінознавстві. *Науковий вісник кафедри Юнеско Київського національного лінгвістичного університету. Філологія. Педагогіка. Психологія*. 2014. Вип. 28. С. 115–121.

101. Кравцов Н. И. Славянский фольклор. Москва : Издательство Московского университета, 1976. 264 с.
102. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт «життя» в українській фраземіці : автореф. дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2008. 21 с.
103. Кримський С. Б. Архетипи української культури. *Вісник НАН України*. 1998. № 7–8. С. 74–87.
104. Кузьменко О. Фольклорний концепт: визначення терміна, структурні параметри та типи. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6 (144). С. 1439–1447.
105. Курапов А. О. Особливості зміни національних стереотипів українців та росіян у зв'язку із воєнними діями на сході України. *Український психологічний журнал*. 2017. № 2(4). С. 83–95.
106. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.
107. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Русская словесность. Антология*. Москва : Academia, 1997. С. 28–37.
108. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
109. Літяга В. Поняття «концепт» у парадигмі сучасних лінгвістичних досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія*. 2013. № 46. С. 48–50.
110. Максимович М. Дні та місяці українського селянина / упор., пер. з рос., вступ. стаття та примітки В. Гнатюк. Київ : Обереги, 2002. 187 с.
111. Маліков В. В. Народні уявлення та звичаєво-правові норми щодо наймитування в українських прислів'ях та приказках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2012, № 1006. С. 90–95.

112. Малюх Т. В. Фразеологізми з антропонімічним компонентом (структурно-семантичний і когнітивно-функціональний аспекти). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов.* 2015. Вип. 13. С. 136–140.
113. Марінеско В. Ю. Когнітивні модифікації концепту «футбол» і специфіка його передачі українською мовою. *Держава та регіони. Серія : Гуманітарні науки.* 2015. № 3–4 (42–43). С. 52–55.
114. Марунчак М. Г. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. Вінніпег, 1969. 64 с.
115. Маслова В. Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. Москва : Флинта, 2004. 293 с.
116. Маслова В. Когнитивная лингвистика. Москва : Тетра Системс, 2004. 256 с.
117. Микитенко О. О. К этнопоэтике фольклорного текста: цвет в украинском и балканославянском погребальном плаче. *Ethnolinguistica Slavica. К 90-летию академика Никиты Ильича Толстого.* Москва : Индрик, 2013. С. 197–211.
118. Микитенко О. О. Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика : монографія / НАН України, Ін-т мистецтвозн., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Укр. ком. славістів. Київ, 2010. 424 с.
119. Микитенко О. О. Слов'янська міфологія та слов'янські вірування: моделі інтерпретації. *Слов'янські обрії : доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів / НАН України, Укр. Ком. Славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського.* Київ, 2013. Вип. 6. Ч. 2. С. 74–89.
120. Мокієнко В. М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських при-слів'їв і приказок. *Мовознавство.* 2000. № 1. С. 9–21.
121. Моспанова Н. Ю. Концептуальна опозиція «Добро – Зло» в фольклорній мовній картині світу: на матеріалі російських народних

- сказок : дисс. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Калининград. гос. ун-т. Брянск, 2005. 205 с.
122. Мудрість народна. Збірник дванадцятий / Чеські і словацькі прислів'я та приказки / ред. В. Г. Сгругинський. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1975. 192 с.
123. Мушинка М. І. Дослідження з етнографії та фольклору русинів-українців у Словаччині та Чехії. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 2011. Т. 230. С. 495–516.
124. Мушинка М. І. Українці Чехо-Словаччини. *Українська діаспора*. Київ : Ін-т соціології НАН України, Редакція Енциклопедії української діаспори при НТШ (США), 1993. Ч. 3. С. 42–47.
125. Мушкетик Л. Г. Український фольклор / упор. Л. Г. Мушкетик. Ньїредьгаза, 1995. 148 с.
126. Мушкетик Л. Г. Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі української та угорської оповідальної традиції. Київ : ДСГ, 2010. 320 с.
127. Народ скаже – як зав'яже: Українські народні прислів'я, приказки, загадки / упор. Н. Шумада. К., 1971. 230 с.
128. На сторожі української народної культури : мат-ли Міжн. наук. конф. / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Національний музей народної архітектури та побуту України. Київ : ІМФЕ, 2008. 264 с.
129. Наумовська О. Онірична семантика простору смерті у фольклорі в контексті дискретності історичного тла / О. Наумовська // Збірник наукових праць. КНУ ім. Т. Шевченка. – Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – Вип. 37, ч. 2: Література. Фольклор. Проблеми поетики. – С. 64–71.
130. Наумовська О. В. Співвіднесеність сну зі смертю: історичне тло і фольклорна традиція / О. В. Наумовська // Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. - 2012. - Вип. 26. - С. 236-245.

131. Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. Москва : Наука, 1993. 187 с.
132. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / передрук. вид. 1864 р. з додатками. Саут-Бавид-Брук : Б. в., 1985. 343 с.
133. Огієнко І. С. Чеська етнологія і фольклористика початку ХХІ ст. Сучасна фольклористика європейської країн. До XV Міжнародного з'їзду славістів. НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; Український комітет міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2012. 328 с.
134. Омеляненко О. В. Українські фразеологізми з компонентами-соматизмами як засоби вербалізації танатологічної семантики. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2013. Вип. 36. С. 44–51.
135. Омеляненко О. В. Фразеологізми зі словами-компонентами на позначення реалій при помиранні і похованні людини. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2015. Вип. 41. С. 128–134.
136. Омеляненко О. В. Фразеологізми зі словами-компонентами «смерть», «смертний». *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 44. С. 9–14.
137. Оссовецкий И. А. Некоторые наблюдения над языком стихотворного фольклора. *Очерки по стилистике художественной речи*. Москва : Наука, 1979. С. 199–252.
138. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми генези, семантики і жанрово-поетичної структури. Київ : Наукова думка, 1991. 390 с.
139. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки: Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. 203 с.
140. Палій О. П. Літературознавча богемістика на кафедрі слов'янської філології КНУ: традиції і сучасність. Компаративні

- дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : зб. наук. праць. Київ : КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2011. Вип. 14. С. 112–119.
141. Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов. Москва : Наука, 1979. 671 с.
142. Петренко О. А. Этнический менталитет и язык фольклора. Курск, 1996. 118 с.
143. Петров І. Л. Культурологічні засади поняття «концепт». *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 82. Т. 2. С. 73–75.
144. Петрухин В. Я. Древо жизни. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь: В 5 т. Т. 2: Д (Давать) — К (Крошки). Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1999 г. С. 133–135.
145. Під одним небом: Фольклор етносів України / Л. К. Вахніна та ін. (упор. у спів. з Л. Г. Мушкетик та В. А. Юзвенко). Київ : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1996. 255 с.
146. Полиця Т. Д. Фразеологічна та паремійна об'єктивація концепту «думка» в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 24 с.
147. Попова З. Д., Стернин И. А. Концептосфера и картина мира. *Язык и национальное сознание*. 2002. № 3. С. 4–8.
148. Потєбня А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий. Москва, 1865. 310 с.
149. Потєбня, А. А. Из записок по теории словесности : Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое. Приложения / А.А. Потєбня. Харків : М. В. Потєбня, 1905. - VI, 652 с.
150. Приповідки або українська народня філософія. Едмонтон, 1998. 355 с.
151. Прислів'я та приказки / упоряд., передм. М. Дмитренко. *Серія «Народна творчість»*. К. : Видавець Микола Дмитренко, 2008. 312 с.

152. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1991. 440 с.
153. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1990. 524 с.
154. Прислів'я та приказки: Природа. Господ діяльність людини / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1989. 479 с.
155. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
156. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Москва : Наука, 1989. 233 с.
157. Путилов Б. Н. Проблемы типологии этнографических связей фольклора. *Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами*. Ленинград, 1977. С. 3–14.
158. Руда Т. П. Іван Франко – дослідник слов'янського фольклору. Київ : Наукова думка, 1974. 156 с.
159. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.
160. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
161. Семенов О. М. Український фольклор : навч. посіб. для студ. філол. спец. Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. 254 с.
162. Сибирцева В. Г. Языковая картина мира в русской загадке : дисс...канд. філол. наук : 10.02.01. / Нижегород. гос. лингв. ун-т им. Н. А. Добролюбова. Нижний новгород, 2003. 143 с.
163. Скоробагатько Н. О. Фразеологічна соматика в дзеркалі архетипних уявлень людини. *Лінгвістика* : зб. наук. праць. 2008. № 1(13). С. 154–159.
164. Словник фразеологізмів української мови / В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.

165. Скрипка В. М. Українська, чеська та словацька народна лірика (історико-порівняльне дослідження). Київ : Наукова думка, 1970. 227 с.
166. Скрипник, Г. А. Народознавча спадщина відомого чеського славіста Ореста Зілінського. *Слов'янські обрії [Текст] : збірник наукових праць. Вип 9. XVI Міжнародний з'їзд славістів (м. Белград, Сербія, 20-27 серпня 2018 р.). доповіді української делегації /* Національна Академія Наук України, Український комітет славістів, Національна бібліотека України імені В. і Вернадського ; ред. кол.:О. С. Онищенко, Л. Дубровіна, Л. Вахніна [та ін.]. - К. : НБУ ім. В. І. Вернадського, 2018. С. 263-276.
167. Скрипник, Л. Г. Фразеологія української мови : [монографія] / Л. Г. Скрипник; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – Київ: Наук. думка, 1973. – 278 с.
168. Скрипник Н. І. Вербалізація концептів народної моралі в українському фольклорі / автореф. дис... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2014. 24 с.
169. Слов'янська фольклористика: Нариси розвитку. Матеріали / М. М. Гайдай, В. А. Юзвенко та ін. Київ : Наукова думка, 1988. 448 с.
170. Собора Ю. Б. Інтерпретація концептів «zivot / життя» та «smrt / смерть» у чеських пареміях. *Слов'янський світ*. 2014. Вип. 13. С. 183–194.
171. Собора Ю. Б. Понятіе концепта в когнитивній лінгвістике и его связь с фольклористикой. *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі /* Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск : Права і эканоміка, 2020. Вип. 28. С. 324–329.
172. Собора Ю. Б. Сприйняття концептів «життя», «смерть» в українських та чеських пареміях. *Мова і культура (Науковий журнал)*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. IV (199). С. 227–234.

173. Собора Ю. Б. Жанрова типологія прислів'їв і приказок у теоретико-історичному аспекті. *Слов'янський світ*. 2019. Вип. 18. С. 143–155.
174. Собора Ю. Б. Поняття «концепт» та проблеми його порівняльного аналізу у фольклористиці. *Народознавчі зошити*. 2021. Вип. 1 (157). С. 40 – 45.
175. Ставицька Я. В. Усний снотлумачний наратив: контекстно-функціональний аспект : дис...канд. філол. наук : 10.01.07 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2018. 290 с.
176. Старко В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство». Київ, 2004. 17 с.
177. Стернин И. А. Слово и концепт. *Единство системного и функционального анализа языковых единиц* : мат-лы Междунар. науч. конф., 11–13 апр. 2006 г. Белгород : БГУ, 2006. С. 189–190.
178. Стернин И. А. Типы значений и концепт. *Концептуальное пространство языка*. Тамбов : Изд. ТГУ им. Г. Р. Державина. 2005. С. 258–282.
179. Струк І. Комунікативний кодекс буковинців у пареміях (на матеріалі драматичних творів буковинських письменників). *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Слов'янська філологія*. - 2011. - Вип. 547-548. - С. 292–298.
180. Сучасна фольклористика європейських країн. До XV Міжнародного з'їзду славістів / НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; гол. ред. Г. А. Скрипник, відп. ред. Л. К. Вахніна. Київ, 2012. (Наукові студії ІМФЕ ; вип. 1). 328 с.

181. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
182. Титова Ю. В. Структура концепта и методы его описания. *Вестник УдГТУ*. 2010. № 4. С. 16–21.
183. Толстой Н. И. Белый цвет. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь: В 5 т. Т.1: *А (Август) — Г (Гусь)*. Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995. С. 151–154.
184. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике Москва, 1995. 512 с.
185. Толстая С. М. Смерть. *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь: В 5 т. Т. 5: *С (Сказка) — Я (Ящерица)*. Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 2012. С. 58–71.
186. Толстая С. М. Этнолингвистика Ежи Бартминьского. *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Москва: «Индрик», 2005. 528 с. С. 9 – 20.
187. Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. Т. 2 : Индоевропейские языки и индоевропеистика. Кн. 1. Москва : Языки славянских культур, 2006. 544 с.
188. Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології : автореф...д-ра філол. наук: 10.02.02 / Ужченко Віктор Дмитрович ; Луганський педагогічний ін-т ім. Т.Г.Шевченка Східноукраїнського ун-ту. Луганськ, 1994. 34 с.
189. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 168 с.
190. Українська славістична фольклористика (XIX – початок XXI століття). Енциклопедичний словник / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ : видавництво ІМФЕ, 2019. 300 с.

191. Українська фольклористика : словник-довідник / [уклад.-ред. М. Чернопиский]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 493 с.
192. Український фольклор у слов'янських літературах : доповіді радянської делегації, V міжнародний з'їзд славістів / О. І. Дей, О. І. Зілинський, Р. Ф. Кирчів, Н. С. Шумада. Київ, 1963. 64 с.
193. Українські міфи, демонологія, легенди / упор. М. Дмитренко. Київ : Музична Україна, 1992. 139 с.
194. Українські народні прислів'я та приказки / М. Т. Рильський (ред.), В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой, Г. Сухобрус, Ф. Ткаченко. Київ, 1955. 446 с.
195. Українські народні прислів'я та приказки: дожовтневий період / упор. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 792 с.
196. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О.В. Марковича та інших уклад М. Номис / Вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
197. Українські прислів'я та приказки / упор. М. М. Пазяк. Київ : Дніпро, 1976. 215 с.
198. Українські прислів'я та приказки / упор. С. В. Мишанич та М. М. Пазяк. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
199. Українські прислів'я та приказки. Харків : Віват, 2017. 256 с.
200. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 2001. 392 с.
201. Українсько-чеський словник / упоряд. А. Куримський, Р. Шишкова, Н. Савицький; За ред. проф. К. Горалека. Прага, 1994-1996.
202. Федорюк Л. В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу: структура, статика і динаміка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Вінниця, 2018. 20 с.

203. Федорюк Л. В. Концепт смерть в українській когнітивно-мовній картині світу : структура, статика і динаміка : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т ім. В. Стуса. Вінниця, 2018. 220 с.
204. Ференц С. Н. Теорія літератури і основи естетики : навч. посіб. Київ : Знання, 2014. 502 с.
205. Фольклористика. *Художня культура південних і західних слов'ян (XIX – поч. XX ст.): Енциклопедичний словник*. Київ, 2006. С. 7–47.
206. Фольклор українців поза межами України : зб. наук. ст.. / відп. ред. : Н. С. Шумада ; АН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, АН України, Ін-т укр. археографії. Київ : Б. в., 1992 . 190 с.
207. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Передмова до т. 1. (Львів, 1905), т. 2 (Львів, 1908), т. 3 (Львів, 1910). *Твори* : у 50 т. Т. 38. С. 294–328.
208. Фрасинюк Н. І. Концепт як основна одиниця лінгвістики та лінгвокультурології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2011. Вип. 25. С. 508–512.
209. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. Москва : Восточная литература, 1998. 800 с.
210. Хома Н. Ономастичний простір в українських фразеологізмах (прислів'ях, приказках). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. 2011. Вип. 29/31. С. 411–413.
211. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии : учебное пособие / под ред. В. Д. Бондалетова. Москва, 2004. 350 с.
212. Художня культура західних та південних слов'ян. Енциклопедичний словник. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006. 246 с.
213. Цьмух О. Поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 22. С. 326–330.

214. Чарівна торба: українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М. І. Шопляка-Козака. Ужгород : Карпати, 1988. 170 с.
215. Чебанюк О. Ю. Семантика та символіка межі у традиційних віруваннях і фольклорі українців. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. 2011. Вип. 36. С. 334–340.
216. Чебанюк О. Ю. Сюжетотвірна функція концептів життя-страждання-смерть у жнивварських піснях слов'ян. *Слов'янський світ*. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 6. С. 65–73.
217. Чернова А. В. Концепт як лінгвокогнітивний феномен: форма втілення, типологія, дефініційні моделі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство»*. 2009. № 11. Вип. 15, т. 1. С. 348–354.
218. Черноусова И. П. Фольклорно-языковая картина мира, представленнаповязанія в диалоговой модели (на материале былины). *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2013. Вып. 2. С. 349–359.
219. Чеські і словацькі прислів'я та приказки. / упор. Лісняк Ю., Гайдай М. *Мудрість народна 12*. Київ : Дніпро, 1975. 200 с.
220. Чернописьский М. Михайло Пазяк. Грудка землі на могилу товариша. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 4. С. 121–123.
221. Шевчук Т. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття : (розвідки та тексти) / Т. Шевчук, Я. Ставицька / Ін-т мистецтва, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К. : Дуліби, 2017. – 224 с.
222. Штерн І. Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики. Енцикл. словник для фахівців з теоретич. гуманіт. дисциплін та гуманіт. інф-ки. Київ : «АртЕк», 1998. 336 с.
223. Шумада Н. С. Сучасний стан і завдання української фольклористики. *Україна на межі тисячоліть: етнос, нація*,

- культура : доп. та повідомл. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського, Міжнародна асоціація етнологів. Київ : Асоціація етнологів, 2000. Кн. 1–2. С. 292–298.
224. Юзвенко В. А., Гайдай М. М., Шумада Н. С. Розвиток і взаємовідношення жанрів слов'янського фольклору. Київ : Наукова думка, 1973. 151 с.
225. Ягело С. П. Жіночі персонажі у демонологічній прозі українців Карпат : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 193 с.
226. Яцьків М. Лінгвокультурна специфіка фразеологізмів української мови (На матеріалі Роману Мирослава Дочинця «Криничар»). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2016. № 33. С. 198–207.
227. *Akademický slovník cizích slov A-Ž* / V. Petráčková; J. Kraus a kol. Praha : Academia, 2000. 834 s.
228. Bartmiński J. Folklor – język – poetyka. Wrocław : Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1990. 240 s.
229. Bartmiński J. Jazyk v kontextu kultury. *Dvanáct statí z Lublinské kognitivníetnolingvistiky [Language in the Context of Culture]*. Praha: Carolinum, 2016. 170 s.
230. Bartmiński J. Językowy obraz świata a spójność tekstu / Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski // *Teoria tekstu: [zbiór studiów / pod red. T. Dobrzyńskiej]*. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986. – S. 72 – 87.
231. Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví – soudobý stav konce 20. století. – Praha : Karolinum, 2014. 316 s.
232. Brouček S., Jeřábek R. Lidová kultura : národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. 3. svazek, (Věcná část O-Ž). Praha : Mladá fronta, 2007. 1582 s.

233. Co na srdci, to na jazyku / Vaňková, I. A kol., Karolinum, Praha 2005 (1. vydání), 344 s.
234. Čechová M. Dynamika frazeologie. *Naše řeč*. 1986. R. 69, S. 178–186.
235. Čechová, M. A kol. Čeština – řeč a jazyk, 2. přeprac. vyd, Praha: ISV. 2000. 407 s.
236. Čechová M., Karhanová K. K recepci kulturních frazémů v současné komunikaci. *Naše řeč. Ročník 78*. 1995. Číslo 3. S. 138–144.
237. Čechová M. Kulturní frazeologie v současné komunikaci. *Naše řeč*. 1993. R. 76. S. 179–183.
238. Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prstonárodních českých pořekadel. Praha : Lika klub, 2000. 917 s.
239. Čermák F. Frazeologie a idiomatika. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, 2007 a. S. 243–248.
240. Červenka M., Blahoslav J. Česká přísloví. K vydání připravil Josef Spilka. Praha : Odeon, 1970. 104 s.
241. Čeština pro učitele. Hubáček, Jandová, Svobodová. Nakladatel : Vade Mecum Bohemiae, 2010. Vydání: 4, 375 s.
242. Davies D. J. Stručné dějiny smrti. Praha : Volvox Globator, 2007. 186 s.
243. Dobrovský J. Českých přísloví sbírka. K vydání připravil PhDr. Miroslav Heřman. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd. Vydání 1, 1963. 224 s.
244. Grohmann J. V. Pověry a obyčeje v Čechách a na Moravě. Praha : Nakladatelství Plot, 2010. 288 s.
245. Hauser Pr. Nauka o slovní zásobě. 2. vyd. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986. 195 s.
246. Haškovcová H. Thanatologie: nauka o umírání a smrti. 2. vyd. Praha : Galén, 2007. 244 s.

247. Heřman M. Josef Dobrovský a české příslovnictví. Praha : Ústav pro Čes. literaturu ČSAV, 1968. 156 s.
248. Jandourek J. Sociologický slovník. Praha : Portál, 2001. 218 s.
249. Jezykowy obraz swiata / ed. J. Bartmiński. Lublin : Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999. 297 s.
250. Junková B. Obrazná pojmenování metaforická a jejich funkce v psaných publicistických textech. *In Stylistyka XI*. Polsko, Opole, 2002. S. 383–396.
251. Junková B. Jazyková dynamika současné publicistiky. 1. vyd. Praha : ARSCI, 2010. 239 s.
252. Junková B. Parémie v současných psaných publicistických textech. *Parémie národů slovanských: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 10.–11. 11. 2004*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2005, s. 54-63.
253. Kellehaer A. Are we a death-denying society? A sociological review. *Social Science & Medicine* 18/9: 1984. pp. 713–721.
254. Komenský J. A. Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům / Edice Stará česká literatura. Praha : Městská knihovna v Praze, V MKP 1. Vydání, Verze 1.0 z 12. 9. 2018. 152 s.
255. Malý etnologický slovník / J. Jančář, L. Tyllner, J. Krist, Z. Uherek. 2011, Národní ústav lidové kultury, 114 s.
256. Malacek J. Slovenská frazeológia. Druhé, doplnené vydanie. Slovenské pedagogické nakladateľství v Bratislave, 1984. 159 s.
257. Malacek J. Z problematiky špecifických a periférnych paremiologických útvarov. In: *Parémie národů slovanských. 3. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 21. – 22. 11. 2006*. Ed. J. Raclavská. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. 2007, s. 5 – 14.
258. Mokienko V., Wurm A. Česko-ruský frazeologický slovník. Olomouc : Univerzita Palackého, 2002. 659 s.

259. Navrátilová A. Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha Vyšehrad, 2004. 416 s.
260. Práce z dějin slavistiky XI. Redaktoři: Petr, Jan a Urban, Zdeněk. Praha: Univerzita Karlova, 1988. 263 s.
261. Přeložil J. Hendrich. Jan Amos Komenský ve světle svých spisů. Praha, 1941. 250 s.
262. Sbírka přísloví, prúpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku 1 + 2. Flajšhans Václav. Univerzita Palackého v Olomouc 2013, 2375 s.
263. Slovník české frazeologie a idiomatiky : výrazy neslovesné / V. Červená et al. Praha : Academia, 1988. 511 s.
264. Slovník české frazeologie a idiomatiky : přirovnání / F. Čermák et al. Praha : Academia, 1983, upr. vyd. Leda 2009. 512 s.
265. Slovník české frazeologie a idiomatiky : Výrazy slovesné I./II. / F. Čermák et al. Praha : Academia, 1994–757 a 634 s.
266. Slovník české frazeologie a idiomatiky 3. Výrazy slovesné / F. Čermák et al. Praha : Leda, 2009. 1248 s.
267. Slovník české frazeologie a idiomatiky 4 : Výrazy větné / F. Čermák et al. Leda : 2009. 1272 s.
268. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost / Hlavní redaktoři: Josef Filipec, František Daneš, Jaroslav Machač, Vladimír Mejstřík. Academia, 4. vydání (totožné se 3.). 2003. 648 s.
269. Slovník spisovného jazyka českého / Za vedení: B. Havránka (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcla a A. Jedličky (1960–1971) elektronická verze <https://ssjc.ujc.cas.cz/>
270. Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti / L. Ondračka et al. Praha : Cesta domů, 2010. 118 s.
271. Svejkovský J. Předmluva k vydání: Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavená potomkům. 4. vyd. Praha, 1954. 204 s. S. 5–15.

272. Velká kniha přísloví. Sestavila Adéla Müllerová. Nakladatelství PLOT. Vydání první. Praha 2010. 204 s.
273. Velký sociologický slovník. Praha : Karolinum, 1996. 1001 s.
274. Zaorálek J. Lidová rčení. Academia, Praha 2000. 4. vyd. (1. vyd. 1947), 744 s.
275. Zíbrt Č. Pokusy o přirozený výklad pověr československých na sklonku XVIII. a na začátku XIX. věku. *Český lid*. 1899. vol. 8, no. 3 pp. 209–213.

ДОДАТОК 1

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у фахових виданнях

1. Собора Ю. Б. Інтерпретація концептів «zivot / життя» та «smrt / смерть» у чеських пареміях. *Слов'янський світ*. 2014. Вип. 13. С. 183–194.
2. Собора Ю. Б. Сприйняття концептів «життя», «смерть» в українських та чеських пареміях. *Мова і культура (Науковий журнал)*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. IV (199). С. 227–234.
3. Собора Ю. Б. Жанрова типологія прислів'їв і приказок у теоретико-історичному аспекті. *Слов'янський світ*. 2019. Вип. 18. С. 143–155.
4. Собора Ю. Б. Поняття «концепт» та проблеми його порівняльного аналізу у фольклористиці. *Народознавчі зошити*. 2021. Вип. 1 (157). С. 40 – 45.
5. Собора Ю. Б. Понятие концепта в когнитивной лингвистике и его связь с фольклористикой. *Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі ; навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск : Права і эканоміка, 2020. Вып. 28. С. 324–329.*

Додаткові публікації

6. Собора Ю. Б. Концепти «життя» та «смерть» в українських та чеських пареміях: емоційне забарвлення та сприйняття. *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції до Дня слов'янської писемності та культури*. Київ : 2019. С. 78–79.
7. Собора Ю. Б. Сугестія при використанні прислів'їв та приказок у медіапросторі як засіб духовної деокупації. *Тези доповідей Міжнародної конференції «Фольклор – стратегічний ресурс нації» (12-ті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській)*. Київ : 2019. С. 112–113.

8. Собора Ю. Звіт про стажування у «Літній школі слов'янських наук» в Чехії (м. Брно).

Електронне посилання: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2131&Itemid=470

Апробація результатів дослідження

Основні положення, викладені в дисертації, було апробовано в доповідях на таких наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Фольклор – стратегічний ресурс нації» (12-ті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській) (м. Київ, 18 квітня 2019 р.); XIX Міжнародних славистичних читаннях пам'яті академіка Л. А. Булаховського (19 квітня 2019 р.); Міжнародна наукова конференція до Дня слов'янської писемності і культури «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку» (24 травня 2019 р.); XXVIII Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (24–26 червня 2019 р.). З 20 липня 2019 р. по 17 серпня 2019 р. дисертантка проходила стажування на філософському факультеті Університету ім. Т. Г. Масарика (м. Брно), де отримала міжнародний сертифікат про закінчення «Літньої школи слов'янських студій» (у рамках угоди між Міністерством освіти, молоді, фізичного виховання Чеської Республіки та МОН України).